

**Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого**

О. В. Ткачова

**ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
У ВИДІ ВИПРАВНИХ
І ГРОМАДСЬКИХ РОБІТ**

Монографія

Харків
«Право»
2010

ББК 67.9(4УКР)309
Т 48

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого (протокол № 12 від 30 червня 2010 р.)*

Рецензенти:

Н. О. Гуторова – доктор юридичних наук, професор, академік
Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України;
В. І. Тютюгін – кандидат юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Ткачова О. В.

Т 48 Виконання покарань у виді виправних і громадських робіт :
монографія / О. В. Ткачова. – Х. : Право, 2010. – 192 с.

ISBN 978-966-458-210-7

У монографії крізь призму актуальності застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань розглянуто комплекс теоретичних і практичних проблем виконання покарань у виді виправних і громадських робіт. Певна увага приділяється міжнародному досвіду застосування подібних покарань. Висвітлюються численні теоретичні питання діяльності органів виконання покарань у виді виправних і громадських робіт у зв'язку з організацією їх виконання. Проводиться порівняльний аналіз практики їх виконання.

Для працівників правоохоронних органів, учених у галузі наук кримінального циклу, аспірантів, пошукувачів, студентів юридичних вищих навчальних закладів та факультетів, а також широкого загалу читачів.

ББК 67.9(4УКР)309

ISBN 978-966-458-210-7

© Ткачова О. В., 2010
© «Право», 2010

ВСТУП

Інтеграція Української держави до світового співтовариства зумовлює необхідність не лише проведення соціально-економічної та політичної реформ, а й здійснення правової реформи, невід'ємною частиною якої повинні стати значні реформаційні процеси кримінально-виконавчої системи. Виконання цього завдання передбачає реалізацію низки законодавчих, організаційно-управлінських, інформаційних та інших заходів, спрямованих на гуманізацію кримінально-виконавчого законодавства.

Аналіз міжнародно-правових документів, спеціальної літератури дає підстави констатувати, що світова спільнота в останні десятиліття серйозно замислюється над вирішенням проблеми пошуку альтернативних позбавленню волі покарань, які дозволяють досягти цілей покарання з якомога меншим обмеженням прав і свобод людини. Подібне прагнення пояснюється, по-перше, великою кількістю осіб, які щорічно засуджуються до позбавлення волі, по-друге, значними матеріальними витратами держави, що є великим тягарем для платників податків, по-третє, негативними наслідками правового, морально-психологічного й соціально-економічного характеру, що неминуче настають для особи, яка відбуває покарання у виді позбавлення волі. Осмислення людством потреби в пошуках альтернативних позбавленню волі покарань стали поштовхом у розгортанні відповідного процесу реформування кримінально-виконавчої системи й в Україні.

Прийнятий у 2003 р. Кримінально-виконавчий кодекс (КВК) України відобразив ті кардинальні зміни й новели, що відбулися в системі кримінальних покарань, з урахуванням напрацювань вітчизняної і зарубіжної теорії та практики. До таких законодавчих новел належить, зокрема, врегулювання порядку й умов виконання-

відбування такого нового для української кримінальної системи виду покарання, як громадські роботи. Істотних змін зазнали й виправні роботи, які хоча і були широко відомі за радянських часів, але сьогодні набули нового змістовного навантаження.

Виправні роботи і громадські роботи – це альтернативні позбавленню волі покарання. Тому започаткований в Україні процес поширення практики їх застосування сприяє скороченню кількості тюремного населення і тим самим спрямовується на розбудову кримінально-виконавчої системи України на засадах, що відповідають міжнародним стандартам поведження із засудженими, серед яких найважливішими є принципи поважання прав і свобод людини та громадянина, а також гуманізму. Означені принципи, на наш погляд, найповніше втілюються саме в указаних видах покарання. Хоча групою альтернативних видів покарань за українським законодавством сьогодні охоплюється ціла їх низка (зокрема, штраф, позбавлення права обіймати певну посаду або займатися певною діяльністю, службові обмеження для військовослужбовців), проте нами вибір зроблений на вивченні й аналізі процесу виконання-відбування саме зазначених вище видів покарань як найтиповіших із них.

Ще раз підкреслимо, що проблематика альтернативних видів покарань надзвичайно актуальна в даний час в усьому світі. Багато країн Центральної і Східної Європи, а також Центральної Азії збираються вводити (або вже ввели) в практику покарання, не пов'язані з позбавленням волі. Для України, яка займає шосте місце у світі за кількістю ув'язнених на 100 тисяч населення і розвивається у досить складних умовах системної кризи, поширення практики застосування альтернативних видів покарань – одне з найважливіших завдань.

Теоретичні та практичні проблеми застосування альтернатив позбавленню волі, до яких належать виправні і громадські роботи, багатоаспектні. У зв'язку з цим неабияке значення надається кримінальним та кримінально-виконавчим аспектам застосування цих альтернативних видів покарань. Разом із тим убачаються марними будь-які пропозиції щодо вдосконалення порядку та умов їх виконання без аналізу історичних і соціально-економічних передумов практики застосування цих покарань в Україні, оскільки без знання цих передумов неможливе ефективне поширення альтернатив позбавленню волі у вітчизняній кримінальній і кримінально-виконавчій практиці. Отже, питання застосування таких альтернативних позбавленню волі видів покарань, як виправні і громадські роботи, в умовах демократизації українського суспільства й побудови право-

вої держави набувають особливого значення й відрізняються підвищеною актуальністю.

У різні часи над дослідженням проблем виконання-відбування виправних робіт працювали чимало відомих науковців у галузі кримінально-виконавчого права. Серед них: А. П. Базунова, В. Я. Богданов, І. О. Бушуєв, В. І. Гуськов, В. Г. Лихолоб, О. С. Міхлін, А. О. Наташев, М. О. Стручков, І. В. Шмаров та ін. Проте їх роботи здебільшого виконувалися ще в радянський період і відображали зміст виправних робіт з точки зору соціалістичних догм і поглядів. Проблем застосування і виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, у тому числі досліджуваних видів покарань, за роки незалежності України в наукових працях торкалися такі вчені, як Л. В. Багрій-Шахматов, Ю. В. Баулін, М. І. Бажанов, І. Г. Богатирьова, І. А. Вартилицька, Н. О. Гуторова, В. М. Дрьомін, М. І. Мельник, В. Г. Павленко, М. В. Романов, В. М. Трубніков, В. І. Тютюгін, В. В. Сташис, А. Х. Степанюк, С. І. Халимон, М. П. Черненко. Але ж останнім часом після введення в дію Кримінально-виконавчого кодексу України багато питань і досі залишаються без відповіді. Це стосується і порядку та умов виконання громадських робіт. Тому виникає нагальна необхідність проведення порівняльного аналізу порядку та умов виконання зазначених видів покарань із метою вдосконалення практики їх застосування й визначення на майбутнє перспектив їх поширення як альтернатив позбавленню волі.

У запропонованій вашій увазі роботі за мету поставлений, з одного боку, комплексний аналіз стану сучасної наукової розробки проблеми альтернативних покарань у вітчизняній кримінально-виконавчій науці, а з другого – дослідження практики призначення й виконання покарань у виді виправних і громадських робіт, що включає вивчення історичних і соціально-економічних аспектів їх застосування в Україні, відповідного міжнародного досвіду, змісту й характерних рис, порядку й умов їх виконання, визначення місця та ролі в системі кримінальних покарань, удосконалення правового статусу осіб, засуджених до виправних і громадських робіт, шляхів підвищення ефективності діяльності органів виконання таких покарань тощо.

Об'єктом наукового дослідження є суспільні відносини, що виникають із виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Предмет дослідження становлять: теорія і практика виконання покарань у виді виправних і громадських робіт.

Методологічним підґрунтям дослідження є загальнонауковий діалектичний підхід, застосування якого дозволило розкрити при-

роду й виявити шляхи вдосконалення практики застосування таких альтернативних позбавленню волі видів покарань, як виправні та громадські роботи. Для вирішення окремих теоретичних і прикладних завдань застосовувалися загальнонаукові методи пізнання, зокрема історичний, порівняльно-правовий, системно-структурний, логіко-семантичний та ін. За допомогою системно-структурного методу були здійснені обробка й узагальнення одержаного емпіричного матеріалу. Використання порівняльно-правового та історичного методів дозволило проаналізувати соціально-економічні, історичні та правові аспекти практики застосування альтернативних видів покарань на тому чи іншому етапі розвитку нашої держави. Логіко-семантичний метод сприяв установленню значення деяких категорій понятійного апарату, якими оперують кримінально-виконавча наука та практика, й визначенню співвідношення між ними. Конкретно-соціологічні методи (анкетування, інтерв'ювання працівників кримінально-виконавчих інспекцій, суддів) допомогли отримати необхідний інформаційний матеріал про об'єкт і предмет дослідження.

Емпіричною базою дослідження стали вивчення й аналіз статистичних даних Державного департаменту України з питань виконання покарань, Верховного Суду України, Міністерства внутрішніх справ України та дослідження практики виконання виправних і громадських робіт. Крім того, емпіричну основу наукових пошуків склали результати інтерв'ювання й анкетування за спеціалізованими питальниками 214 працівників кримінально-виконавчих інспекцій Харківської, Дніпропетровської, Полтавської, Чернігівської областей та Автономної Республіки Крим, а також суддів місцевих судів м. Харкова.

Значення цієї роботи полягає в тому, що вона є першим за роки незалежності України комплексним монографічним дослідженням процесу виконання-відбування покарань у виді виправних і громадських робіт. Її положення мають теоретичне і прикладне значення для розвитку науки кримінально-виконавчого і кримінального права, відповідного законодавства та практики системи виконання покарань. Отримані результати дослідження сприятимуть також поглибленню теоретичних знань з проблем виконання-відбування виправних і громадських робіт.

Автор висловлює щирю подяку рецензентам – доктору юридичних наук, професору Н. О. Гуторовій, кандидату юридичних наук, професору В. І. Тютюгіну, а також науковому керівнику – доктору юридичних наук, професору А. Х. Степанюку.

РОЗДІЛ 1

АКТУАЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПОЗБАВЛЕННЮ ВОЛІ ВИДІВ ПОКАРАНЬ

§ 1. Історичні й соціально-економічні аспекти практики застосування альтернативних видів покарань

Позбавлення волі залишається наріжним каменем сучасної системи кримінальних покарань у будь-якій країні. Протягом достатньо тривалого часу суспільством ведуться активні пошуки нових видів покарання, не пов'язаних із позбавленням волі, а також шляхів пом'якшення правового становища засуджених. Ідеться про так звані альтернативні позбавленням волі види покарання, або ж про нетюремні, нев'язничні санкції¹.

Коли обговорюються питання про альтернативи позбавленням волі, то на перший погляд може здаватися, що їх розуміння не викликає труднощів і тому немає необхідності звертатися до понятійного апарату, зокрема визначення самого поняття «альтернатива»². Проте проблема набагато складніша, оскільки категорія «альтернатива позбавленням волі» може використовуватися принаймні у двох значеннях і мати вузьке й широке трактування.

По-перше, альтернативи – це покарання, що містяться в санкції кримінально-правової норми й можуть бути засто-

¹ У науковій літературі ці поняття найчастіше використовуються як синоніми (наприклад, див.: [87]).

² Альтернатива – необхідність вибору між двома або кількома можливостями, що виключає одна одну (див.: [164, с. 15]). Проте у контексті нашого дослідження зауважимо, що питання стосовно вибору альтернативного виду покарання не стоїть саме як вибір такого з них, що з неминучістю виключає можливість застосування будь-якого іншого із запропонованого переліку. Тут йдеться лише про те, що застосування одного з них виключає одночасне застосування ще будь-якого з них.

совані замість позбавлення волі. Іншими словами, за окремі злочини санкцією кримінально-правової норми передбачається низка різноманітних покарань, наприклад штраф, виправні чи громадські роботи, позбавлення волі. І суд може призначити будь-яке з них. При цьому зрозуміло, що громадські чи виправні роботи є альтернативою позбавленню волі. Отже, до альтернатив у широкому значенні слова можна віднести всі види відповідної реакції на діяння, заборонені кримінальним законом і не пов'язані з позбавленням волі.

По-друге, альтернативи позбавленню волі – це обмежене коло покарань, яке передбачає залишення в засудженого якомога більшого обсягу його прав і свобод, а головне – відсутність ізоляції від суспільства. Ідеться про альтернативи позбавленню волі у вузькому значенні слова. Разом із тим, ураховуючи різноманітність і безліч модифікацій альтернативних видів покарань, відомих світовій практиці, визначити конкретний перелік цих покарань достатньо складно. У такому разі треба йти шляхом виключення певних видів покарань, стосовно яких цілком очевидно, що вони не є альтернативами позбавленню волі, а за своєю природою і за багатьма ознаками вони є близькими саме до позбавлення волі. Виходячи з цього, до видів покарань, не альтернативних позбавленню волі, за українським кримінальним законодавством слід віднести арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.

Крім того, іноді висловлюється думка щодо некоректності використання терміна «види покарань, альтернативні позбавленню волі» у розумінні покарань, які не пов'язані з ізоляцією засудженого від суспільства. Однак, на наш погляд, подібне словосполучення все ж таки має «право на існування». Це пояснюється декількома причинами. По-перше, «види покарань, альтернативні позбавленню волі» – це словосполучення міжнародних документів та усталений вираз наукової спільноти, яким останнім часом вона широко оперує. По-друге, доктрина кримінально-виконавчого законодавства не застигла явище, тому згодом словосполучення «альтернатив-

ні види покарань» можливо знайдуть втілення і в законодавчому обігу. По-третє, якщо є позбавлення волі, то є і його альтернатива, тобто збереження волі під час виконання покарання. Адже з цієї точки зору (як парні категорії) можуть використовуватися словосполучення «позбавлення волі» і «альтернативи позбавленню волі».

Пошуки відповідних альтернатив викликали необхідність проведення значної кількості досліджень і прийняття багатьох правових документів щодо цього питання як на рівні окремих держав, так і на міжнародному рівні. Так, Резолюцією № 76 (10) «Про деякі міри покарання, альтернативні позбавленню волі», прийнятою Комітетом міністрів Ради Європи 9 березня 1976 р., рекомендовано країнам-учасницям проаналізувати своє законодавство з метою усунення юридичних перешкод упровадженню мір покарання, альтернативних ув'язненню, посилити зусилля для розвитку існуючих альтернатив, вивчати різні нові альтернативи тюремному ув'язненню, надавати необхідні ресурси в розпорядження відомств, відповідальних за виконання таких видів покарань, максимально забезпечувати їх ефективне використання, розробляти заходи щодо інформування громадської думки стосовно переваг альтернативних мір покарання, щоб забезпечити сприйняття цих мір громадськістю, тощо [109].

У розвиток цієї проблеми в 1980 р. VI Конгрес ООН з попередження злочинності й поводження зі злочинцями прийняв Резолюцію № 8 «Альтернативи тюремному ув'язненню», у якій рекомендовано країнам – членам ООН вивчити своє законодавство з метою ліквідації правових перешкод на шляху до застосування у відповідних випадках альтернатив тюремному ув'язненню та докласти зусилля, спрямовані на забезпечення ресурсів, необхідних для застосування альтернативних мір покарання, а так само заохочувати більш широку участь громадськості у застосуванні альтернатив тюремному ув'язненню [4].

Наступні конгреси ООН (1985 і 1990 рр.) також рекомендували продовжити дослідження використання нетюремних

санкцій, місця, ролі та практики їх застосування з позицій реформування кримінальної політики тих чи інших країн з урахуванням політичних, соціально-економічних, правових та організаційних умов останніх [3; 34; 123].

Рішення, ухвалені міжнародною спільнотою, дослідження, проведені у сфері кримінального права, дозволили на черговому IX Конгресі ООН (1995 р.) зробити порівняльний аналіз і дати всебічну характеристику в'язничних і нев'язничних санкцій, наслідків застосування альтернативних позбавленню волі покарань для процесу декриміналізації суспільства, зменшення кількості ув'язнених, а також проявів рецидивізму, економічних, людських і соціальних витрат для контролю над злочинністю. Конгрес схвалив практику поширення в багатьох країнах світу таких санкцій, як штраф, громадські роботи, умовне засудження, обмеження волі, пробація, соціальна опіка (або нагляд) та інших, пов'язаних із різним ступенем і формою нагляду за засудженими, застосування яких протягом двох десятиріч довело їх високу запобіжну ефективність [145].

На XI Конгресі ООН (2005 р.) знов-таки підкреслювалося важливе значення альтернативних мір покарання і зазначалося, що система кримінального правосуддя не може функціонувати у повному обсязі, якщо вона передбачає тюремне ув'язнення як єдину санкцію [34].

Як зауважив В. Т. Маляренко, сам факт соціальної неефективності покарання досить показний і змушує шукати шляхи його вдосконалення [85, с. 7]. Для держави не повинно бути байдужим те, що її громадяни, опинившись у місцях позбавлення волі, отримують необмежені можливості для десоціалізації, криміналізації, обміну злочинним досвідом, набуття інфекційних хвороб тощо [155, с. 191–198].

Аналіз проблематики призначення й виконання-відбування покарань в Україні свідчить, що протягом декількох останніх десятиліть проведено багато наукових досліджень, присвячених саме проблемам покарань у виді позбавлення волі, серед яких слід відмітити праці О. Б. Поваляєва, Г. О. Ра-

дова, В. І. Селіверстова, М. О. Стручкова, А. Х. Степанюка, І. С. Яковець, Л. В. Яковлевої та ін. [57; 122; 132; 133; 143; 154; 156; 161; 165; 186; 187]. Проте вивченню природи альтернативних видів покарань, їх призначення й виконання-відбування тільки останнім часом стала приділятися серйозна увага. Характерною рисою сучасної політики Української держави у сфері виконання покарань є прагнення до скорочення чисельності осіб, засуджених за злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. Як підкреслює О. В. Беца, за роки незалежності в Україні було засуджено за кримінальні діяння близько 2 млн 300 тис. чол., із яких понад 800 тис. – до позбавлення волі [27, с. 3]. У 2002 р. у місцях позбавлення волі утримувалося понад 234 тис. осіб [82, с. 4]; у 2005 р. – понад 192 тис. осіб [43]; у 2006 р. – 160 тис. осіб [33]; у 2007 р. – близько 150 тис. осіб [32]; у 2008 р. – близько 146 тис. осіб [42].

За даними Міжнародного центру тюремних досліджень, станом на 1 січня 2004 р. за кількістю ув'язнених на 100 тис. населення Україна посідає шосте місце у світі. Її випереджають лише США, Російська Федерація, Білорусь, Казахстан та Туркменістан [180]. На початок 2005 р. в Україні цей показник засуджених становив 413 осіб на 100 тис. населення [31, с. 5], а на початок 2007 р. у розрахунку на 100 тис. населення утримувалося в ув'язненні близько 370 осіб (для порівняння – у США цей показник на той час складав 700, у Російській Федерації – близько 650, у країнах Західної Європи – близько 100, наприклад у Німеччині – 85, у Бельгії – 75) [130, с. 83].

Таким чином, одна з найгостріших проблем в Україні – переповненість виправних колоній та слідчих ізоляторів. У зв'язку з цим слід погодитися із справедливим зауваженням П. М. Посмакова, що, пропускаючи через виправні колонії значну частину населення країни, ми якісно погіршуємо стан свого суспільства [126, с. 33–40]. Разом із тим громадськість ще недостатньо проінформована про переваги для суспільства застосування кримінальних покарань, альтернативних по-

збавленню волі, що, мабуть, є причиною певної інертності громадської свідомості. Як зазначають І. Г. Богатирьов і С. І. Халिमон, проведені за останні роки дослідження показують, що суспільство в цілому позитивно сприймає альтернативні позбавленню волі види покарань, але ще недостатньо розуміє їх значення та вплив на особу засудженого [14, с. 5].

Незважаючи на докладені зусилля й періодичні амністії, чисельність засуджених залишається і досі значною. Так, на 1 січня 2005 р. у 32 діючих слідчих ізоляторах утримувалося 38,7 тис. обвинувачених, в арештних домах – 357 осіб, у 134 кримінально-виконавчих установах закритого й відкритого типів – майже 149,6 тис. засуджених (із них – 9,3 тис. жінок), у 11 виховних колоніях – майже 3,2 тис. неповнолітніх, у 20 виправних центрах – 3,6 тис. осіб, засуджених до обмеження волі, та у 2-х лікувально-трудовах профілакторіях – 478 осіб, а засуджених до довічного позбавлення волі нараховувалося 1245 осіб [101, с. 10].

Станом на 1 листопада 2006 р. у 32 слідчих ізоляторах трималося 31,7 тис. осіб, у 136 кримінально-виконавчих установах закритого й відкритого типів – 128,2 тис. засуджених (із них 7,8 тис. жінок), у 11 виховних колоніях – 2,4 тис. неповнолітніх засуджених, у 2-х лікувально-трудовах профілакторіях – 285 осіб [130, с. 68].

На 1 січня 2008 р. у 33 слідчих ізоляторах перебувало 32,1 тис. осіб, у 138 кримінально-виконавчих установах – 115,4 тис. осіб, у 10 виховних колоніях – 1,9 тис. неповнолітніх засуджених, у 20 виправних центрах – 5 тис. осіб, у 2-х лікувально-трудовах профілакторіях – 285 осіб [32].

Переповненість установ виконання покарання не дозволяє належним чином провадити роботу, пов'язану з повноцінною реабілітацією засуджених і підготовкою їх до життя на волі, тому що в нинішніх умовах важко забезпечити їх роботою, надати кваліфіковану психологічну допомогу, організувати курси професійного та повноцінного загальноосвітнього навчання тощо. У результаті зростає ймовірність, що після звільнення вони знову стануть на шлях порушення закону, отже,

згодом повернуться у місця позбавлення волі. Як свідчить практика, люди, які протягом тривалого часу були ізольовані від суспільства, втрачають зв'язки зі своїми родинами і друзями, їхні соціальні контакти руйнуються, родини розпадаються. Серед психологів поширена думка, що після 6–8-ми років перебування людини в умовах ізоляції від суспільства в її психіці відбуваються незворотні процеси, що фактично призводить до неможливості успішного протікання процесів ресоціалізації людини та її повернення до нормального життя.

Скорочення чисельності таких осіб і більш широке застосування покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, викликані низкою факторів (передумов), серед яких перш за все слід звернути увагу на історичні й соціально-економічні аспекти. Історичні аспекти у процесі формування нового бачення пріоритетів у системі кримінальних покарань, а значить, і кримінально-виконавчої системи України, полягають у тому, що інтеграція України до європейського співтовариства зумовила необхідність перегляду кримінального і кримінально-виконавчого законодавства, його приведення до відповідних світових стандартів нормотворчої і правозастосовної практики.

Зрозуміло, що вказаний процес як частина більш масштабного формування сучасної законодавчої бази України торкнувся й багатьох інститутів кримінального та кримінально-виконавчого права. Крім того, одним із напрямів реформи системи, яка розпочалася з прийняттям у 1991 р. постанови Кабінету Міністрів України «Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Україні» [115], є створення законодавчої бази, що відповідає б вимогам міжнародного співтовариства і була співвіднесена зі змінами, які відбулися в українському законодавстві.

До речі, як зазначав В. А. Львовчкін, усі зміни, прийняті Верховною Радою України у сфері кримінально-виконавчої системи, спрямовані на гуманізацію і демократизацію покарань [83, с. 5]. У цьому зв'язку виникає необхідність імplementування низки положень міжнародно-правових актів, відо-

мих міжнародних стандартів, що були апробовані в багатьох країнах, які дали певний позитивний результат. Використання норм міжнародного права повинно спиратися на інші, не менш важливі, правостворюючі фактори: національні традиції, правову психологію населення, історичний досвід боротьби зі злочинністю, накопичений тією чи іншою країною. Частиною останнього є застосування кримінально-правових заходів впливу, пов'язаних із залученням засуджених до праці [64, с. 36].

За останні 30 років у світі збільшилася кількість країн, які ввели до своїх правових систем альтернативи тюремному ув'язненню. Зрештою покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства, стали широко застосовуватися у всьому світі. Вони довели свою достатньо високу ефективність й набули вагомого профілактичного значення. Але на пострадянському просторі судові органи виявляють відому «обережність» у застосуванні альтернативних покарань, що зумовлюється певними причинами.

З одного боку, це пояснюється тим, що недостатньо розроблено механізм застосування одних видів покарань (наприклад, громадських робіт) або ж переосмислюються зміст, місце й ефективність інших (приміром виправних робіт), а з другого – слід пам'ятати, що деякі з альтернативних покарань пов'язані з працею засуджених, ідея використання якої, за справедливим зауваженням І. В. Шмарова, значною мірою дискредитувала себе [169, с. 3].

Тут необхідно дещо пояснити. Історія вітчизняного кримінального покарання знає достатньо широкий діапазон покарань, альтернативних позбавленню волі, які в різні часи застосовувалися як спосіб здійснення відплати, реституції, залякування, виправлення і навіть перевиховання [178, с. 11]. Дійсно, упродовж 70 років невід'ємною частиною історії нашої держави в умовах радянської тоталітарної системи потрібно визнати «переплавлення» значної кількості населення через виправно-трудова систему, головним чином через місця позбавлення волі. Політичний режим не міг не використовувати

вати важелів репресивності каральної машини на «благо» суспільства. Відомо, що будівництво крупномасштабних індустріальних об'єктів, освоєння цілинних земель не обходилося без залучення дешевої праці засуджених. Під це навіть підвели відповідну доктрину, яка полягала у виправленні і перевихованні злочинців шляхом їх суспільно корисної праці.

У цьому зв'язку варто погодитися з А. Х. Степанюком, що в умовах абсолютизації державної форми господарювання і власності, при стійкому пріоритеті відомчих інтересів над інтересами людини всупереч ідеологічним гаслам існувала експлуатація людини державою [156, с. 60]. Але сьогодні використання праці засуджених під час відбування ними альтернативних видів покарання має дещо іншу спрямованість. Зокрема, її застосування не має на меті досягнення абсолютного виправлення й перевиховання засудженого в тому розумінні, яке штучно надавалося цьому раніше за радянських часів, і не переслідує глобальних цілей підняття економіки будь-якою ціною.

За нових історичних і соціально-економічних умов суспільно корисна праця засудженого під час виконання альтернативних видів покарань має своїм призначенням: а) соціальне збереження трудових навичок як елементу нормального процесу життєдіяльності людини і продовження її перебування в тому середовищі, яке для багатьох є звичним; б) бути джерелом існування самих засуджених і членів їх сімей (маються на увазі виправні роботи) або ж не заважати мати інше джерело існування (громадські роботи, які виконуються у вільний від основної роботи час); в) зняти необхідність розпочинати процес працевлаштування звільненого після відбуття покарання; г) бути одним з основних засобів виправлення і ресоціалізації засудженого.

Отже, треба виходити з того факту, що під час відбування таких покарань, як виправні та громадські роботи, якщо й використовується праця, то сама по собі вона є засобом не лише виправлення, а й збереження певного рівня соціалізації людини (ч. 3 ст. 6 КВК України). Зміна історичних умов у державі

привела не лише до перегляду доктрини призначення та застосування покарання, а й до реформування кримінально-виконавчої системи і ревізії основних її категорій.

На сьогодні найвагоміших результатів у застосуванні покарань без позбавлення волі (зокрема, громадських робіт) із колишніх радянських республік досягла Латвія, у якій за останні декілька років призначення покарання у виді громадських робіт збільшилося з 1,4 до 8 % і тенденція до збільшення кількості подібних випадків спостерігається й надалі [166].

Для вироблення правильної стратегії проведення реформи кримінально-виконавчої системи в Україні також важливо знати динаміку застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Вивчення цього питання показало, що в Україні в цілому, на жаль, все ж таки нечасто порівняно з іншими видами покарання застосовуються громадські роботи, що підтверджується судовою практикою. У 2001 р. до громадських робіт було засуджено лише 0,07 % осіб від загальної кількості засуджених; у 2002 р. – 0,9 %; у 2003 р. – 1,4 %; у 2004 р. – 1,7 %; у 2005 р. – 1,9 %; у 2006 р. – 2,4 % [71, с. 17]; у 2007 р. – 2,8 % [151, с. 42]; у 2008 р. – 3,6 %; у 2009 р. – 5,3 % [26]. І хоча громадські роботи стали застосовуватися у 40 (!) разів частіше, однак ситуацію в цьому аспекті ще не можна визнати задовільною.

Ще складнішою є ситуація із застосуванням на практиці виправних робіт, які передбачувалися системою кримінальних покарань і в попередньому Кримінальному кодексі (КК) України. Справа в тім, що протягом останніх років *невпинно* знижується кількість фактів засудження до цього виду покарання. Так, якщо в 1998 р. кількість засуджених, до яких було застосовано цей вид покарання, становила 11,5 % від загальної маси всіх засуджених, то в подальшому намітилася тенденція до скорочення застосування цього покарання: у 1999 р. до виправних робіт було притягнуто 9,8 %; у 2000 р. – 7,7 %; у 2001 р. – 5,1 %; у 2002 р. – 2,3 %; у 2003 р. – 1,6 %; у 2004 р. – 1,4 %; у 2005 р. – 1,2 %; у 2006 р. – 1,1 % [71, с. 17]; у 2007 р. – 0,9 % [151, с. 42]; у 2008 р. – 0,9 %; у 2009 р. – лише 0,7 % [26]. Якщо незначну кількість випадків застосування громад-

ських робіт можна частково пояснити новизною цього виду покарання для вітчизняної кримінально-правової системи, невизначеністю деяких аспектів щодо порядку їх застосування й виконання, то для пояснення ситуації, що склалася з виправними роботами, є необхідним її всебічно проаналізувати. Без цього досить складно буде відповісти на запитання, чому, намагаючись провадити політику загального скорочення в Україні кількості ув'язнених, у дійсності рідко застосовуються виправні роботи як пряма альтернатива позбавленню волі.

Нові історичні умови розвитку українського суспільства викликали потребу в зміні або в розробці нової нормативної бази, у тому числі з урахуванням кращих теоретичних напрацювань і міжнародних стандартів щодо побудови і функціонування системи виконання-відбування тих чи інших видів покарань. Тут ще раз треба підкреслити, що масив міжнародних документів, у яких ідеться про проблеми застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань, надзвичайно значний [93; 109].

Із цього приводу маються серйозні напрацювання. Вагому роль у цьому плані відіграють принципи й положення, сформульовані в Токійських правилах ООН, які зорієнтовані на тенденцію розвитку кримінальної політики й міжнародного досвіду різних держав у сфері застосування альтернатив тюремному ув'язненню. Ними встановлюються основні принципи для сприяння використанню заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, мінімальні гарантії для осіб, до яких застосовуються альтернативи тюремному ув'язненню, а також норми поведінки з правопорушниками, яким призначено покарання без позбавлення волі. Причому ці Правила надають достатньо вичерпні відомості не лише про самі альтернативні покарання, а й про запобіжні заходи без позбавлення волі на попередніх етапах кримінального процесу, тобто на судовій стадії і на стадії винесення вироку¹. Цей документ ставить за мету скорочення чисельності ув'язнених, так би мовити, із самого початку кримінального процесу, що, на

¹ Докладніше див.: [93].

нашу думку, цілком відбиває сучасні прогресивні тенденції та прагнення. Отже, осмислення людством на даному історичному проміжку часу необхідності пошуків альтернативних позбавленню волі покарань у світовому масштабі стали поштовхом для розгортання процесу реформування кримінально-виконавчої системи й в Україні.

Новий КК України 2001 р. передбачив певну низку покарань, альтернативних позбавленню волі, серед яких: штраф (ст. 53); позбавлення права обіймати певну посаду або займатися певною діяльністю (ст. 55); громадські роботи (ст. 56); виправні роботи (ст. 57); службові обмеження для військово-службовців (ст. 58). Крім того, своєрідною альтернативою позбавленню волі є засудження зі звільненням від покарання та його відбування (ст. 74) та звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75)¹. У свою чергу, нормами нового КВК України 2003 р. передбачені умови й порядок відбування покарань, про які йдеться у КК України.

У той же час як альтернативи позбавленню волі не слід розглядати арешт і тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, оскільки юридична природа і характер правообмежень, які властиві вказаним видам покарання, свідчать про те, що в їх змісті присутня головна ознака, що дозволяє віднести їх до покарань, пов'язаних із позбавленням волі, – ізоляція засудженого від суспільства [178, с. 9].

Серед усіх перелічених видів альтернатив особливу увагу у своєму дослідженні ми зосереджуємо на таких видах покарань, як громадські та виправні роботи. Сьогодні це – найтипівіші види альтернативних позбавленню волі покарань. Проте, якщо виправні роботи, як уже зазначалося, відомі ще за радянської доби та набули свого часу широкого застосування, то громадські роботи є новим для вітчизняної системи

¹ Звісно ж, що засудження зі звільненням від покарання та його відбування і звільнення від відбування покарання з випробуванням не належать до інституту покарання, але все одно ці заходи за своєю процесуальною природою сприяють зменшенню чисельності ув'язнених, отже, у такому контексті вони можуть розглядатися саме як альтернативи позбавленню волі.

кримінальних покарань видом покарання. Водночас хоча вони і є самостійними видами покарань, однак їх аналіз у межах одного дослідження не випадковий і зроблений за такими підставами: 1) вони виступають «прямою» альтернативою позбавленню волі, характерною рисою яких є саме відсутність ізоляції засудженого від суспільства й залишення його в умовах волі; 2) ключовим моментом їх виконання є праця засуджених, яка не розцінюється як безумовний елемент кари, оскільки її призначенням у тому числі є збереження трудових навичок і навіть набуття нових; 3) багато спільних моментів є у підставах їх застосування, а також у порядку їх виконання; 4) рекомендації та пропозиції щодо шляхів їх удосконалення також багато в чому є спільними і взаємопов'язаними. Отже, певна спорідненість зазначених видів покарань є очевидною. Нарешті, означені покарання є перспективними у плані запозичення кращого міжнародного досвіду поводження з правопорушниками, на що націлюють, зокрема, документи конгресів ООН з попередження злочинності й поводження зі злочинцями.

Запровадження й більш широке застосування на практиці альтернатив тюремному ув'язненню відіграють соціально-економічну роль, яка дуже чітко визначається шляхом порівняння ефективності й затрат на виконання покарання у виді позбавлення волі та альтернативних покарань¹. У цьому плані слід зазначити, що будь-які аргументи на користь нетюремних санкцій є, так би мовити, дзеркальним відбиттям аргументів проти тюремного ув'язнення. Розглянемо основні з них.

По-перше, покарання, не пов'язані з позбавленням волі, у багатьох випадках учинення нетяжкого злочину вважаються більшою мірою такими, що відповідають вчиненому діянню, коли ефективно досягнення цілей покарання можливе й без ізоляції винного від суспільства. Свого часу проведене в Російській Федерації соціологічне опитування громадян

¹ Тут зосередимо увагу лише на тих видах альтернативних покарань, які є предметом нашого дослідження.

щодо покарань, адекватних учиненню злочинів незначної тяжкості, виявило, що виправні і громадські роботи (за термінологією законодавства України. – *О. Т.*) на благо суспільства посідають перші позиції серед покарань, альтернативних позбавленню волі [20, с. 189].

Дійсно, їх застосування, на нашу думку, свідчить про певну довіру, яку покладає суспільство на винного. Це важливий соціальний аспект сутності цих покарань. Крім того, їх застосування є більш адекватним до деяких категорій злочинців, наприклад таких, хто вчинив необережний злочин, де ймовірність вчинення повторного злочину незначна, або ж таких, чия поведінка в минулому, статус і репутація в суспільстві дають підстави констатувати, що вчинення людиною злочинного діяння є випадковим, нетиповим для неї.

Кожного разу необхідність оцінки відповідності можливого застосування альтернативних покарань і тяжкості злочину та особи винного впливає із загальних засад їх призначення, викладених у ст. 65 КК України. У ній ідеться про те, що суд призначає покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного й обставин, які обтяжують або пом'якшують покарання. Отже, у самому законі закладена вимога індивідуалізації останнього стосовно будь-якої особи, що свідчить про можливість обрання в конкретній ситуації альтернативного позбавленню волі покарання на стадії його призначення.

Зарубіжна практика йде саме таким шляхом, оскільки в більшості країн покарання у виді позбавлення волі суди застосовують тільки у трьох випадках – коли злочинець: а) є небезпечним (наприклад, терорист), і тому для захисту суспільства він має бути покараний позбавленням волі; б) учинив тяжкий злочин (приміром, державну зраду, розголосив державну таємницю), унаслідок якого завдано шкоду основним цінностям суспільства і правосвідомості громадян, які не зрозуміють і не погодяться з тим, що його не буде позбавлено волі; в) був підданий покаранню, не пов'язаному з позбавленням волі, але проігнорував його [58, с. 63].

По-друге, важливим аргументом на користь альтернативних покарань, який має неабияке соціальне значення, є той факт, що вони не потребують (принаймні не заважають) ресоціалізації особи в суспільстві після вчинення злочину. Людина просто залишається в тому середовищі, в якому вона звикла знаходитися. Навпаки, особа, позбавлена волі, потребує потім тривалої підготовки до життя на волі внаслідок її перебування (іноді достатньо тривалий час) в умовах ізоляції від суспільства, щоб вона фактично повернулася до вміння мислити й діяти самостійно. Поряд з утратою соціальних зв'язків з рідними, близькими, друзями людина втрачає навички прийняття рішень.

Із цього приводу цікаві дані наводить Ф. В. Ручкін, який з'ясував ставлення засуджених до позбавлення волі. Виявилося, що з числа опитаних, які тримаються в установах виконання покарань, 32 % жінок і 25 % чоловіків намагаються відкласти прийняття самостійного рішення [139, с. 38]. Людина, яка опиняється в місцях позбавлення волі, виявляється відірваною від звичного соціального середовища, сім'ї, трудового колективу тощо. У засуджених унаслідок ізоляції в багатьох випадках стають слабкішими соціальні зв'язки, що тягне за собою не лише їх погіршення, а й навіть припинення. У результаті поведінка більшості з них із часом погіршується [112, с. 155]. Як справедливо зауважує В. Г. Павленко, під час тривалого перебування в місцях позбавлення волі суттєво знижуються можливості адаптації людини до звичайного життя, розриваються сімейні та інші природні соціальні зв'язки [118, с. 97]. Після багатьох років ув'язнення особи, які звільняються від відбування покарання за вчинені злочини, опиняються фактично в інших соціально-економічних умовах, де нелегко відбувається адаптація навіть у законослухняних громадян.

Соціальне значення альтернативних видів покарань полягає в тому, що особи, які не позбавляються волі, не відриваються від оточуючого середовища, не поміщуються в несприятливі для їх позитивної реабілітації і ресоціалізації

умови, не переживають тяжких психічних розладів, викликаних ізоляцією від суспільства та розірванням зв'язків з родиною, не примушуються до знаходження в замкненому просторі в багатьох випадках серед зіпсованих у моральному й деградованих у соціальному плані людей. Указані проблеми є актуальними для більшості осіб, які позбавлялися волі, а розуміння цих проблем, на жаль, приходить до людини лише із втратою природних (з точки зору свободи вибору будь-яких можливостей, учинків, поведінки) умов життя.

По-третє, застосування альтернативи дозволяє вирішити проблему коротких строків покарання у виді позбавлення волі, що, у свою чергу, сприятиме зменшенню тюремного населення й запобіганню «зараження» такої категорії засуджених кримінальним досвідом і субкультурою з боку більш «досвідчених», які відбувають тривалі строки покарання. Вважаємо, що в такому підході до уникнення або принаймні зменшення масштабів тюремізації закладено потужний потенціал запобігання рецидивній злочинності. І хоча спеціальних досліджень цього питання в Україні ще не проводилося, слід підкреслити, що ця проблема варта того, щоб на неї звернути увагу найближчим часом.

До речі, дослідження, проведені в СРСР у 80-х рр. ХХ ст., показали, що 92,4 % осіб, засуджених до виправних робіт, не вчиняли в подальшому нових злочинів [89, с. 19]. У Данії в 90-х рр. ХХ ст. подібними дослідженнями рівня повторної злочинності через 2 роки після закінчення дії нетюремних санкцій також констатовано відсутність зростання рецидивізму. Цей рівень значно нижче, ніж в осіб, які відбули тюремне ув'язнення. Так, упродовж 3-х років після відбуття покарання 42 % осіб, які відбули громадські роботи, знову вчинили злочин, у той час як після відбуття короткострокового покарання у виді позбавлення волі за такий же період вчинили новий злочин вже 54 % осіб. Ще більшою, за даними норвезьких дослідників, є різниця між рецидивом осіб, які відбули громадські роботи і які засуджувалися до позбавлення волі. Так, рецидив протягом 2-х років після відбуття попереднього по-

карання припустили лише 25 % осіб, які відбули громадські роботи, порівняно з 50–60 % осіб, які відбули тюремне ув'язнення [10, с. 112].

Цікавими у плані дискусії є результати експериментального дослідження, яке ще в 1973 р. було проведено в одній із американських виправних установ для неповнолітніх у штаті Каліфорнія. Його сутність полягала в інтенсивній обробці засуджених, під час якої використовувалися найрізноманітніші методи психологічного впливу в рамках індивідуальної і групової терапії. Потім порівняли рівень рецидиву в так званій контрольній групі, яка не брала участі в дослідженні, і в експериментальній. Через рік після звільнення в групі інтенсивної обробки рівень рецидиву становив 37 %, а в контрольній – 52 %. Проте через 5 років він майже зрівнявся (88 і 90 % відповідно) [58, с. 63]. Дослідники дійшли висновку, що причини злочинності слід шукати, з одного боку, в особі, а з другого – у середовищі, яке продукує її через різноманітні соціальні явища (безробіття, низькі заробітки й соціальний захист населення тощо). Отже, на переконання опонентів розширення альтернативних покарань, згодом однакові детермінанти аналогічним чином впливатимуть як на осіб, які відбували тюремне ув'язнення, так і на осіб, які засуджувалися до видів державного примусу, що з ним не пов'язані [120, с. 144–157].

У своєму дослідженні ми теж порушуємо проблему зв'язку практики застосування виправних та громадських робіт і вчинення нових злочинів. Джерелами отримання необхідної інформації послужили експертні оцінки практичних працівників – інспекторів кримінально-виконавчих інспекцій. На думку 43,2 % опитаних, попереднє застосування до засуджених виправних робіт є нейтральним фактором у механізмі вчинення нових злочинів. Ще 54,5 % респондентів зазначили: оскільки покарання досягає своїх цілей, зокрема мети запобігання новим злочинам, його реалізація значно зменшує ймовірність вчинення колишніми засудженими будь-яких нових злочинів. І лише 2,3 % працівників кримінально-виконавчих інспекцій

вважають, що внаслідок м'якості виправних робіт збільшується можливість вчинення нових злочинних діянь.

Стосовно можливості повернення осіб до злочинної діяльності після відбування громадських робіт нами отримані такі дані. Так, 49,0 % респондентів вважають, що попереднє застосування до засуджених громадських робіт не впливає на ймовірність повернення особи в майбутньому до вчинення злочинів; 46,4 % працівників кримінально-виконавчих інспекцій переконані: покарання у виді громадських робіт зменшує можливість повернення засуджених до вчинення нових злочинів. І лише 4,6 % зауважили, що застосування до засуджених громадських робіт часто призводить до рецидиву злочинних проявів унаслідок їх незначного карального впливу. Це означає – цілі покарання не досягнуто.

Повернення до вчинення злочинів – це, можливо, єдиний показник недостатньої ефективності самого факту застосування до засуджених та процесу виконання покарань, альтернативних позбавленню волі, а також закріплення результатів певного виправного впливу на таких осіб, однак він є лише первісним індикатором дієвості тих чи інших заходів визначеної соціальної практики. У цьому зв'язку ще раз підкреслимо, що суперечливі результати проведених досліджень і неоднозначні на цій підставі висновки свідчать, що проблема ефективності альтернативних покарань, зокрема у частині запобіжних можливостей протидії рецидиву, ще далека до свого завершення і потребує подальших наукових пошуків, експериментів, аргументів.

По-четверте, вагомим аргументом на користь ширшого запровадження альтернативних видів покарань є їх відносна дешевизна порівняно з виконанням покарання у виді позбавлення волі. Вважаємо, що цей фактор не є малозначним як для країн із розвиненою економічною системою, так і для держав, економічне становище яких на цей час не відрізняється стабільністю. За даними О. В. Беци, з бюджету в 2003 р. на утримання одного засудженого в місцях позбавлення волі виділялося лише 120 грн на місяць [27, с. 10]. Зараз ці по-

казники ненабагато зросли [130, с. 83]. З урахуванням постійного підвищення прожиткового мінімуму це мізерна сума, яка не в змозі забезпечити витрати на додержання відповідних вимог утримання засуджених та організацію ефективного процесу відбування покарання, не говорячи вже про те, що вказані витрати лежать податковим тягарем на законослухняних громадянах суспільства. Альтернативні види покарань, за підрахунками О. В. Беци, потребують значно менших витрат на одного засудженого порівняно із застосуванням покарання у виді позбавлення волі [27, с. 10]. Як бачимо, за нескладними підрахунками, економічний ефект покарань, про які йдеться, є очевидним. Широке використання альтернативних покарань дозволить у кінцевому підсумку дешевше утримувати систему виконання покарань, незважаючи навіть на те, що спочатку запровадження нових покарань (наприклад, громадських робіт) все ж таки потребує певних витрат, пов'язаних із підготовкою відповідних працівників-професіоналів, налагодженням процесу ефективного відбування цього покарання і т. д.

По-п'яте, розглядаючи пріоритет альтернативних видів покарань над покаранням, пов'язаним із позбавленням волі, не треба забувати й про такий критерій, як людський (моральний) вимір. Справа в тому, що будь-яке покарання має свою «ціну»: створення нормальних умов відбування покарання потребує дотримання прав людини, що особливо актуально для тих засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. Адже відомо, що не завжди дотримуються права людини в місцях позбавлення волі, нерідко порушується й без того багато в чому обмежений, так би мовити, моральний клімат її існування. Звідси виникає гостра проблема гуманізації покарання, дотримання певних міжнародних стандартів, необхідності запровадження зарубіжного передового досвіду тощо. У цьому плані, безсумнівно, альтернативні види покарань є більш гуманними, що, на наш погляд, підвищує результативність досягнення цілей покарання. Тому нагальна потреба в дотриманні прав людини багато в чому знімається

в умовах по суті вільного існування. Крім того, застосування альтернативних видів покарань дає змогу широко залучати громадськість і трудові колективи до виправлення засуджених і контролю за ними [125, с. 132].

Отже, *історичні передумови (аспекти)* практики застосування альтернативних видів покарань полягають: а) у визнанні наявності в Україні об'єктивної перешкоди для застосування альтернативних видів покарань, що зумовлено, з одного боку, тим фактом, що чинний КК України орієнтовано майже в більшості санкцій на застосування покарання у виді позбавлення волі¹, а з другого – інертністю громадської думки, що призводить до незначної практики застосування альтернативних покарань, а також відсутності будь-яких науково обґрунтованих переконливих позицій із цього питання; б) у розумінні на сучасному етапі розбудови в Україні правової демократичної держави необхідності переосмислення порядку та умов застосування й відбування, а також критеріїв ефективності тих чи інших видів покарань; в) у переоцінці останніх з позиції гуманізму та прогностичних моментів (прогнозу) майбутньої поведінки людини, яка вже раніше зазнала покарання; г) у поширенні позитивного досвіду зарубіжних країн у справі побудови адекватної «працюючої» кримінально-виконавчої системи тощо. Виходячи з цього, можна визнати правильною думку І. Г. Богатирьова про те, що унікальність наукового дослідження альтернатив позбавленню волі полягає в тому, що воно відбувається в умовах кардинальних змін в Українській державі політики у сфері виконання покарань, її подальшої гуманізації, правової забезпеченості й системної визначеності [12, с. 87].

Соціально-економічні аспекти практики застосування альтернативних видів покарань містяться: а) у розрахунку

¹ У новому КК України значно, а саме на 39 %, скоротилася кількість санкцій, які передбачають виправні роботи, що повною мірою відображає суперечливе становище даного виду покарання, яке в сучасних складних соціально-економічних умовах поступово втрачає своє колишнє значення і вже не в змозі виконувати роль основної альтернативи покаранню у виді позбавлення волі (див.: [177, с. 10]).

економічних витрат для суспільства й держави на ці види покарань і встановленні факту значної економії порівняно з покаранням, пов'язаним із позбавленням волі; б) у визначенні їх соціальних наслідків (значення, виміру) для окремої людини – засудженого, іншими словами, корисності (позитивного аспекту) призначення та відбування даних видів покарань.

Вважаємо, що зміст перелічених історичних і соціально-економічних аспектів практики застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань багато в чому є загальним як для українського суспільства, так і для міжнародної спільноти. Стосовно цього питання спостерігається інтегративний підхід до вирішення проблем, пов'язаних із цими видами покарань, оскільки вони актуальні не лише для окремо взятого соціуму, але й для людства як такого в широкому розумінні даного феномену. Тому, як убачається, і шляхи їх розв'язання містять багато чого спільного і взаємопов'язаного.

Негативні соціальні, моральні, психологічні й медичні наслідки позбавлення волі переконливо доводять, що це не найкращий засіб боротьби зі злочинністю, оскільки воно, за словами О. В. Беци, є свого роду бумерангом, який, будучи спрямований на злочинця, негативно відбивається на суспільстві [11, с. 24–30]. У зв'язку з цим вважаємо цілком обґрунтованим введення до КК України нового альтернативного позбавленню волі покарання – громадських робіт, а також подальшого поширення практики застосування виправних робіт. Зазначені види покарання за злочини невеликої чи середньої тяжкості значною мірою компенсують короткострокове позбавлення волі й одночасно зменшать економічні витрати держави й суспільства.

Підводячи підсумок викладеному, можемо стверджувати, що широке застосування альтернативних видів покарань – це обґрунтований і доцільний крок держави й суспільства до реалізації основних завдань вітчизняної кримінально-виконавчої системи. У зв'язку із зазначеним важливо створити в суспільстві таку соціально-психологічну атмосферу, за якою

і працівники органів кримінальної юстиції, і правопорушники, і населення в цілому сприйматимуть покарання, не пов'язані з позбавленням волі, не тільки як легітимні, а як найбільш доцільні заходи [36, с. 27]. На створення такої атмосфери, зокрема, і спрямовані ретельний розгляд та оцінка історичних і соціально-економічних аспектів практики застосування видів покарань, альтернативних позбавленню волі.

§ 2. Міжнародний досвід застосування альтернативних видів покарань

У різних країнах світу вже досить давно застосовуються нев'язничні види покарання. У різних державах з різними системами виконання покарань альтернативні їх види формувалися під впливом індивідуальних для кожної окремої країни соціально-економічних і правових факторів. Проте цілі, які ставляться при їх застосуванні, багато в чому спільні. Накопичений позитивний досвід свідчить про необхідність подальшого розвитку практики застосування досліджуваних нами покарань і про необхідність вивчення соціального ефекту цієї практики.

У переважній більшості кримінально-правових систем Західної, Центральної, а останнім часом і Східної Європи широкого застосування набули нев'язничні санкції, які можна розділити на дві групи: 1) монетарні (штраф, компенсаційні виплати, конфіскація особистого майна і т. д.) й 2) запобіжні (застереження, прийняття зобов'язання правопорушника поводитися згідно із законом, повне звільнення, умовне засудження без нагляду, тимчасове припинення виконання покарання, відстрочка від застосування санкцій на певний період часу, домашнє ув'язнення тощо) [44].

Не акцентуючи в цьому параграфі уваги на сутності кожної з них, зазначимо, що, наприклад, соціальне запобігання – це різновид примусового заходу, передбачений у кримінальному законодавстві Болгарії; застереження з відстроченням

штрафу міститься в законодавстві Федеративної Республіки Німеччини; прийняття до уваги – в Ірландії; зобов'язання додержуватися порядку й нормативної поведінки з порукою – на Кіпрі; відвідування центру порядку – в Англії та Уельсі; ув'язнення на вихідні дні – у Голландії та Португалії; попереджувальний нагляд, умовна відстрочка з наглядом або порукою – у Польщі та ін. [44, с. 198].

Утім особливий інтерес для нас становлять саме громадські роботи або їх аналоги, нехай навіть і з іншим найменуванням, оскільки цей вид покарання сьогодні є найбільш адаптованим, апробованим і прийнятним для української кримінально-виконавчої системи. Узагалі вважається, що громадські роботи за останні 25 років є успішно діючою санкцією. У багатьох зарубіжних країнах вони посідають третє місце у списку альтернатив тюремному ув'язненню після штрафів, відстроченого покарання або пробації [52, с. 32].

У процесі дослідження ми звернулися до кримінального законодавства понад 20-ти держав різних регіонів світу, які належать до різноманітних правових систем. Нас цікавила в основному тривалість запровадження в їх законодавстві альтернативних видів покарань. Із цієї позиції слід виділити країни зі значними строками апробації останніх і ті, для яких це є новою справою.

До останньої групи належать колишні радянські республіки, інтерес до яких не є випадковим, оскільки протягом багатьох років ці країни були єдиним геополітичним простором з єдиною правовою культурою й науковим полем. В останні роки процеси, пов'язані з реформуванням кримінально-виконавчої системи взагалі і системи покарань зокрема, набувають у них все більшого поширення. Побудова кримінально-виконавчої системи європейського рівня – одне з найактуальніших завдань для законодавства цих країн.

Однак для отримання повного уявлення і створення цілісної картини щодо принципів, підстав і практики застосування альтернативних видів покарань недостатньо проаналізувати досвід лише власної країни й пострадянських республік

(це можливо лише в частині вивчення практики застосування такого виду покарання, як виправні роботи). Дослідження ж принципово нових для вітчизняної системи видів покарань, до яких слід віднести й громадські роботи, оцінка ефективності та визначення шляхів якомога більшої їх адаптованості саме для України не є можливими без всебічного розгляду зарубіжної практики застосування таких покарань, яка нараховує вже декілька десятиліть. Нідерландський вчений Антон М. Ван Калмтаун у доповіді на XI Міжнародному конгресі з кримінології, що проходив у 1993 р. у Будапешті (Угорщина), визнав за необхідне констатувати, що з усіх альтернатив покаранням, пов'язаним із позбавленням волі, які були розроблені за останній час у багатьох західноєвропейських державах, лише відбування покарання з виконанням суспільно корисних робіт застосовується в широкому масштабі [182, с. 310]. Особливо це стосується Великої Британії, Франції та Нідерландів, де щорічно дорослим правопорушникам призначається відповідно 30 тис., 13 тис. і 9 тис. судових санкцій на відбування подібних покарань – чи то як основне покарання, чи то як особлива умова на додаток до відстрочки вироку [1].

Вивчення спеціальних джерел щодо громадських робіт виявило, що декілька країн навіть виборюють пріоритет вважатися першими в застосуванні цього виду покарання. Так, стверджується, що громадські роботи вперше у світовій практиці були введені до Кримінального кодексу Швейцарії, причому вони застосовувалися на той час лише щодо неповнолітніх у віці від 7 до 18 років [66, с. 5]. А вже пізніше громадські роботи в деяких кантонах країни стали призначатися як основне покарання неповнолітнім і як додаткове – дорослим.

Згідно з іншим науковим джерелом громадські роботи в їх сучасному вигляді вперше були введені в Англії та Уельсі в 1975 р. як санкція, що є альтернативною тюремному ув'язненню [27, с. 24]. За мету застосування зазначеного виду покарання ставилося запобігання злочинності та сприяння ресоціалізації правопорушників шляхом залучення до при-

мусової безоплатної праці й виконання різних видів суспільно корисної діяльності для неприбуткових організацій, асоціацій, церкви тощо [13, с. 130; 15].

Незважаючи на різночитання щодо часу запровадження такого виду альтернативних видів покарань, як громадські роботи, що міститься у спеціальних джерелах, важливим є те, що вони поряд з іншими нетюремними санкціями поступово поширилися в багатьох країнах світу з достатньо відмінними правовими системами. На сучасному етапі вони використовуються у Великій Британії, Данії, Голландії, Швеції, Португалії, Франції, Російській Федерації, Азербайджані, Грузії та в багатьох інших державах. Вважаємо, слід погодитися з думкою В. Г. Павленка стосовно того, що важливим є те, що законодавець України при конструюванні правових норм, пов'язаних із громадськими роботами, використав позитивний зарубіжний кримінально-правовий досвід [118, с. 98]. Дійсно, практика застосування громадських робіт у зарубіжних країнах свідчить про високе профілактичне значення вказаної санкції і про її високу ефективність. Як аргумент цього висновку дослідниками наводяться, зокрема, дані щодо рецидиву серед осіб, яким призначалися громадські роботи, порівняно з аналогічними відомостями стосовно засуджених до позбавлення волі, про що вже йшлося раніше.

Перш ніж перейти до вивчення українського досвіду застосування громадських робіт, вважаємо за доцільне докладніше зупинитися на практиці їх використання в окремих країнах. Аналіз зарубіжного законодавства показав, що, незважаючи на єдину сутність громадських робіт, визначенню їх назви притаманна термінологічна різноманітність. Так, за КК Франції досліджуване покарання йменується «роботи у громадських інтересах», за КК США – «обов'язкові суспільно корисні роботи», за Законом про повноваження кримінальних судів Англії – «надання послуг суспільству» та ін. [167].

Стислий огляд матеріалів щодо громадських робіт за зарубіжним кримінальним законодавством дозволяє отримати певні уявлення про цей вид покарання та провести порівнян-

ня, яке корисне для оптимізації процесу відбування-виконання аналогічного покарання в Україні. Так, у *Великій Британії* громадські роботи призначаються як дорослим, так і неповнолітнім як міра покарання, альтернативна позбавленню волі, а) за наявності згоди засудженого на цю альтернативну санкцію й бажання виконувати всі приписані вимоги; б) при впевненості суду у відповідності особистісних рис винного зазначеному покаранню. Загальна кількість годин, яка повинна бути відпрацьована повнолітнім злочинцем протягом року, складає 40–240 годин. Для неповнолітніх вона може досягати максимум 120 годин. Роботи виконуються у вільний час правопорушника, як правило ввечері та у вихідні дні, й обов'язково під наглядом офіцера пробації. Вважається, що громадські роботи сприяють самодисципліні винного, покращенню мотивації його поведінки. Однак із метою зведення до мінімуму потенційного ризику вчинення особою нового злочину або будь-якої іншої протиправної поведінки службою пробації здійснюється постійний нагляд.

Правопорушники виконують різноманітні громадські роботи, як-от: прибирання, оформлення й наведення порядку в парках, скверах, садах, на вулицях; фарбування заборів і ремонт громадських будівель; виробництво в майстернях служби пробації товарів широкого вжитку на продаж; вирощування овочів для літніх людей; надання допомоги людям похилого віку та догляд за хворими; участь у реалізації соціальних програм місцевих громад тощо. Призначене покарання вимагає, щоб засудженому призначалася активна роль у виконанні передбачених завдань і щоб він суворо дотримувався заздалегідь складеного плану, мав обмежений вільний час, працював за основним місцем роботи або інтенсивно прагнув працевлаштуватися.

У *Швеції* залучення правопорушника до громадських робіт за рішенням суду було вперше введено в 1993 р. Це також є специфічною формою пробації. Тому вважаємо, що детальніше слід пояснити термін «пробація». Пробація (випробування) поряд з умовним засудженням, спеціальною

опікою, домашнім арештом належить до санкцій, що передбачають контроль і нагляд. Як альтернативна тюремному ув'язненню санкція, вона полягає в установленні нагляду за злочинцем, який залишається в суспільстві, але на якого судом покладаються певні обов'язки й обмеження. Наприклад, від правопорушника, до якого вона застосована, вимагається відвідувати денні центри пробації, періодично зустрічатися з офіцером цієї служби, який здійснює нагляд, брати участь у певних видах діяльності, передбачених положенням про цю санкцію, дотримуватися правослухняної поведінки і т. ін. У Швеції такий засуджений повинен безвідплатно відпрацювати у вільний від основної роботи час та у вихідні дні на благо суспільства від 40 до 200 годин. Ця санкція призначається переважно молодим правопорушникам у віці 18–24 років [167].

У *Португалії* громадські роботи як санкція, альтернативна позбавленню волі, призначаються судом за ненавмисні або нетяжкі злочини. Кількість годин робіт, що виконуються засудженим на благо суспільства, може досягати 180. Якщо ця особа має постійне місце роботи, вона додатково до 8-годинного робочого дня відпрацьовує ще 2 години на день безвідплатно і примусово під наглядом [167].

У *Голландії* кримінальним законом передбачається, що суд, постановляючи вирок, в обов'язковому порядку вказує й можливу міру громадських робіт замість ув'язнення. Останні можуть бути призупинені, якщо засуджений під час їх виконання вчиняє інший злочин або порушує вимоги, які пред'являються до його поведінки, вживає спиртні напої чи наркотичні речовини, не виконує ті види робіт, які він повинен виконувати, ігнорує вказівки офіцерів пробації тощо. У таких випадках суд вправі замінити громадські роботи тюремним ув'язненням [167].

Видається цікавим і досвід *Іспанії*, кримінальним законодавством якої громадські роботи термінологічно визначаються як «роботи на користь суспільства». За своєю сутністю це теж безоплатна суспільно корисна діяльність, що признача-

ється судом. У цьому розходжень із законодавством вищезгаданих країн немає. Але тривалість таких робіт може досягати 8-ми годин на день. Крім того, ст. 49 КК Іспанії встановлюються вимоги, яким в обов'язковому порядку повинні відповідати умови роботи. До цих вимог належать такі: 1) робота не повинна принижувати гідності засудженого; 2) засуджений користується захистом, передбаченим законодавством у сфері соціальних гарантій; 3) роботу засудженого не можна використовувати для досягнення певних економічних цілей [170, с. 26]. Контроль за виконанням цього виду покарання здійснює суд або трибунал, який постановив вирок.

У *Сполучених Штатах Америки* покарання у виді обов'язкової суспільно корисної роботи призначається, як правило, особам, які вперше вчинили малозначні злочинні діяння, а також дорожні проступки. Її характер і тривалість встановлюються вироком суду. Вона може призначатися як з огляду на професію засудженого, так і без урахування його фахових навичок. Приміром, лікар, винний у злочині, не пов'язаному з його професійною діяльністю, може бути засуджений до безоплатної праці за спеціальністю в дитячому будинку або притулку для людей похилого віку. Також цікавою вбачається практика США, пов'язана з використанням розглядуваного виду покарання у виховних цілях. Наприклад, водія, який учинив дорожній проступок, суд зобов'язує працювати санітаром у травматологічному пункті, куди поступають постраждалі в автомобільних аваріях, але на це потрібна згода правопорушника [84, с. 187].

Особливо треба підкреслити, що обов'язковою умовою призначення громадських робіт у всіх без винятку країнах *Західної Європи* є згода злочинця на їх застосування, оскільки примусова праця заборонена. Тому в разі відмови засудженого від призначення саме цього виду покарання громадські роботи повинні бути замінені іншою мірою покарання [19; 36, с. 30].

Деякі з пострадянських республік, а сьогодні незалежних держав, теж передбачали у своєму кримінальному

та кримінально-виконавчому законодавстві такий вид покарання, як громадські роботи (іноді під іншою назвою). Так, у *Російській Федерації* зазначений вид покарання має назву «обов'язкові роботи» [153]. Для Росії це новий вид покарання, установлений КК РФ у 1996 р. і невідомий її попередньому кримінальному та кримінально-виконавчому законодавству. Узагалі-то Особлива частина КВК РФ регламентує виконання різноманітних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Вони можуть бути певним чином класифіковані залежно від того, застосовується під час їх відбування обов'язкова трудова діяльність чи ні. До покарань, пов'язаних з означеною діяльністю, належать обов'язкові роботи, виправні роботи та обмеження волі. Друга група включає покарання, безпосередньо не пов'язані з працею. Це штраф, позбавлення права займатися певною діяльністю, позбавлення спеціального, військового або почесного звання, класного чину і державних нагород [94, с. 41].

Відповідно до ст. 49 КК РФ цей вид покарання полягає у виконанні засудженим у вільний від основної роботи або навчання час безоплатних суспільно корисних робіт. Передбачається, що це можуть бути роботи із благоустрою міст і селищ, прибирання вулиць і майданів, догляду за хворими, вантажно-розвантажувальні та їм подібні роботи, що не потребують особливої кваліфікації. Вони призначаються на строк від 60 до 240 годин і тривають не більше 4-х годин на день. Вид обов'язкових робіт визначається органами місцевого самоврядування, які інформують про потреби в таких роботах орган, що виконує покарання, – кримінально-виконавчу інспекцію. Відбуваються обов'язкові роботи за місцем проживання засудженого. Строк покарання обчислюється годинами, протягом яких засуджений їх виконував. Як справедливо зауважує С. Ф. Мілюков, обов'язкові роботи законодавець запровадив у сучасну систему покарань як ще один вид покарання, покликаний замінити виправні роботи у сферах, де вони не застосовуються або ж мало застосовуються [91, с. 189].

Статтею 49 КК Білорусі також передбачається таке альтернативне позбавленню волі покарання, як притягнення до громадських робіт. Його сутність полягає у виконанні засудженим у вільний від основної роботи або навчання час безоплатної праці на користь суспільства, вид якої визначається органами, що видають застосуванням громадських робіт. Тривалість останніх робіт може встановлюватися від 60 до 240 годин і відбуватися не більше 4-х годин на день [171].

Майже аналогічне визначення поняття «громадські роботи» міститься також у КК Казахстану (ст. 39). Відмінність від законодавства інших пострадянських республік полягає в тому, що кримінальним законодавством Казахстану прямо вказується, що виконання громадських робіт покладається на місцеві виконавчі органи чи органи місцевого самоврядування [172].

Певний позитивний досвід щодо застосування цього виду покарання накопичено, як вже згадувалося, у Латвії. Безоплатні громадські роботи введено в країні з квітня 1999 р. Контроль і відповідальність за їх проведення покладено на органи місцевого самоврядування, а тривалість, встановлена законом, становить 40–200 годин. Засуджений працює у вільний від основної роботи або навчання час по 2–4 години на день, що дозволяє відбути покарання повністю протягом 3–4-х місяців.

Однак уведення громадських робіт у практику, як зазначають латвійські спеціалісти, не було простою справою, оскільки рішення про їх застосування було прийняте без будь-якої підготовчої діяльності, виділення додаткових коштів і підготовки кадрів. Особлива ставка була зроблена на громадські роботи й досвід їх застосування низкою зарубіжних країн. Разом із тим необхідно було переконати державні структури, що беруть участь у їх проведенні, у перспективності такого виду покарання, його корисності, оскільки фінансувати його виконання повинен був місцевий бюджет, у той час як тюрми утримуються центральним урядом. Але згодом переважив головний аргумент, сутність якого полягає в тому,

що громадські роботи обходяться набагато дешевше, ніж програми соціальної реінтеграції колишніх засуджених, які створюють значні проблеми для місцевої влади. Велика роль у справі інформування широкого загалу в цьому зв'язку покладалася на засоби масової інформації. Достатньо регулярне висвітлення у ЗМІ проблем уведення альтернативних покарань надало можливості підготувати позитивну громадську думку.

Деяким муніципалітетам Латвії ще до введення цього виду покарання вдалося встановити контакти з потенційними роботодавцями, які готові були забезпечити робочі місця для такого роду засуджених. Як правило, це були міські або сільські комунальні структури, школи, лікарні, навіть дитячі садки. У результаті на сьогоднішній день кількість правопорушників, до яких застосована міра покарання у виді громадських робіт, складає 5–8 % від загальної чисельності всіх засуджених у цій країні. Статистика показує, що такий відсоток становлять люди, до яких розглядуване покарання застосовано за повторне водіння автомобіля у нетверезому стані, дрібні крадіжки, нелегальну порубку лісу тощо.

Такий докладний розгляд практики Латвії не випадковий, оскільки він дозволяє виробити вітчизняному законодавцеві та правозастосувачу найоптимальніші шляхи запровадження громадських робіт в Україні. Принаймні стає зрозумілим, що значна ділянка роботи щодо висвітлення актуальності проблем, пов'язаних зі скороченням чисельності позбавлених волі й усе більшим застосуванням альтернативних видів покарань, покладається й на засоби масової інформації [166].

Утім необхідно зазначити, що законодавство не всіх колишніх радянських республік передбачає можливість застосування до засуджених громадських робіт, оскільки вони просто не входять до системи покарань, установлені кримінальним законом. Указане стосується, зокрема, Таджикистану й Естонії. Ось чому цікавим убачається питання про місце, яке займають громадські роботи в системі покарань. Як відомо, законодавці пострадянських республік у національних кримінальних ко-

дексах пішли шляхом побудови так званої сходинки покарань за принципом викладення покарань від їх найлегших видів до найсуворіших. Якщо проаналізувати в цій системі позицію саме громадських робіт, то з'ясовується таке.

За КК Білорусі громадські роботи віднесені до найлегшого виду покарань, передбачених кримінальним законом. За КК РФ, Казахстану цей вид покарання займає хоча й не перше місце, але одне з перших – він поміщений між такими покараннями, як штраф, позбавлення права обіймати певну посаду або займатися певною діяльністю, і виправними роботами. Проміжне місце між штрафом, позбавленням військового, спеціального звання, рангу, чину чи кваліфікаційного класу, позбавленням права обіймати певну посаду або займатися певною діяльністю, з одного боку, і виправними роботами – з другого, займають громадські роботи й за кримінальним законом України.

Вважаємо за необхідне у контексті розгляду міжнародної практики застосування громадських робіт докладніше зупинитися на проблемі *згоди засудженого* на застосування щодо нього зазначеного виду покарання. Дійсно, кримінальне законодавство країн дальнього зарубіжжя акцентує увагу на обов'язковості такої згоди засудженого. Очевидно, зарубіжний законодавець при створенні нормативного припису щодо вибору і застосування до винного покарання у виді громадських робіт керувався вимогами Міжнародної організації праці (МОП) про заборону примусової праці. А за кримінальними кодексами колишніх радянських республік, навпаки, подібної згоди було не потрібно. І сьогодні за законодавством країн СНД такої згоди теж не потрібно.

На нашу думку, такий підхід до вирішення досліджуваної проблеми є більш правильним, оскільки дотримання вимог МОП щодо заборони примусової праці саме в цьому аспекті не відповідає природі та поняттю покарання як заходу державного примусу, тому що у противному разі втрачається найважливіша мета покарання – кара, яка відбивається у примушенні й незалежності від волі винного.

У зв'язку з викладеним можна зробити такі висновки:

1) закон будь-якої країни орієнтує правозастосувача на вибір винним із достатньо значного переліку покарань такого покарання, яке уявляється найбільш адекватним вчиненому правопорушенню;

2) вважаємо логічним, що не є обов'язковою згода засудженого на застосування до нього альтернативних видів покарань, пов'язаних із працею. Можливо, на наш погляд, лише врахування думки засудженого стосовно застосування до нього подібного покарання;

3) виправні роботи за своєю суттю – це альтернатива позбавленню волі, але разом із тим вони є надбанням виключно радянського законодавства й деяких країн колишнього соціалістичного табору;

4) у світлі поширення в міжнародній практиці тенденцій до якомога активнішого застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань законодавець багатьох країн СНД останнім часом надає громадським роботам неабияке значення, заохочуючи тим самим правозастосувача до ширшого їх призначення на практиці. У цьому плані уявляється доцільним підтримувати на міждержавному рівні постійний обмін досвідом практичних працівників та науковців щодо теорії та практики застосування альтернативних видів покарань;

5) громадські роботи віднесені законодавцем до найлегших видів покарань порівняно з багатьма іншими, випереджаючи, наприклад, за кримінальними кодексами країн СНД такі з них, як виправні роботи;

6) орієнтація громадських робіт на збереження у засудженого соціально значущих корисних зв'язків із суспільством передбачає безпосередню активну участь у їх виконанні місцевих органів самоврядування, територіальних громад тощо. Іншими словами, ідеться про тісну взаємодію громадянського суспільства і кримінально-виконавчої системи у справі збереження комплексу соціально корисних якостей правопорушника, а іноді і його реінтеграції до суспільства;

7) аналіз багаторічної міжнародної практики застосування альтернативних покарань дозволив виявити, що сутність і цілі громадських (обов'язкових) робіт, незважаючи на дещо відмінні їх назви, залишаються однаковими: входячи до системи покарань різноманітних держав, вони пов'язані з виконанням суспільно корисних видів робіт на безоплатній основі на благо суспільства, громади тощо, а їх застосування значно полегшує процес ресоціалізації там, де він є потрібним;

8) застосування альтернативних видів покарань сприяє реальному втіленню на практиці принципу гуманізму кримінально-виконавчої політики держави¹.

¹ Докладніше див.: [157].

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ВИПРАВНИХ РОБІТ

§ 1. Зміст і основні риси виправних робіт

Виправні роботи в системі кримінальних покарань належать до основних і мають багаторічну практику застосування в радянську добу існування нашої держави. Вони збереглися і в новому КК України 2001 р. Але в останнє десятиріччя питома вага їх призначення судами неухильно падає (раніше вже наводилися кількісні показники їх призначення). Тут лише зазначимо, що аналіз радянської судової практики за декілька десятиріч показує, що в першій половині 60-х рр. ХХ ст. питома вага засуджених до цього виду покарання перевищувала 20 % (20,7–23,8 %). У 1966–1972 рр. цей показник знизився до 17–18 %. У наступні роки намітилося подальше зниження застосування виправних робіт (у 1973–1981 рр. – 15–17 %). У 80-ті рр. суди почали застосовувати виправні роботи частіше. Наприклад, у 1989 р. питома вага засуджених до цього виду покарання склала 26,3 %. Але з початку 90-х показники щодо практики застосування виправних робіт знову стали неухильно зменшуватися – спочатку в колишньому Радянському Союзі, потім уже й у межах незалежних держав. У 1990–1991 рр. виправні роботи були застосовані до 21–22 % засуджених [96].

В Україні виправні роботи серед усіх призначених видів покарань складають сьогодні досить незначний відсоток. Іншими словами, ситуація, що виникла, потребує ретельного аналізу й розробки ефективних шляхів щодо поширення застосування на практиці такої серйозної альтернативи позбавленню волі, якою є виправні роботи, тим більше що інтерес до вивчення цього покарання викликаний тенденцією до поступового скорочення сфери покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Виправні роботи – традиційний для радянського кримінального права вид покарання, який було передбачено вже в перших законодавчих актах Радянської держави. Змінювалася їх назва (обов'язкові роботи [110], примусові громадські роботи [111], виправно-трудові без позбавлення волі [49], виправні роботи без позбавлення волі [116], виправні роботи тощо [24]), відпадали або ж, навпаки, виникали деякі правообмеження, проте основні риси цього покарання залишалися незмінними [95, с. 56]. Дослідниками стверджувалося, що виправні роботи спочатку були вироблені практикою, а вже потім твердо сприйняті законодавцем [99, с. 218; 117]. З цього виводу Г. А. Алексєєва зауважила, що виникнення інституту виправних робіт є двоєдиним діалектичним процесом стихійної правотворчості народних мас і законодавчої діяльності держави [2, с. 13]. У перші роки існування Радянської держави під цим покаранням малася на увазі не стільки праця за місцем служби, скільки обов'язковий некваліфікований фізичний труд [22, с. 3], що був характерний для такого роду робіт.

Про виправні роботи згадувалося ще в інструкції Народного комісаріату юстиції «Про революційний трибунал, його склад, справи, що підлягають його віданню, покарання, які накладаються ним, і про порядок ведення його засідань» (1917 р.) [110]. Із цього часу, власне, й спостерігається неухильна тенденція до підвищення кількості випадків застосування вказаної кримінально-правової санкції. Якщо за КК УСРР 1922 р. вона як санкція передбачалася у 74 статтях, за КК РСФРР 1922 г. – у 54 статтях, то в КК УСРР 1927 р. їх нараховувалося вже 75, у КК РСФРР 1926 р. – 78, а в КК України 1960 р. (станом на початок 2001 р.) кількість таких статей становила вже понад 150. Зараз у чинному КК України виправні роботи передбачені у санкціях 97 складів злочинів.

Інституту покарання у виді виправних робіт присвячено чимало наукових досліджень. Однак зараз фактично відбулася зміна суспільно-політичного ладу, ми живемо в іншій формації, коли діють інші закони суспільного й економічного розвитку. Тому ті положення, які були актуальні ще 15–

20 років тому, нині вже не спрацьовують або ж потребують істотних змін. Не ставлячи за мету критикувати наукову цінність робіт указаних раніше вчених, підкреслимо лише, що у зв'язку з докорінними змінами державно-політичної системи суспільства, перебудовою соціально-економічних, культурних та інших відносин виникла потреба в переосмисленні змісту та сутності покарання у виді виправних робіт. Разом із тим уведення до КК України 2001 р. такого нового виду покарань, як громадські роботи, викликало необхідність проведення дослідження з метою встановлення відмінних ознак між виправними і громадськими роботами й отримання відповіді на запитання: чи достатньо в законодавстві наявності тільки одного будь-якого з перелічених видів покарань, а значить, і відповіді стосовно того, чи є потреба у визначенні перспективності застосування на практиці цих покарань у майбутньому.

Таким чином, цьому суміжному інституту кримінально-правового та кримінально-виконавчого характеру необхідно дати оцінку відповідно до тих змін, що відбулися та нині тривають в українському суспільстві у зв'язку з докорінною розбудовою економічного, політичного й суспільного життя, і тих нових положень, які містить кримінальне та кримінально-виконавче законодавство стосовно зазначеного інституту.

Якщо звернутися до ст. 57 КК України, то з'ясуємо, що в кримінальному законодавстві немає, власне, поняття «покарання у виді виправних робіт», як і визначення інших видів покарань. У ній міститься лише норма щодо строків виправних робіт, розміру стягнень і наслідків у разі ухилення від їх відбування. Аналогічно викладено нормативний матеріал і в ст. 50 КК Російської Федерації.

У спеціальній літературі наводяться різноманітні визначення розглядуваного виду покарання. При цьому науковці доволі часто ставляться до його ознак, що робить достатньо складним вирішення тих із них, які є «показовими» і властивими саме йому. Наприклад, Р. Р. Галіакбаров вважає, що виправні роботи – це міра покарання, сутність якої полягає

у примусовому залученні засудженого до праці на строк, ука-
заний у вироку, з відрахуванням певної частини заробітку в до-
хід держави [168, с. 292]. Дещо інакше розуміє їх Т. Ю. По-
госян. На її думку, виправні роботи – це залучення засудже-
ного до праці з відрахуванням певної частини його заробітку
в дохід держави. Отже, автор не акцентує уваги на важливішій
їх особливості – бути мірою покарання, державним примусом,
що, як убачається, є навряд чи логічним і виправданим з точ-
ки зору доктрини кримінального права стосовно теорії по-
карання [168, с. 335]. Подібне за суттю тлумачення наводить
і В. А. Нерсисян, з погляду якого виправні роботи як вид
кримінального покарання полягають у примусовому залучен-
ні засудженого до праці за основним місцем роботи на строк,
визначений вироком суду, з відрахуванням у дохід держави
певної частини заробітку [168, с. 368].

На думку Б. М. Леонтьєва, змістовна сторона виправних
робіт без позбавлення волі полягає в тому, що засуджений до цієї
міри покарання зазнає виправно-трудового й виховного впливу
переважно за попереднім місцем роботи і завжди за своїм місцем
проживання без ізоляції від суспільства [168, с. 225]. Якщо від-
кинути те, що зараз виправні роботи відбуваються лише за по-
переднім місцем роботи, цілком зрозумілим є бажання вченого
зробити акцент на цілях цього покарання, але без пояснення
механізму його застосування або принаймні проведення від-
мінності від однойменного адміністративного стягнення. Спів-
звучним останній інтерпретації слід визнати й формулювання,
наведене А. Івановою і С. Бондарь, що виправні роботи без по-
збавлення волі – це покарання, пов'язане з виправно-трудоим
впливом на засудженого [47, с. 13]. У запропонованому визна-
ченні єдине, що є інформативним для розкриття природи ви-
правних робіт, – вказівка про віднесення цієї міри саме до по-
карання. Проаналізувавши наведені вище трактування розгля-
дуваного поняття, вважаємо досить проблематичним приєдна-
тися до позиції будь-кого з таких причин.

По-перше, про які примусові роботи йдеться? Адже ні
у ст. 29 КК України 1960 р., ні у ст. 57 КК України 2001 р.

не говориться про примусову працю, а тільки вказується, що цей вид покарання відбувається за місцем роботи засудженого. Правда, ст. 29 КК 1960 р. припускала його виконання і «в інших місцях, що визначалися органами, які виконували виправні роботи, але в районі проживання засудженого». Проте навіть таке становище не давало підстав стверджувати, що такий вид покарання є примусовою працею.

У пошуках кореня проблеми співвідношення виправних робіт і примусової праці слід звернутися до історії становлення міжнародного законодавства про заборону останньої. У 1930 р. Генеральною конференцією МОП прийнято Конвенцію про примусову працю, у п. «с» ст. 2 якої зазначалося, що термін «примусова чи обов'язкова праця» не включає будь-яку роботу або службу, що вимагається від певної особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, за умови, якщо ця робота або служба провадитиметься під наглядом і контролем державної влади і якщо вказану особу не буде віддано чи передано в розпорядження приватних осіб, компаній чи громад [62, с. 19]. Не викликає сумнівів, що саме цей міжнародний документ мав на увазі радянський законодавець при розробленні кримінальних покарань, пов'язаних із виправно-трудовим впливом на засуджених, до яких належали й виправні роботи.

У 1957 р. Генеральна конференція МОП на сороковій сесії прийняла Конвенцію про скасування примусової праці. У цьому документі йдеться про те, що «будь-який член Міжнародної організації праці, що ратифікував цю Конвенцію, зобов'язується скасувати примусову чи обов'язкову працю і не вдаватися до будь-якої її форми: а) як засіб політичного впливу, чи виховання, чи як міра покарання за наявності або вираження політичних поглядів чи переконань, які суперечать установленій політичній, соціальній або економічній системі; б) як засіб підтримання трудової дисципліни» [63, с. 19].

У той же час терміном «примусова чи обов'язкова праця», згідно зі ст. 4 Європейської конвенції про права людини 1950 р.,

не охоплюється будь-яка робота, виконання якої зазвичай вимагається під час ув'язнення людини після її засудження компетентним судом [39, с. 6]. Але виправні роботи не пов'язані з ув'язненням, тому взагалі некоректно ставити питання про співвідношення цього виду покарання і примусової праці.

Деяке пояснення щодо проблеми ознаки примусовості виправних робіт дає аналіз вітчизняного законодавства. Згідно зі ст. 35 КК УСРР 1922 р. примусові роботи без тримання від вартою поділялися на два види: 1) роботи за фахом, при яких засуджений продовжував працювати за своєю професією зі зниженням за тарифним розрядом і обов'язковими понаднормовими роботами, з переведенням в іншу установу чи на підприємство або в іншу місцевість; 2) роботи некваліфікованої праці. При цьому у вироку суду повинно вказуватися, до якої з названих форм примусової праці засуджувалася особа і на який строк. Стає зрозумілим, що йдеться дійсно про примусові роботи. Примушення в цьому разі полягало в тому, що засуджений хоча й продовжував працювати за своїм фахом, але з пониженням за тарифним розрядом, з обов'язковими понаднормовими роботами, а головним було те, що він переводився на інше підприємство чи в установу. Проте навіть у цьому випадку карала засудженого не сама праця, а умови, у яких вона відбувалася.

На початку 1920-х рр. у Радянській державі набагато збільшилася чисельність безробітних, потреба в робочій силі різко знизилася. Якщо в 1922 р. застосування примусових робіт досягало 38 %, то вже в 1923 р. воно впало до 13 % [37, с. 126]. У зв'язку з цим у судовій практиці все частіше стали застосовувати примусові роботи за попереднім місцем роботи засудженого. Із цих же причин не стали надалі застосовуватися понаднормові роботи. Як бачимо, у зазначеному покаранні вже на тому історичному етапі залишалось все менше умов, які свідчили б саме про примусовий характер покарання.

По-друге, хіба ж можна говорити про виправний характер робіт, якщо засуджений після винесення вироку продовжує

працювати на тому ж місці, на якому працював і до засудження? Тим паче що зараз виправні роботи, згідно із законом, відбуваються засудженим тільки за попереднім місцем роботи, тому характер виконуваних людиною виробничих функцій не змінюється, умови праці залишаються такими ж [30, с. 140]. Ось чому, як видається, праця засудженого не набуває будь-яких виправних якостей, нових ознак. Якщо й може йтися про будь-яке виправлення взагалі, про що зазначали класики марксизму-ленінізму, то таким чинником є виправлення засудженого не працею, а певними матеріальними та іншими обмеженнями, в яких, власне, і полягає каральний елемент даного виду покарання.

У той же час однозначно відповісти на поставлене запитання дуже складно, тому що будь-яке обмеження не завжди сприяє прищепленню якихось стійких принципів правослужняної поведінки, які згодом стають внутрішнім стрижнем людини щодо неприпустимості в майбутньому протиправної поведінки. Принаймні ці матеріальні обмеження не містять у собі настільки серйозного карального елемента, щоб служити й у подальшому гарантом невчинення нового правопорушення.

У цьому плані слід, напевно, погодитися з С. В. Познишевим, М. М. Ісаєвим, В. С. Тадевосяном та В. Д. Меньшагіним, з боку яких зазнав критики термін «виправні роботи». Учені виступили проти призначення останніх за місцем роботи засудженого як самостійної міри покарання і всіляко доказують їх схожість зі штрафом. Так, С. В. Познишев, а потім і М. М. Ісаєв стверджували, що виправні роботи є «майновим стягненням», «замаскованим штрафом» [48]. В. С. Тадевосян теж висловлював думку, що «виправні роботи – це щось середнє між штрафом та умовним засудженням» [162]. «Замаскованим штрафом, що стягується в розстрочку», вважав виправні роботи В. Д. Меньшагін [90], оскільки вони є більш м'якою формою штрафу: відповідна сума сплачується засудженим не одразу.

Сьогодні до позиції про те, що виправні роботи є штрафом у розстрочку, приєдналася низка авторів, які висловлюють

схожу думку. Так, А. Т. Потьомкіна і А. М. Ружникова, обґрунтовуючи необхідність їх існування у системі покарань, вказують, що розміри штрафу достатньо значні і це не так уже й погано, що система покарань містить ще одне покарання, яке можна умовно визнати «штрафом у розстрочку» [128, с. 100]. А. В. Наумов зауважує, що зараз таке покарання за місцем роботи засудженого недаремно називають «штрафом у розстрочку», оскільки це цілком відповідає дійсності, а отже, воно є різновидністю штрафних санкцій [105, с. 7; 121, с. 75; 113, с. 13–14]. На думку Ю. В. Бауліна, «наявність в КК виправних робіт – це, очевидно, перехідне явище. В кінцевому результаті треба буде відмовитися від цього покарання, встановивши замість нього різновид штрафу» [8, с. 199–203]¹. На користь такої позиції цим вченим наводиться аргументація, яка в стислому вигляді полягає в тому, що назва і сутність покарання «виправні роботи без позбавлення волі» відбивають сумно відомий за сталінських часів поділ примусових робіт на такі, що застосовуються в місцях позбавлення волі, і такі, що застосовуються поза цими місцями; це покарання суперечить і не відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням України про заборону примусової праці; виправні роботи не відповідають соціально-економічній ситуації в країні та ін. [8, с. 199–203].

Разом із тим таке розуміння виправних робіт за місцем роботи, на наш погляд, правильне лише в певній частині, бо вважати їх лише майновим стягненням, замаскованим штрафом, чимось середнім між штрафом та умовним засудженням, замаскованим штрафом у розстрочку – означає ігнорувати їх кримінально-правову й виправно-трудова роль [147, с. 264]. Якщо відкинути ідеологічну данину радянським часам, то наведене висловлення є цілком справедливим у частині неприпустимості ігнорування кримінально-правового призначення виправних робіт. Що ж стосується думок щодо виправно-трудова ролі вказаного виду покарання, зазначимо таке.

На той історичний проміжок часу, коли названими вченими провадилося дослідження сутності покарання у виді ви-

¹ Докладніше про проблеми теорії і практики виконання майнових покарань див.: [179].

правних робіт, їх висновки у принципі були достатньо обґрунтованими з теоретичної точки зору. Справа в тім, що цей вид покарання як такий, у тому числі й за місцем роботи, характеризувався тим, що засуджений не тільки й не стільки піддавався матеріальному обмеженню, а головним чином тим, щоб він під час відбування цих робіт мав відчувати їх виховний вплив.

Звичайно ж, у світлі останніх пошуків у галузі кримінально-виконавчого права можна сперечатися з приводу сили й ефективності такого впливу, його виховного значення, методів, які застосовувалися при цьому, навіть стверджувати, що це зовсім і не позитивне явище, а відповідний тиск на людину, яка працює у трудовому колективі, чи вважати, що такий вплив узагалі-то й неможливий [98; 156; 169], хоча раніше ця робота з боку громадських організацій, підприємств, установ усе ж таки провадилася із засудженим.

Згідно зі ст. 100 Виправно-трудового кодексу (ВТК) України 1970 р. на адміністрацію підприємств, установ, організацій, де працював засуджений до виправних робіт, покладалися, зокрема: а) обов'язок доведення вироку до відома членів трудового колективу; б) контроль за поведінкою засудженого, участь у проведенні з ним виховної роботи; в) його трудове виховання в дусі чесного й сумлінного ставлення до праці; г) дотримання трудової й державної дисципліни тощо. При цьому вважалося, що відчутне виховне значення мало доведення вироку до колективу, де працює засуджений, що а) підвищувало його виховний вплив; б) сприяло створенню обстановки нетерпимості й загального осуду злочину і злочинця; в) формуванню громадської думки щодо підвищення авторитету суду; г) мобілізації громадськості на боротьбу зі злочинністю; д) усуненню причин та умов, що сприяли вчиненню злочину; е) дозволяло краще організувати і провадити з ним виховну роботу [59]. Причому в організації та здійсненні перелічених виховних заходів повинні були брати участь також органи, що відають виконанням покарання у виді виправних робіт. Форми такої участі були різноманітними: про-

ведення індивідуальних і групових бесід із засудженими, виступи на зборах колективу працівників, профспілкових зборах, на яких обговорювалися результати праці засуджених, на сторінках газет.

КВК України 2003 р., на відміну від ВТК України 1970 р., не покладає на керівництво підприємств та організацій, де працює засуджений до виправних робіт, обов'язку щодо проведення з ним виховної роботи. Сьогодні, в умовах погіршення морального клімату в суспільстві, навіть такий захід, як доведення вироку до відома трудового колективу, не виконує своєї виховної функції, як за минулих часів. Єдине, що дійсно може за цим статися, – так це створення навколо людини, яка була засуджена, атмосфери психологічного неприйняття колективом, пересудів та інших негативних моментів. У такому ракурсі доведення змісту вироку до відома трудового колективу несе, безперечно, каральне навантаження. Проте не слід підмінювати суто каральну сторону даного елемента будь-якими міркуваннями про значний виховний момент, оскільки скоріше відбувається приниження й озлоблення людини, але не її виховання.

По-третє, сутністю покарання є кара, за допомогою якої досягаються його цілі. На думку лише 38,3 % працівників кримінально-виконавчих інспекцій, опитаних під час проведення дослідження, виконання покарання у виді виправних робіт досягає, власне, мети кари повністю; ще 15,9 % респондентів зазначили, що воно взагалі не досягає такої цілі; тобто майже половина опитаних (45,8 %) вважають, що у процесі виконання виправних робіт мета кари досягається лише частково.

Щодо досягнення інших цілей покарання, а саме виправлення засуджених і запобігання вчиненню ними або іншими особами нових злочинів, опитування працівників кримінально-виконавчих інспекцій виявило таке: а) повне виправлення засуджених до цього виду покарання можливе, на думку 32,7 % респондентів; б) частково можливе – 55,7 %; в) принципово не можна вести мову про будь-яке виправлення за-

судженого – 11,6 %. Як зауважили 31,3 % опитаних, виконання покарання у виді виправних робіт досягає цілі запобігання новим злочинам повністю; 65,0 % – частково; 3,7 % – така ціль не досягається зовсім.

У виправних роботах, цілком зрозуміло, кара полягає не у праці як такій, оскільки вона якою була до засудження, такою і залишилася. Більше того, працювати для однієї людини – це, так би мовити, природна потреба, спосіб її самовираження. Залишаючись джерелом існування, праця, таким чином, стає процесом задоволення внутрішніх потреб будь-якої особистості у вільному і всебічному розвитку, що є умовою вільного і всебічного розвитку всіх [176, с. 491]. Для іншої людини – це основне джерело існування її та її близьких, тобто необхідна умова для підтримання життєдіяльності. Отже, карати такою працею немає сенсу, це безглуздо. То в чому ж, власне, полягає сенс кари? На думку І. О. Бушуєва, зміст кари, властивий виправним роботам без позбавлення волі, створює низка елементів. До них належить сам факт осуду, оскільки визнання людини винною у вчиненні злочину означає негативну морально-політичну її оцінку від імені держави, виникнення судимості, стягнення із заробітку, тобто майнові правообмеження, втрату права самостійно залишати роботу [22, с. 48–57]. Подібної ж точки зору дотримуються й Н. П. Кукушкіна, М. О. Стручков та ін. [75; 158]. Існує й така позиція, що каральна сторона виправних робіт містить у собі три моменти – обов'язкове залучення до праці, деяке обмеження трудових прав і вплив матеріального характеру [134, с. 190].

Вважаємо, що в цілому слід погодитися з такою позицією вказаних учених, але необхідно зробити певні застереження. Справа в тім, що сьогодні законодавцем дещо звужено обсяг правообмежень, які становлять зміст кари. Фактично особи, засуджені до виправних робіт, мають усі громадянські права з обмеженнями, які передбачаються виправними роботами як видом покарання, а також встановлені вироком суду [25, с. 86].

Так, відповідно до положень КВК України 2003 р., засудженим надається чергова відпустка, час якої не зараховується

ся до строку відбування покарання; стаж роботи під час відбуття виправних робіт включається до загального трудового стажу, у зв'язку з чим зберігаються всі соціальні пільги (право на отримання пенсії, надбавок до ставок заробітної плати за вислугу, додаткової відпустки тощо). Одне з обмежень трудової сфери, установлене для засудженого до виправних робіт, – заборона самостійно звільнитися з роботи за власним бажанням.

Дійсно, за ч. 1 ст. 43 Конституції України кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку також вільно погоджується. Засуджені до виправних робіт у цьому праві дещо обмежені, оскільки ч. 1 ст. 42 КВК України забороняє засудженим протягом строку відбування покарання звільнитися з роботи за власним бажанням без дозволу кримінально-виконавчої інспекції в письмовій формі. Такий дозвіл у формі постанови може бути видано після перевірки обґрунтованості заяви засудженого про звільнення з роботи за власним бажанням і за наявності довідки з нового місця роботи про можливість його працевлаштування. Відмова у видачі дозволу на звільнення повинна бути мотивованою. Винесене рішення працівника інспекції засуджений, згідно з абз. 2 п. 5.7 розд. III Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань [51], може оскаржити у вищого керівництва. Проте в названому підзаконному акті не сказано, кого саме вважати вищим керівництвом. Як убачається, треба внести уточнення щодо цього питання, вказавши, що таким *«вищим органом є відділ кримінально-виконавчих інспекцій Державного департаменту України з питань виконання покарань»*.

Отже, на наш погляд, у законі слід закріпити положення, що відмова інспекцією у видачі засудженому до виправних робіт дозволу на звільнення з роботи може оскаржуватися до відділу кримінально-виконавчих інспекцій Державного департаменту України з питань виконання покарань.

Під час виконання покарання можуть бути встановлені деякі небажані для засудженого заборони й покладені відповідні обов'язки. Однак це стосується тільки тих осіб, які не дотримуються звичайних норм поведінки, встановлених і для законослухняних громадян у виробничій сфері (наприклад, догана у зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням трудових обов'язків, обов'язок відшкодувати матеріальний збиток тощо). Такий підхід, без сумніву, є правильним, тому що він у складних умовах соціально-економічної дійсності (безробіття, скорочення робочих місць, соціальна незахищеність широких прошарків населення) відображає потреби часу – надати міцний соціальний захист будь-якій людині, навіть правопорушникові, і сьогодні, і в майбутньому.

По-четверте, на нашу думку, визначитися з категорією «покарання у виді виправних робіт» неможливо без глибокого наукового осмислення змісту останнього, що неодноразово ставало предметом наукових досліджень. Але вони були присвячені в основному питанням організації і проведення виховної роботи із засудженими з боку членів трудового колективу. У такому контексті вважалося, що зміст виправних робіт полягає в тому, що засуджений зазнає виправно-трудового впливу за попередньою роботою і завжди за постійним місцем проживання [150, с. 281].

Визначення змістовної частини досліджуваного покарання полягає також у тому, що виправні роботи – це поєднання каральних і виховних елементів, сукупність кари, режиму, виправно-трудового й ідейно-політичного впливу, що здійснюються без ізоляції засудженого від суспільства [7, с. 9]. Це покарання, яке передбачає обов'язкову його участь у праці та пов'язується з проведенням виховної роботи, здійсненням контролю за засудженим [29, с. 9; 97, с. 97].

В. Я. Богданов свого часу зазначив, що зміст виправних робіт полягає не у певному для цього покарання наборі правобмежень, а в особливому *характері і змісті* робіт, які виконуються засудженим під час його відбування [18]. Однак запропоноване ним ще на початку 70-х рр. XX ст. формулю-

вання сутності виправних робіт, на наш погляд, більшою мірою стосується покарання у виді громадських робіт у сучасному розумінні, де неабияке значення має саме вид робіт, до яких засуджений залучається у процесі відбування покарання. Пізніше цей науковець намагався структурувати зміст виправних робіт, виходячи з таких конкретних ознак: 1) усі засуджені до виправних робіт зобов'язані працювати; 2) у період відбування покарання з ними повинна проводитися виховна робота; 3) відбування виправних робіт пов'язане з обмеженням певних майнових прав засудженого (стягнення із заробітної плати, втрата безперервного стажу роботи тощо); 4) засуджені відбувають покарання за місцем свого проживання [16, с. 54]. До цього ж він вважав, що необхідно спільними зусиллями юристів, психологів, соціологів та інших спеціалістів виокремити найефективніші з точки зору перевиховання властивості роботи й ті конкретні її види, у яких вони найповніше відбиваються. Ці роботи й треба вважати виправними [17, с. 14]. Уявляється, що такий підхід свідчить про деяку штучність і в цілому трудомісткість процесу «відбору» відповідних видів роботи.

Як бачимо, наведені визначення змісту виправних робіт так чи інакше акцентують увагу на праці як атрибуті виховного елементу покарання, хоча іноді й опосередковано – через категорію «виправлення». Раніше вже зазначалася спірність положення, що праця виправляє. Тут лише підкреслимо, що в реаліях сьогодення значною мірою втратила актуальність теза про велику силу колективної суспільно корисної праці, заснованої на соціалістичних засадах. Нині ця ідея вже вихолощена, вона не пройшла перевірку часом. У категорію «праця» на сучасному етапі розвитку суспільства покладено індивідуалізм і приватновласницькі начала. Увесь її сенс зводиться до отримання максимальної вигоди, накопичення матеріальних благ, а суспільні інтереси як такі (не слід їх плутати з корпоративними), на жаль, зовсім відійшли на задній план або втратилися взагалі. Тому завдань та цілей стосовно виховання засудженого в дусі чесного й сумлінного ставлен-

ня до праці, неухильного виконання законів, поваги до правил соціалістичного співіснування, бережного ставлення до державної власності, підвищення культурного рівня засудженого зараз уже й не ставиться. Звідси щодо сенсу покарання у виді виправних робіт можна зробити висновок, що ні про яку єдність *каральних* і *виховних* елементів покарання сьогодні не може йтися [9, с. 59–61; 53, с. 47; 106, с. 62; 181, с. 47].

Таким чином, у *сутності* виправних робіт залишається тільки *кара* [104, с. 18; 135, с. 93; 141, с. 12], до речі, як і в будь-якому покаранні. Ось чому, як видається, цілком слушною є точка зору М. О. Стручкова, який ще в 70-х рр. ХХ ст. писав, що сутність покарання створює тільки кара. У досліджуваному покаранні вона виражається в суворо визначених правообмеженнях, які створюють саме виправні роботи [158, с. 206–207].

Отже, позиція, згідно з якою сутність (зміст) покарання вичерпується виключно карою, на наш погляд, убачається *переважною*, оскільки:

а) ґрунтуючись на точному визначенні, що наведене в тексті ст. 50 КК України, «покарання... полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого»;

б) якщо до змісту покарання включити поряд із карою й виховання, то це означає не що інше, як вихід за межі його сутності [76, с. 15];

в) є неприпустимим посилення впливу заходів виховання за рахунок звуження кари;

г) з розуміння змісту покарання як органічного поєднання кари й виховання випливає, що само виховання є нібито покаранням [76, с. 15]. На нашу ж думку, узагалі покарання може бути засобом виховання, проте виховання не є засобом покарання.

На каральній стороні виправних робіт зупинимося докладніше. Сам факт засудження до виправних робіт (як і до будь-якого іншого покарання), як уже зазначалося, є карою, яка з моменту оголошення вироку суду виявляється в негативній оцінці особи засудженого судовим органом від імені

держави. Але за цією ознакою виправні роботи навряд чи відрізняються від інших покарань, тобто негативна оцінка, осуд злочинця є спільною змістовною ознакою, властивою будь-якому покаранню, передбаченому в системі покарань. За цією ознакою виправні роботи не відрізняються від інших видів покарань. При цьому необхідно підкреслити, що позиція стосовно наявності карального елемента в самому факті негативної оцінки діяння засудженого з боку держави може викликати заперечення на тій підставі, що кара головним чином полягає в обмеженнях прав і свобод винного. З цим не можна не погодитися, але існує поняття морального осуду, який за своєю сутністю покликаний справляти відчутний вплив на особу, у тому числі шляхом широкого розголосу факту злочину, що не може не залишити слід у бутті особи, сприйматися як цілком заслужена кара за вчинене.

Згідно зі ст. 89 КК України особи, засуджені до виправних робіт, упродовж одного року після відбуття покарання мають судимість. Це ще один елемент, який складає зміст кари. І. А. Бушуєв зауважив, що судимість і правообмеження, що випливають з неї, звісно ж, створюють певні незручності для особи, яка відбула покарання, ущемляють у ряді випадків її інтереси [22, с. 57]. Проте, як і попереднє положення, у цій частині такий каральний елемент, як судимість, є властивим також іншим покаранням. Принципова відмінність полягає лише у тривалості її стану.

І хоча два вищезазначені елементи каральної сторони так само, як й інші елементи (про що йтиметься нижче), визначають сутність виправних робіт як покарання, а тому обов'язково повинні знайти відображення в понятті виправних робіт, основний акцент у плані кари треба зробити на сфері правообмежень у комплексі *трудових* правовідносин, через обмеження яких і настає ущемлення майнової сфери засудженого. Проте трудові відносини за новим законодавством мають менший обсяг, ніж раніше, і лише являють собою стягнення із заробітку певної грошової суми, розмір якої визначено судом, і заборону звільнення за власним бажанням

без погодження цього питання з органом, який відає виконанням виправних робіт. Ніяких інших матеріальних збитків або трудових обмежень у зарахуванні стажу, обчисленні вислуги, наданні чергових відпусток тощо засуджений не зазнає. Таким чином, на сьогоднішній день максимально зроблено все, щоб обсяг кари відповідав тому місцю, яке виправні роботи посідають у шкалі покарань. У цьому є певна логіка, але основне, на наш погляд, полягає в тому, що *кара не буде відчуватися людиною й у майбутньому після відбуття покарання* (наприклад, недостача загального трудового стажу або стажу за фахом для отримання пенсії).

Відповідно до ч. 2 ст. 42 КВК України, особам, засудженим до покарання у виді виправних робіт, надається щорічна відпустка, час якої не зараховується до строку відбування покарання. На нашу думку, такий підхід законодавця до умов відбування цього покарання не слід розцінювати як обмеження у сфері трудових правовідносин особи, оскільки це тягне за собою лише певне пролонгування строку, протягом якого особа вважається засудженою і такою, що відбуває покарання. Але більш тривалий термін перебування засудженого у такому стані опосередковано можна вважати ще одним каральним елементом, притаманним даному виду покарання.

Не зовсім, з нашої точки зору, узгоджуються з «дозуванням» обсягу кари положення, які містяться в КК і КВК України. Справа в тім, що ч. 1 ст. 57 КК України передбачається відбування покарання у виді виправних робіт за місцем роботи засудженого, а в ч. 2 ст. 45 КВК вказується, що в осіб, які працюють за сумісництвом, відрахування провадяться із заробітку за кожним місцем роботи. Як бачимо, законодавець, приймаючи КВК України, «уточнив» ст. 57 КК України. Якщо визнати правомірність такого уточнення, то необхідно внести відповідні зміни й у текст ст. 57 КК, указавши в ній, що особа вважається засудженою до виправних робіт за всіма місцями роботи, де вона працює за сумісництвом, бо в іншому випадку – це буде розширенням обсягу кари, яке допускає кримінально-виконавче законодавство.

За кримінально-виконавчим законодавством Російської Федерації каральні елементи виправних робіт переліченим вище не обмежуються, оскільки КВК РФ установлюється, що в період відбування виправних робіт щорічна оплатна відпустка надається адміністрацією установи, в якій працює засуджений, тривалістю 18 днів за погодженням із кримінально-виконавчою інспекцією, хоча за Кодексом законів про працю РФ мінімальна відпустка становить 24 робочих дні, тобто російський законодавець закріплює ще один додатковий каральний елемент виправних робіт у вигляді *скороченої* відпустки.

Крім того, п. 1 ст. 41 КВК РФ передбачає, що з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, особи засудженого, його поведінки під час відбування покарання і з метою запобігання вчиненню нових правопорушень кримінально-виконавча інспекція вправі заборонити йому а) перебувати поза місцем проживання у відповідний час доби; б) залишати місце проживання у вихідні дні, а також у період відпустки; в) відвідувати певні місця району (міста), а також зобов'язати засудженого до 2-х разів на місяць з'являтися до кримінально-виконавчої інспекції для реєстрації. Указані заборони й обов'язки можуть встановлюватися як у повному обсязі, тобто в сукупності, так і окремо з огляду на вік засудженого, його сімейний стан, ставлення до праці, поведінку в побуті, стан здоров'я тощо [46, с. 16]. Але зауважимо, що це право кримінально-виконавчих інспекцій, а не їх обов'язок, тому вказані правообмеження застосовуються не до всіх засуджених [183, с. 23].

На наш погляд, перелічені правообмеження являють собою нові каральні елементи й розширюють обсяг кари. Але ж додавати ще будь-які правообмеження засудженому під час відбування ним покарання – це прерогатива суду. Звідси випливає, що враховувати такі фактори, як характер і ступінь суспільної небезпечності особи, для вирішення питання про зміну статусу засудженого – належить до компетенції суду. Проте за кримінально-виконавчим законодавством РФ збіль-

шення обсягу кари під час виконання покарання без відповідного рішення суду є можливим. Утім навряд чи такий підхід є доцільним, оскільки кримінально-виконавче право не може зменшувати чи, навпаки, посилювати каральну сторону покарання, призначеного судом.

Слід зазначити, що не варто вважати ухиленням від виправних робіт випадки невиконання обов'язків чи порушення перелічених вище заборон, оскільки таким, на нашу думку, можна визнати тільки випадки порушення засудженим порядку та умов відбування саме покарання, яке полягає у стягненні із заробітку певної його частини, а не будь-яких додаткових правообмежень. Інакше це призводить до колізії кримінального і кримінально-виконавчого закону, яку можна усунути лише шляхом внесення відповідних змін чи до Кримінального, чи до Кримінально-виконавчого кодексу. Наприклад, як бути у випадку, якщо засуджений своєчасно й повно розраховується з державою своїм заробітком, не порушує трудової дисципліни, проте нерегулярно з'являється у кримінально-виконавчу інспекцію або відвідує місця, в яких йому заборонено знаходитися?

Окрім того, російським законодавцем не передбачено порядок оскарження рішень кримінально-виконавчої інспекції про заборони й обов'язки, які вона може встановити для засудженого до цього виду покарання. Вважаємо, що подібна ситуація – це не зовсім зважене й обмірковане нормативне регулювання, яке призводить до певних колізій і прогалин у регулюванні правовідносин, що можуть виникнути під час виконання виправних робіт. Існування на практиці істотних правообмежень, які призначаються і змінюються не судом, а органом виконання покарання, свідчить про серйозне ущемлення інтересів засудженого [92, с. 27].

У зв'язку з цим необхідно віддати належне українському законодавцеві, який не пішов шляхом рецепіювання даного положення. Що ставиться в обов'язок засудженому – так це періодично з'являтися для реєстрації до кримінально-виконавчої інспекції (ч. 6 ст. 41 КВК) й отримувати дозвіл від

неї на виїзд за межі України під час відбування покарання (ч. 4 ст. 42 КВК). Отже, крім зазначеного, КВК України в цій частині не містить будь-яких додаткових правообмежень засуджених, які у противному разі слід було б розцінювати як протириччя кримінальному закону й не виправдане збільшення обсягу кари. Принаймні каральний зміст виправних робіт має встановлюватися тільки кримінальним законом, а будь-які заходи запобіжного характеру не можуть відбиватися на обсязі кари, закладеному цим законодавством. Якщо ж у цьому є необхідність, то вони повинні із самого початку відображатися у статтях Кримінального кодексу.

Разом із тим щодо отримання засудженим дозволу на його виїзд за межі України під час відбування покарання не можемо не підкреслити, що в загальному вигляді це є *істотним* обмеженням свободи пересування винного, яке до того ж не пов'язане зі сферою трудових і майнових правовідносин, в якій, власне, і настають перш за все правообмеження. Необхідність же отримання подібного дозволу за таких умов слід розцінювати як ще один додатковий каральний елемент покарання у виді виправних робіт, який зачіпає, окрім вищезазначених сфер, і сферу громадянських прав і свобод людини та громадянина.

Обсяг кари у виправних роботах, як убачається, також пов'язаний з їх тривалістю [22, с. 49; 127]. За ч. 1 ст. 57 КК України вони встановлюються на строк від 6-ти місяців до 2-х років. Неповнолітнім засудженим у віці від 16 до 18 років виправні роботи, згідно з ч. 2 ст. 100 КК України, встановлюються від 2-х місяців до 1-го року. У спеціальній літературі висловлена думка, що необґрунтовано виділяти самостійним елементом кари тривалість виправних робіт. Вона важлива не сама по собі, а тому, що на певний час виникають ті правообмеження, яких вимагає дане покарання [158, с. 207]. Висловлена позиція для нас неприйнятна, оскільки під поняттям «тривалість покарання» розуміється каральний вплив на засудженого впродовж визначеного судом проміжку часу, і чим довше цей вплив здійснюється, тим сильнішого «тиску» по-

карання він зазнає. Зауважимо, що новим КК України в цій частині суттєво збільшено каральний зміст виправних робіт. Порівняно з попереднім КК України 1960 р. нижча межа вказаного покарання для повнолітніх піднята з 2-х до 6-ти місяців (хоча це чи не єдиний приклад підвищення обсягу кари на сьогодні в покаранні, про яке йдеться).

Через визначення обсягу правообмежень матеріальних, трудових та інших прав і свобод засуджених, які реалізуються під час їх участі в суспільно корисній праці без ізоляції від суспільства та які становлять зміст кари, можемо навести тлумачення поняття «виправні роботи» (до речі, під поняттям розуміють одну з форм відображення світу на ступені пізнання, пов'язаному із застосуванням мови, форми (способу) узагальнення предметів і явищ [175, с. 371]).

Отже, на підставі проведеного аналізу сутності покарання, про яке йдеться, зазначимо, що ***виправні роботи*** – це кримінальне покарання, яке застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочинного діяння, та полягає у застосуванні заходів примусового характеру, а саме: в обмеженні трудової й майнової сфери у вигляді стягнення певного відсотка із заробітку і заборони звільнитися за власним бажанням, сфери загальногромадянських прав і свобод людини – свободи пересування, а також тягне за собою судимість. Примусовість цього покарання полягає в зобов'язанні засудженого підкорятися вимогам, установленим законодавством і спрямованим на обмеження здебільшого трудової сфери особи, а значить, і матеріальної, що врешті-решт є не чим іншим, як проявом кари.

Розглянувши сутність виправних робіт, спробуємо відповісти на запитання: чим же відрізняються перелічені вище елементи від елементів, характерних для такого виду покарання, як штраф? Засудження до штрафу вже означає негативну оцінку засудженого, в якого так само виникає судимість, що погашається по закінченні одного року після відбуття покарання, тобто такого ж строку, як і після відбуття виправних робіт. Проте, якщо при засудженні до виправних робіт гро-

шова сума стягується поступово, то при засудженні до штрафу – вся відразу (за винятком виплати штрафу в розстрочку). При цьому його сплата відбувається, як правило, у більш значних розмірах, що не завжди просто зробити засудженому. До уваги *не береться джерело існування засудженого*, з якого стає можливою сплата іноді значної суми штрафу за один раз. У таких ситуаціях, вважаємо, найбільш ефективним і доцільним є призначення саме виправних робіт (зрозуміло, за наявності роботи в особи й передбачуваності у санкції статті КК України виправних робіт як альтернативи штрафу).

За новим законодавством засуджений до виправних робіт ніяких трудових правообмежень не зазнає, якщо не враховувати обов'язку погоджувати питання про звільнення за власним бажанням з кримінально-виконавчою інспекцією і визначених у законі грошових обмежень. Хоча, дійсно, є певна схожість штрафу з виправними роботами, але останні, на наш погляд, у більшості випадків мають безперечну перевагу, яка полягає в тому, що є постійне джерело, з якого здійснюється відрахування на користь держави. Якщо це джерело з якихось причин втрачається (іншими словами, втрачається робота), то стає неможливим і виконання самих виправних робіт. Виплата же штрафу не ставиться в залежність від обов'язкової наявності певного джерела, з якого грошова сума буде сплачуватися. Проте і тут є одне «але». Ідеться про випадки, коли ступінь карального впливу виправних робіт у частині обмеження майнових прав засудженого може суттєво відрізнитися залежно від рівня заробітної плати осіб. Так, зокрема, особа, котра працює у шкідливих для здоров'я умовах, на тяжких роботах тощо і внаслідок цього одержує високу заробітну плату або працює у декількох місцях за сумісництвом, вимушена зазнавати більших матеріальних обмежень порівняно з особою, яка одержує заробітну плату на рівні мінімальної. Ігнорування цих випадків, очевидно, не виключає порушення конституційного принципу рівності всіх перед законом. Який бачиться у зв'язку з цим вихід?

По-перше, саме у таких випадках при обранні «альтернативи» між штрафом і виправними роботами доцільно стави-

ти питання про «дозування» карального впливу стосовно винного. Як це не дивно, при застосуванні покарання у виді штрафу каральний вплив може виявитися меншим, ніж при призначенні покарання у виді виправних робіт. По-друге, ураховуючи значний вплив особливих умов виробництва на здоров'я людини, її потребу в посиленому харчуванні, можливо, у медикаментах, слід, без сумніву, враховувати цей фактор при встановленні відсотка відрахування із заробітної плати. Тому особам, які відносяться до Списків № 1 і № 2 виробництв, робіт і професій, посад і показників при обчисленні стажу роботи, що дає право на пенсію за віком на пільгових умовах, видається доцільним призначати мінімальний розмір відрахувань із заробітної плати. У сучасних умовах у суду є всі підстави і важелі диференційованого підходу до визначення конкретного відсотка відрахувань. Треба лише орієнтувати судову практику саме на такий підхід.

Підбиваючи підсумок викладеному, зауважимо, що виправні роботи як вид кримінального покарання у вітчизняній практиці має давню історію, якою цілком доведена «життєздатність» і доцільність застосування в багатьох випадках саме цього виду покарання як альтернативи позбавленню волі.

Питання щодо сутності виправних робіт і необхідності збереження еквівалентного обсягу каральних елементів як за кримінальним, так і за кримінально-виконавчим законодавством серед науковців не знайшли свого одностайного вирішення й дотепер. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне у КК України закріпити поняття «виправні роботи».

Сьогодні особливо гострі дискусії розгорнулися навколо питання, чи може праця, яку засуджений виконував до засудження, виправляти, а якщо так, то яким чином відбувається це виправлення. Із цього приводу ще раз підкреслимо, що сама по собі праця не виправляє, оскільки в житті людини вона має інше змістовне навантаження, служить зовсім іншим цілям. Впливають на засудженого лише певні правообмеження в галузі трудових правовідносин, через які відбувається деяке правообмеження й майнової сфери особи.

З'ясування сутності виправних робіт дозволяє навести їх визначення в цілому й окреслити точний обсяг карального впливу на засудженого, що, у свою чергу, сприяє встановленню відмінностей між цим видом покарання та іншими видами, передбаченими в системі покарань, а також окреслити шляхи вдосконалення практики застосування й виконання цього покарання.

§ 2. Порядок та умови виконання виправних робіт

У процесі дослідження було встановлено, що ефективність виправних робіт значною мірою визначається організацією виконання цього покарання, невід'ємними частинами якої є його порядок та умови. Виконання покарання у суворій відповідності до вироку суду є найважливішою стадією боротьби зі злочинністю, на якій реалізуються ті можливості та засоби, що містить у собі покарання. Тому від того, як організується виконання останнього, як правило, залежить його ефективність [137, с. 72].

У Кримінально-виконавчому кодексі України законодавець не додержується принципу єдності підходу до застосування термінології та викладення нормативного матеріалу. Наприклад, щодо таких видів покарань, як арешт, обмеження волі, у законі йдеться про порядок та умови їх виконання взагалі в одній статті без градації тих положень, які стосуються порядку, а які умов їх виконання. При викладенні законодавчих положень щодо виконання покарання у виді штрафу, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю йдеться лише про порядок їх виконання без окремої вказівки на будь-які умови. А стосовно виконання довічного позбавлення волі законодавець указує на порядок та умови як виконання, так і його відбування. Причому ці поняття винесені на рівень заголовка відповідної глави 22 КВК і ст. 151.

Якщо проаналізувати Інструкцію про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань (далі – Інструкцію), то виявляється, що її положеннями (п. 1.1 розд. III) визначається *порядок* виконання покарання у виді виправних робіт і проведення індивідуально-профілактичної роботи із засудженими особами з метою їх виправлення, недопущення вчинення ними нових злочинів та інших правопорушень. Інакше кажучи, про умови виконання покарання в Інструкції не згадується.

Такий різноманітний підхід частково можна пояснити особливостями тих чи інших покарань, які відображені й у текстуальному викладенні положень щодо них у законі. Проте одні й ті ж законодавчі положення можна віднести як до умов, так і до порядку виконання певних покарань. У цьому плані законодавчо недостатньо сформульований підхід до викладення нормативних приписів¹.

Не пропонує будь-яких критеріїв із приводу чіткого віднесення тих чи інших правил до умов чи порядку виконання виправних робіт і теорія кримінально-виконавчого права. Тому вважаємо, що під час розгляду порядку й умов виконання виправних робіт потрібно виходити із законодавчого закріплення відповідного матеріалу, із підзаконних актів, що стосуються даного питання, із результатів проведеного емпіричного дослідження та з власних уявлень щодо зазначених питань. При цьому, на нашу думку, є доцільним *не намагатися виокремлювати* елементи чи то порядку, чи то умов виконання покарань, а розглядати порядок та умови як певний процес з точки зору стадій (етапів) реалізації того чи іншого виду покарання. Виходячи з такого розуміння виконання по-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови дає таке визначення слів «порядок» та «умови». *Порядок (стан)* – коли все робиться, виконується так, як слід, відповідно до певних вимог, правил, упорядкованість, лад. *Умови* – правила, які існують або встановлені в тій чи іншій галузі життя, діяльності, які забезпечують нормальну роботу чого-небудь; правила, вимоги, виконання яких забезпечує що-небудь (див.: [164, с. 888, 1295]).

карань, слід виділяти: а) початковий етап виконання покарання, або етап прийняття до виконання вироків суду щодо засуджених; б) процес безпосереднього виконання покарань і в) етап зняття з обліку осіб, засуджених до покарання.

Отже, процес виконання-відбування виправних робіт регулюється КВК України та згаданою Інструкцією. Проте всі умови відбування виправних робіт не охоплюються нормами виключно кримінально-виконавчого законодавства. Тому для всеохоплюючої їх характеристики необхідно також здійснити аналіз деяких норм кримінального і трудового законодавства, положень соціального забезпечення тощо.

Згідно з чинним КК України, виправні роботи можуть бути призначені тільки як основна міра покарання у випадках:

- 1) коли така міра покарання передбачена в санкції статті кримінального закону;
- 2) призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом;
- 3) заміни покарання більш м'яким;
- 4) заміни виправними роботами штрафу, призначеного як основне покарання, при злісному ухиленні засудженого від його сплати.

Виправні роботи призначаються, як правило, за злочини, що не є тяжкими, й до осіб, які не становлять значної суспільної небезпеки і тому не потребують ізоляції від суспільства [68, с. 309]. Як відзначили працівники кримінально-виконавчих інспекцій під час проведення опитування, цей вид покарання призначався судами в основному за вчинення корисливих злочинів – у 74,7 % випадків.

Даний вид покарання призначається як повнолітнім, так і неповнолітнім злочинцям. Проте слід зауважити, що в судовій практиці виправні роботи нечасто застосовуються до неповнолітніх. За даними працівників кримінально-виконавчих інспекцій, виправні роботи найчастіше застосовуються до повнолітніх чоловіків (стосовно 96,3 % від загальної кількості засуджених). При цьому (що неодноразово підкреслювалося в юридичній літературі) застосування й виконання даного

виду покарання щодо підлітків має свої специфічні особливості [28; 136], що зумовлюються, зокрема, широким колом пільг і правових гарантій, які надаються цим особам трудовим законодавством і які є фактично несумісними з правообмеженнями, пов'язаними із застосуванням цього виду покарання (відсутність достатньої професійної кваліфікації і, як наслідок, – невеликі заробітки та ін.). Тому серед науковців ще багато років тому існувала думка про принципову неможливість застосування виправних робіт до неповнолітніх, оскільки вони не досягають своїх цілей, бо призначаються особам, які не можуть їх відбувати [40, с. 45].

Однак, на наш погляд, необхідно погодитися з точкою зору Г. В. Дровосекова та Є. В. Рогової, які вважають, що в багатьох випадках виправні роботи є найбільш доцільним і ефективним видом покарання стосовно неповнолітніх [35, с. 16; 136, с. 56]¹. Аргументом на користь такого підходу є той факт, що виправні роботи не анулюють усієї системи пільг і гарантій, забезпечених законодавством про працю і пов'язаних із навчанням професії, сумісництвом роботи й навчання, робочого часу й часу на відпочинок тощо. Правообмеження стосуються головним чином двох аспектів – стягнень із заробітної плати та заборони звільнитися з місця роботи за власним бажанням. Отже, вважаємо, що не варто відмовлятися від застосування виправних робіт до неповнолітніх. Нині в багатьох випадках вони є серйозною альтернативою позбавленню волі. А той факт, що виправні роботи рідко застосовуються до неповнолітніх злочинців, узагалі нелогічно висувати як довід проти їх застосування.

За КВК України виправні роботи відбувуються на підприємстві, в установі, організації незалежно від форми власності лише *за місцем роботи засудженого*. Іншими словами, особи, засуджені до виправних робіт, залишаються працювати на тому ж підприємстві, в установі, організації, на яких вони працювали до засудження, на тій самій посаді або роботі. Винятки повинні становити, на нашу думку, лише ті ви-

¹ Див. також: [45, с. 35–36].

падки, коли особа вчинила злочин із використанням службового становища, але на яку не поширюються обмеження, передбачені ч. 2 ст. 57 КК. У зв'язку з цим ч. 2 ст. 57 КК України, в якій ідеться про тих осіб, яким виправні роботи не присуджуються, слід доповнити словами «...а також не застосовуються до службових осіб, які вчинили злочини у сфері службової та господарської діяльності або проти безпеки виробництва».

Переведення осіб, які відбувають покарання у виді виправних робіт, на іншу посаду або роботу здійснюється на загальних підставах, передбачених законодавством про працю, за винятком обмежень, установлених вироком суду та кримінально-виконавчим законодавством. Це законодавча новела (за раніше діючим ВТК України передбачалося два види виправних робіт – за місцем роботи засудженого і в інших місцях, але в районі місця проживання засудженого або в місцевості, з якої він має можливість щоденно повертатися до місця постійного проживання). Зазначена законодавча новела часто розцінюється як неможливість призначення виправних робіт особам, які не зайняті суспільно корисною працею внаслідок дефіциту робочих місць або навчання до моменту винесення вироку. Насправді ж, вважаємо, що безробіття, яке й перешкоджає широкому застосуванню вказаного покарання, не виключає достатньої кількості вакансій, пов'язаних із виконанням неprestижної, тяжкої, малооплачуваної роботи. На наш погляд, пояснення цьому треба давати під іншим кутом зору.

Серед учених існує точка зору, згідно з якою скасування в законі такого виду виправних робіт, як відбування їх в інших місцях, є помилковим, оскільки в багатьох випадках для безробітних альтернативою виправним роботам за певними санкціями буде лише позбавлення волі [6, с. 212], а під час відбування позбавлення волі засуджений зазнаватиме значно більших обмежень, ніж при виправних роботах. Проте тут виникає етичне питання: чи морально, справедливо використовувати пріоритетне працевлаштування на роботу осіб, які

вчинили злочини, перед іншими законослухняними громадянами, які будуть позбавлені можливості реалізувати своє право на працю? Як бачимо, це дуже непросте питання про первинність реалізації можливостей і задоволення потреб, інтересів, з одного боку, законослухняних громадян, а з другого – тих, хто вчинив злочин.

Із цього приводу більш доцільним видається висловлення М. О. Стручкова, який справедливо зауважив, що часто буває так, що особа засуджувалася до відбування виправних робіт в інших місцях за вказівкою органу, який відає виконанням цього покарання, лише тому, що вона ніде не працює. А особа, яка вчинила більш тяжкий злочин, але має роботу, засуджується до виправних робіт за місцем роботи й залишається взагалі у більш зручних умовах, оскільки покарання у виді виправних робіт, що відбуваються за вказівкою органу, який відає цим покаранням, без сумніву, є тяжчим [67; 158, с. 211]. Отже, вважаємо, що М. О. Стручков, пропонуючи відмовитися від виконання виправних робіт в інших місцях, дотримувався правильної точки зору. Крім того, з їх застосуванням була пов'язана низка додаткових каральних елементів, які було дуже важливо пояснити з позиції доцільності посилення кари (наприклад, позбавлення засудженого матеріальної допомоги у зв'язку з народженням дитини або в разі смерті члена його родини та ін.) [95]. Тому питання про недоцільність збереження цього виду виправних робіт активно ставилося ще в 60-ті рр. XX ст. Такий підхід у цілому підтвердила й практика. Відбування виправних робіт в інших місцях надалі стало застосовуватися судами все рідше. У цій ситуації переважного значення набули виправні роботи, які відбувалися за попереднім місцем роботи засудженого.

Докладніше й конкретніше уявлення про те, що включає в себе порядок виконання покарання у виді виправних робіт, дає п. 1.4 розд. III Інструкції. Цей порядок складається з:

- обліку засуджених осіб;
- роз'яснення порядку й умов відбування ними покарання;

– контролю за додержанням порядку й умов відбування покарання засудженими особами власником підприємства за місцем роботи цих осіб;

– проведення виховної роботи із засудженими особами;

– внесення подання органу внутрішніх справ щодо здійснення приводу засуджених, які не з'явилися за викликом до інспекції без поважних причин;

– проведення початкових розшукових заходів засуджених осіб, місцезнаходження яких невідоме, та передачі матеріалів до органу внутрішніх справ для оголошення розшуку таких засуджених;

– надання дозволу на звільнення з роботи засуджених за власним бажанням протягом строку відбування покарання;

– проведення інших заходів, передбачених законом (курсив наш. – О. Т.).

Отже, це основні складники порядку виконання розглядуваного покарання. Проте не всі вони входять кожного разу до цього порядку. Наприклад, якщо засуджений не ухиляється від відбування покарання, то не виникає потреби винесення подання органом внутрішніх справ щодо здійснення приводу засудженого чи проведення розшукових заходів із метою встановлення його місцезнаходження тощо.

Вирок суду приводиться до виконання не пізніше десятиденного строку з дня набрання ним законної сили або звернення його до виконання. Із цього організаційного моменту може йтися про початок реалізації процесу виконання-відбування покарання у виді виправних робіт. Але категорія «порядок» передбачає наявність *підстави* його застосування, якою, згідно зі ст. 4 КВК України, є вирок суду, що набув законної сили, в окремих випадках – інше рішення суду (ухвала), а також закон України про амністію та акт помилування. Разом із зазначеними документами додається розпорядження суду про їх виконання, яке посвідчується підписом судді та печаткою, або копія розпорядження Управління з питань помилування Секретаріату Президента України про виконання Указу Президента України про помилування.

Кримінально-виконавча інспекція, отримавши копії відповідних документів, перевіряє наявність і правильність усіх необхідних для виконання покарання відомостей: про набрання чинності вироком суду, дані про особу засудженого, строк виправних робіт, розмір стягнень, правильність зарахування часу тримання під вартою тощо. Якщо в цих документах є неточності, що перешкоджають виконанню покарання, працівник кримінально-виконавчої інспекції протягом 3-х днів направляє до суду, який виніс дане рішення, і прокуророві інформацію про виявлені неточності. Якщо ж документи повністю відповідають вимогам, то в день надходження до інспекції копії такого вироку (постанови, ухвали) суду їх дані заносяться до журналу обліку осіб, засуджених до виправних робіт. У такому ж порядку реєструються й особові справи, що надійшли з іншої кримінально-виконавчої інспекції. Усі ці питання достатньо докладно регулюються Інструкцією. Водночас у ній нічого не говориться про те, як бути у випадку, якщо неточності стосовно засудженого виявлені в копії розпорядження Управління з питань помилування Секретаріату Президента України про виконання Указу Президента України про помилування. Вважаємо, що в подібному випадку логічно було б повідомити про це Управління з питань помилування. Хоча дане питання є цілком зрозумілим, однак вказана прогалина потребує нормативного врегулювання на рівні вказаної Інструкції.

Після прийняття вироку (постанови, ухвали) до виконання кримінально-виконавча інспекція в десятиденний строк надсилає до цього суду відповідне повідомлення. У разі ж заміни невідбутої частини покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі покаранням у виді виправних робіт повідомлення в такий же строк надсилається до установи покарань, з якої засудженого було звільнено. Крім того, адміністрація установи виконання покарання направляє до підрозділу інспекції за обраним засудженим місцем проживання дві копії вироку й постанови суду, його підпису про явку до інспекції в триденний строк після прибуття, а також довідку, в якій

указано дані на цю особу, дату звільнення, відомості про рідних. Такий докладний порядок прийняття до виконання вироків (постанов, ухвал) суду та копій розпоряджень Управління з питань помилування Секретаріату Президента України не є випадковим, оскільки його мета – служити підґрунтям принципу законності застосування до засуджених певних правообмежень, пов'язаних із виконанням покарання у виді виправних робіт.

Документи, що надійшли до кримінально-виконавчої інспекції, реєструються у спеціальному журналі, а на кожного засудженого заповнюється за встановленою формою облікова картка й заводиться особова справа, в якій знаходяться копії вироків та інші документи, що стосуються виконання виправних робіт. Журнал обліку осіб, засуджених до покарання у виді виправних робіт, облікова картка й особова справа – документи персонального обліку засуджених, на що вказується в Інструкції.

Начальник інспекції в десятиденний строк повідомляє рапортом про взяття засудженого на облік начальникові того відділення міліції, де мешкає ця особа, з метою проведення з ним необхідних індивідуально-профілактичних заходів. Крім того, до відділу (відділення) у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб направляється сторожова картка. Це нове положення в порядку виконання виправних робіт, але дотримання цього правила покликано попередити випадки самовільного виїзду за кордон осіб, які не відбули покарання. Трапляються випадки, коли засуджений перебуває на військовому обліку та підлягає призову на строкову військову службу. У такому разі до військкомату за місцем проживання засудженого також у десятиденний строк кримінально-виконавчою інспекцією направляється відповідне повідомлення.

Узагалі можна зробити висновок, що така чітка правова регламентація початкового етапу виконання покарання у виді виправних робіт, який здебільшого має організаційний характер, є гарантією не лише дотримання принципу законності

в реалізації покарання стосовно тієї чи іншої особи, а й показником успішної роботи в цілому кримінально-виконавчої системи нашої держави, важливою структурною та функціональною частиною якої є кримінально-виконавчі інспекції.

Кожен засуджений, згідно з п. 5.2 Інструкції, після взяття на облік викликається на співбесіду до інспекції. При цьому нормативне положення даного пункту вказує на негайність його виклику, хоча й не визначає терміна «негайно». Вважаємо, що слід чіткіше регламентувати цю позицію в Інструкції, наприклад зазначивши, що засуджений після взяття кримінально-виконавчою інспекцією на облік через дільничного інспектора викликається на співбесіду, куди має з'явитися впродовж 72 годин із моменту отримання повістки під особистий розпис.

Під час співбесіди засудженій особі роз'яснюються порядок та умови відбування виправних робіт, можливі заходи заохочення і стягнення, які можуть бути застосовані до неї під час відбування покарання, відповідальність за ухилення від останнього, про що за встановленою формою у засудженого береться підписка, в якій він власноручно зазначає про ознайомлення з цими вимогами. Крім того, засуджений повинен заповнити анкету. Особливість співбесіди з неповнолітніми полягає в тому, що вони викликаються разом із батьками або особою, яка їх замінює.

Співбесіда з особою, засудженою до виправних робіт, має неабияке значення, оскільки від дохідливого роз'яснення правил відбування покарання і встановлення конструктивного контакту між нею й інспектором кримінально-виконавчої інспекції, який у подальшому буде контролювати її поведінку, багато в чому залежатиме успішність виконання покарання.

Якщо при уточненні місця роботи засудженого з'ясується, що на час звернення вироку до виконання він ніде не працює, ця особа дає письмове пояснення, в якому вказує причину звільнення з роботи. При цьому їй видається направлення до відповідного центру зайнятості населення і встановлюється строк для працевлаштування 15 днів. Від запро-

понованої роботи або перекваліфікації вона не має права відмовлятися.

З нашого погляду, дане положення суперечить ст. 57 КК України, яка припускає застосування покарання у виді виправних робіт тільки до працюючих осіб. У цій частині подібна ситуація вимагає більш детальної правової регламентації (наприклад, достовірне з'ясування факту роботи та її умов під час розгляду кримінальної справи в суді для уникнення таких ситуацій у подальшому, коли настає час звернення вироку до виконання). Проте сьогодні подібна ситуація цілком можлива.

Якщо засуджена особа без поважної причини не працювала в установленій строк і не стала на облік у регіональному центрі зайнятості, вона викликається до кримінально-виконавчої інспекції і дає письмове пояснення з приводу причин ухилення від відбування покарання. Після цього їй виносяться застереження у вигляді письмового попередження про притягнення до кримінальної відповідальності. Якщо особа й далі ухилятиметься від відбування покарання, вона повторно викликається до інспекції і від неї вдруге береться письмове пояснення про причини такої поведінки. За фактом пояснення уповноваженою особою виносяться письмове застереження у вигляді попередження та засудженому надається ще 10 днів для вирішення питання з працевлаштуванням.

Як бачимо, характер строків, які надаються засудженій особі для працевлаштування, має дисциплінуюче призначення. Це є важливим з точки зору спонукання осіб до серйозного ставлення до того становища, в якому вони опинилися переважно через свої особистісні якості (наприклад, безвідповідальне ставлення до своїх громадських обов'язків, безініціативність, безтурботність і т. д.).

Коли в подальшому засуджений без поважної причини не працевлаштувався в установленій строк і не став на облік у центрі зайнятості, працівник інспекції, узявши довідку про це із цього центру, надсилає прокуророві подання, копію ви-

року та матеріали, які свідчать про ухилення особи від відбування покарання, для вирішення питання про її притягнення до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 389 КК України. Копії вказаних документів також додаються до особової справи засудженого.

Інакше кажучи, несприятливі для засудженої особи наслідки настають лише тоді, коли вона виявила певні ознаки *системності* у своїй негативній поведінці, за що, власне, й повинна нести відповідальність. Але ні закон, ні інші нормативні акти не розкривають змісту обставин, які слід вважати поважними причинами. Ніде не дається хоча б приблизного їх переліку. У такому разі, на нашу думку, треба виходити із загальних уявлень, які склалися з цього приводу на практиці, у теорії науки, а також положень, що містяться в законодавстві інших галузей права – трудовому, цивільному та ін. Під поважними причинами, що перешкодили працевлаштуванню засудженого, слід, вважаємо, розуміти: а) відсутність належної кваліфікації, у зв'язку з чим професійні якості особи не відповідають певним вимогам, що ставляться до такого роду роботи; б) хворобу самого засудженого, підтверджену відповідними медичними документами, або будь-кого з інших членів родини, унаслідок чого виникла необхідність догляду за такою особою; в) стихійне лихо, втрату майна, документів (наприклад, унаслідок пожежі) тощо. При цьому причина повинна визнаватися поважною (або ні) кожного разу залежно від конкретних обставин, що склалися.

В історичному контексті зауважимо, що раніше Закон України «Про зайнятість населення» виключав можливість працевлаштування осіб, засуджених до виправних робіт, через державну службу зайнятості населення. Тому проблему працевлаштування для забезпечення умов виконання покарання вони повинні були вирішувати самостійно або за допомогою кримінально-виконавчої інспекції, яка при цьому, як правильно зазначив М. Г. Вербенський, не була наділена правом зобов'язувати роботодавців брати на роботу засуджених [25, с. 88]. На даний час ситуація кардинальним чином змінилася,

що є значним досягненням процесу оптимізації виконання покарання у виді виправних робіт.

Важливим складником порядку виконання покарання у виді виправних робіт є контроль, який, відповідно до ч. 2 ст. 41 КВК України, покладається на кримінально-виконавчу інспекцію. Істотним елементом контролю за поведінкою засудженого й дотриманням ним умов відбування покарання є явка останнього на періодичну реєстрацію до кримінально-виконавчої інспекції. За п. 5.10 розд. III Інструкції працівник інспекції виносить постанову про встановлення днів реєстрації щодо кожної засудженої особи окремо й контролює її явку, періодичність якої встановлюється інспектором кримінально-виконавчої інспекції залежно від учиненого злочину та ставлення засуджених до відбування покарання (від одного до шести разів на квартал, наприклад перший і третій вівторок кожного місяця). В обов'язковому порядку постанова про встановлення днів реєстрації оголошується кожній засудженій особі під підпис. Зміна періодичності реєстрації здійснюється постановою працівників інспекції.

Слід зауважити, що нормативно не встановлено причин зміни періодичності реєстрації, проте ми вважаємо, що ними можуть бути зміна ставлення засудженого до свого вчинку й відбування покарання, як-от: пропуски днів реєстрації чи, навпаки, позитивні зміни у ставленні до свого статусу – бажання виправитися, відшкодування завданої шкоди потерпілому, примирення з ним; характер роботи, необхідність догляду за будь-ким із членів родини, що робить неможливим часте відвідування інспекції, тощо.

Опитування працівників кримінально-виконавчої інспекції показало, що для покращення рівня контролю за поведінкою засуджених, з одного боку, необхідне частіше спілкування з ними, що, як відомо, збільшує навантаження на кожного співробітника інспекції, а з другого – саме через таке навантаження об'єктивно стає неможливим підвищення кількості явок засуджених, що не завжди й потрібно.

Після оформлення у відповідному порядку необхідних документів стосовно осіб, засуджених до покарання у виді

виправних робіт, працівник інспекції не пізніше десятиденного строку з дня реєстрації копії вироку (постанови, ухвали) суду, заздалегідь уточнивши місце роботи засудженої особи, направляє на підприємство копію вироку й повідомлення про щомісячне відрахування визначеної судом частини заробітної плати й перерахування утриманої суми в дохід держави.

Як уже зазначалося, за ст. 100 ВТК України адміністрація підприємства, установи, організації, де працював засуджений до виправних робіт, після отримання копії вироку зобов'язувалася довести вирок щодо цього засудженого до відома членів трудового колективу. Нині ні законом, ні підзаконними актами цей захід не ставиться в обов'язок адміністрації. З урахуванням наведених вище міркувань вважаємо, що фактична відміна цього обов'язку сприяє поширенню практики застосування виправних робіт як одного з найбільш пріоритетних покарань з погляду оптимального поєднання тих чи інших елементів кари. Разом із тим адміністрація підприємства, організації, установи в десятиденний строк направляє до кримінально-виконавчої інспекції підтвердження про прийняття вироку до виконання із вказівкою, з якого дня буде здійснюватися стягнення із заробітку засудженого.

Новелою у кримінально-виконавчому законодавстві, про що вже теж ішлося, є й можливість відбування покарання у виді виправних робіт на підприємстві, в установі, організації будь-якої форми власності, але за місцем роботи засудженого. Це є важливим кроком, оскільки, по-перше, фактично зрівнює статус підприємств, установ, організацій усіх форм власності навіть у питанні своєї довіри держави й суспільства до них як учасників процесу виконання покарання, які можуть забезпечити його ефективність, що має певне соціальне значення. По-друге, у складних соціально-економічних умовах за наявності значної маси безробітних відбування засудженим покарання за попереднім місцем роботи знімає завдання за будь-яких умов надати (а фактично знайти) роботу засудженому, ігноруючи при цьому велику армію інших законослухняних безробітних громадян. І по-третє, спрощу-

ється порядок відбування цього покарання, оскільки засуджений добре знайомий колективу, що знімає проблеми його психологічної адаптації до нового колективу, навчання чи оволодіння новими професійними навичками тощо.

Законом та Інструкцією чітко регулюється питання про обов'язки власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу за місцем відбування засудженим покарання у виді виправних робіт. Нормативний матеріал, викладений у ст. 44 КВК України й у п. 9 розд. III Інструкції, повністю дублюється. На нашу думку, це приклад не зовсім вдалої законодавчої техніки створення нормативних актів, оскільки в Інструкції, що за своєю природою є підзаконним актом, до того ж призначеним насамперед для врегулювання роботи працівників кримінально-виконавчої системи, з цього питання достатньо було б вказівки про відсилку до закону, тобто в даному разі не використано прийому бланкетності викладення нормативного матеріалу.

Крім того, під час викладення обов'язків власника вказаних установ або уповноваженого ним органу дещо порушено логічний порядок подання нормативного матеріалу. Так, у законі й підзаконному акті спочатку йдеться про порядок відрахувань із заробітної плати засудженого, а вже потім указується на обов'язок додержання порядку та умов відбування покарання у виді виправних робіт, передбачених КВК України. Це теж є не зовсім виправданим із точки зору логіки мислення та обсягу понять. Звичайно ж, поняття додержання порядку та умов відбування покарання включає в себе й порядок відрахувань із заробітку засудженого, оскільки це окрема вимога порядку та умов відбування виправних робіт. Отже, у даному разі доцільніше було б іти від викладення спочатку більш широкого правила до вужчих за обсягом правил¹.

¹ Проведеним дослідженням встановлено, що 36,9 % працівників кримінально-виконавчих інспекцій вважають, що нормативні положення, якими сьогодні регулюються порядок та умови виконання виправних робіт, не відповідають потребам існуючої практики. До речі, невідповідність нормативних положень потребам практики стосовно громадських робіт відмітили 26,9 % респондентів.

Окрім наведених вище обов'язків на власника установи або уповноважений ним орган, згідно зі ст. 44 КВК України та п. 9 розд. III Інструкції, покладається також інформування кримінально-виконавчої інспекції: а) про випадки ухилення засудженого від відбування покарання; б) переведення засудженого на іншу роботу чи посаду, а також його звільнення; в) щомісячне інформування інспекції про кількість робочих днів за графіком на підприємстві, в установі, організації й фактично відпрацьованих засудженим робочих днів; г) розмір заробітної плати й утримань з неї за вироком суду; д) кількість прогулів і днів тимчасової непрацездатності за листком непрацездатності чи з інших причин. У цій частині таке докладне викладення обов'язків заслуговує на схвалення, оскільки тут перелічені всі основні позиції, за якими власникові або уповноваженому ним органу треба звітувати перед кримінально-виконавчою інспекцією, та встановлена періодичність такого інформування.

Одним з основних правообмежень засудженого до виправних робіт є здійснення *відрахувань з його заробітку* в дохід держави впродовж строку відбування покарання в розмірах, установлених вироком суду. Статтею 45 КВК України встановлюється порядок відрахувань і передбачається здійснення контролю з боку кримінально-виконавчої інспекції за їх правильністю і своєчасністю. Докладніше питання порядку відрахувань висвітлені у п. 7 розд. III Інструкції.

Слід зазначити, що заробіток – більш широке поняття, ніж заробітна плата, оскільки поряд з основною заробітною платою за посадою, тарифними ставками, відрядними розцінками та іншим до нього включаються також усі види доплат і надбавок до заробітної плати (у тому числі одноразові винагороди, виплати за вислугу), грошові й натуральні премії, оплата за понаднормову роботу, а також роботу у святкові та вихідні дні, винагороди за підсумками року роботи підприємства, установи, організації, оплата за сумісництвом та ін.

За загальним правилом відрахування за вироком суду провадяться з усієї суми заробітку, за винятком випадків, спеці-

ально передбачених законом. Як і раніше, максимальний і мінімальний розміри відрахувань установлюються не кримінально-виконавчим, а кримінальним законодавством¹. На відміну від штрафу відрахування із заробітку осіб, засуджених до виправних робіт, провадяться не одноразово, а з певною періодичністю впродовж визначеного судом строку. Тому засуджений не має права внести наперед суму, яка має бути з нього стягнена, чи, навпаки (якщо, наприклад, вирок із будь-яких причин не було своєчасно приведено до виконання), – виплатити цю суму як заборгованість відразу за весь строк.

Прийняття нового кримінального та кримінально-виконавчого законодавства не внесло істотних змін до порядку відрахувань. Частина 2 ст. 45 КВК України (п. 7.2 розд. III Інструкції) містить принципово важливе положення про те, що відрахування провадяться з усієї суми заробітку, без виключення з цієї суми податків та інших платежів і незалежно від наявності претензій до засудженого за виконавчими документами, за кожний відпрацьований місяць при виплаті заробітної плати. Вважаємо, що дане положення будь-яких додаткових коментарів не потребує, оскільки порівняно з іншими умовами відбування виправних робіт відрахування із заробітку і порядок їх провадження достатньо докладно висвітлено хоча і в юридичній літературі радянських часів, однак більшість положень стосовно даного питання не втратили актуальності й дотепер [22; 75].

Цими ж нормативними положеннями уточнюється, що з осіб, які працюють за сумісництвом, відрахування провадяться із заробітку за кожним місцем роботи в розмірі, установленому вирокі суду. У зв'язку з цим не можна не відмітити, що у ч. 1 ст. 57 КК України передбачається відбування покарання у виді виправних робіт за місцем роботи засудженого, а в ч. 2 ст. 45 КВК указується, що в осіб, які працюють за сумісництвом, відрахування провадяться із заробітку за

¹ Слід уточнити, що ч. 2 ст. 29 Кримінального кодексу УРСР 1960 р. встановлювався лише максимальний розмір відрахувань, так само як і в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік.

кожним місцем роботи. Як бачимо, законодавець, приймаючи КВК України, уточнив ст. 57 КК України. Якщо визнати правомірність такого уточнення, то необхідно внести відповідні зміни й у текст ст. 57 КК, указавши в ній, що особа вважається засудженою до виправних робіт за всіма місцями роботи, де вона працює за сумісництвом, бо у противному разі – це буде розширенням обсягу кари, яке допускає кримінально-виконавче законодавство.

Раніше діючим ВТК України докладно регулювалися питання відрахування із заробітку засуджених колгоспників. Нині правила порядку відрахувань стосовно категорії засуджених, які займаються сільськогосподарським виробництвом, містяться фактично лише в п. 7.4 розд. III Інструкції, у якому зазначається, що при проведенні відрахувань із заробітку засуджених осіб у цей заробіток включається як грошова, так і натуральна частина їх прибутку. Натуральна частина прибутків, утримана із засуджених осіб, залишається в розпорядженні підприємства, а її вартість за державними закупівельними цінами перераховується в дохід держави. Як бачимо, Інструкція зараз не уточнює, на які саме категорії засуджених до виправних робіт працівників поширюється дане правило, припускаючи, таким чином, можливість неоднозначного тлумачення цієї норми, оскільки не лише працівники сільськогосподарських підприємств можуть отримувати натуральний дохід, особливо у теперішніх скрутних соціально-економічних умовах. З одного боку, такий підхід, напевно, правильний, але з другого – з огляду на те, з яких частин може складатися прибуток, норму про можливість відрахування як із грошової, так і з натуральної частини прибутку треба передбачити у КВК України.

Не залишається поза увагою й сезонний характер роботи деяких категорій засуджених. Так, у п. 7.3 розд. III Інструкції передбачається правило проведення відрахувань, якщо засуджена особа працює на роботах із періодичним нарахуванням заробітної плати (сезонні роботи в сільському господарстві, на риболовецьких і рибопереробних підприємствах тощо).

У цих випадках відрахування провадяться в міру отримання заробітної плати.

Законодавчою новелою також є можливість відбування засудженим виправних робіт на підприємствах із приватною формою власності або ж у приватного підприємця без створення юридичної особи. Іноді трапляються й такі ситуації, коли сам засуджений є приватним підприємцем. У зв'язку з цим виникла необхідність урегулювати порядок відрахувань із заробітку особи, одержаного за виконання роботи у приватного підприємця, або в порядку зайняття засудженим приватнопідприємницькою діяльністю. Із цього приводу п. 7.9 розд. III Інструкції роз'яснює: якщо засуджена особа працює у приватного підприємця, у якого немає бухгалтера й розрахункового рахунка в банку, то утримані кошти із заробітку засудженої особи можуть пересилатися у дохід держави приватним підприємцем особисто через будь-яку установу банку (наприклад, установу Ощадбанку), а документи, що свідчать про це, подаються ним після сплати до інспекції і долучаються до особової справи засудженого. Як убачається, у цьому разі в нормативне положення потрібно закласти імперативне начало, зазначивши, що *«кошти... повинні пересилатися у дохід держави приватним підприємцем особисто через будь-яку установу банку...»*, оскільки вживання терміна «можуть пересилатися» фактично свідчить про наявність альтернативного підходу щодо розпорядження вказаними коштами, який полягає в тому, що стягнуті кошти можна використовувати і в будь-який інший спосіб (наприклад, на добродійність).

Дещо складним нам уявляється відрахування конкретної суми щомісячних утримань з особи, яка сама є приватним підприємцем або фермером. Згідно з п. 7.10 розд. III Інструкції у такої особи сума щомісячних утримань визначається з огляду на прогнозований прибуток, а кінцевий розрахунок здійснюється за підсумками року, виходячи з розміру отриманого нею прибутку. У цих випадках доцільніше було б визначати відсоток обов'язкового відрахування не з прогнозованої суми, а з фактично отриманого прибутку, що дозволило б уник-

нути необхідності дотримання правил перерахунку відрахувань за підсумками року. У протилежному разі виникає необхідність у проведенні перевірки правильності відрахування сум до державного бюджету із врахуванням сумарних обсягів доходів, отриманих особою у поточному році.

Викладені положення, що врегульовують порядок відрахувань із заробітку засудженого за участю так званого приватного елементу, у цілому є важливими для дотримання порядку та умов відбування покарання у виді виправних робіт, оскільки процес роздержавлення власності призводитиме до того, що все більше й більше підприємств у подальшому будуть відходити до приватного сектору, де з часом працюватимуть засуджені до вказаного виду покарання.

У свою чергу, контроль з боку інспекції щодо правильності відрахувань полягає в тому, що її працівники щомісячно мають відвідувати установи казначейств з метою отримання виписок із поточних рахунків та копій платіжних доручень. Отримані дані в обов'язковому порядку звіряються з відомостями, що надходять із бухгалтерій підприємств, і заносяться до облікової картки засудженої особи. Відповідні ж документи (відомості, копії платіжних доручень і виписок із поточних рахунків тощо) підшиваються до особової справи останнього.

На практиці іноді трапляються випадки, коли засуджена до виправних робіт особа, окрім основного місця трудової діяльності, працює ще й за сумісництвом. У такому разі виникає потреба виявити місце роботи за останнім. У нормативних положеннях передбачається процедура отримання таких відомостей. Так, у п. 7.14 розд. III Інструкції зазначено, що з метою встановлення засуджених осіб, які працюють за сумісництвом, працівник інспекції один раз на шість місяців направляє запити до Державної податкової служби. Проте, як убачається, для покращення мобільності цієї процедури й уникнення ускладнень із перерахунками сум, які потрібно переводити у дохід держави, повинна бути встановлена менша періодичність запитів до органів податкової служби (наприклад, щоквартально).

Важливою гарантією соціального захисту трудових прав засуджених є законодавчі положення про заборону відрахувань з деяких видів грошових виплат: а) з грошової допомоги, яка надається в порядку загальнообов'язкового державного соціального страхування і соціального забезпечення (пенсії, допомоги тощо); б) з виплат одноразового характеру, не передбачених системою оплати праці, сум, які становлять компенсацію за витрати, пов'язані з відрядженнями; в) з інших компенсаційних виплат (ч. 3 ст. 45 КВК України). До виплат одноразового характеру належать усі заохочувальні премії, не передбачені системою оплати праці, вихідна допомога при звільненні, різноманітні одноразові грошові допомоги, не пов'язані з державним страхуванням. Компенсаційними виплатами поряд із відшкодуванням витрат на відрядження є суми, що нараховуються як компенсація за витрати, пов'язані з переведенням або направленням працівників, у тому числі молодих спеціалістів по закінченні навчального закладу, на роботу в іншу місцевість, за невикористану відпустку (мається на увазі час, відпрацьований до початку відбування виправних робіт), за використання працівниками інструментів, що належать їм особисто, за невиданий спецодяг та спецвзуття. Таке докладне регулювання цього питання, на наш погляд, без сумніву, сприяє зміцненню режиму законності при виконанні покарання.

Під час проведення дослідження з'ясувалося питання, яким чином відрахування із заробітку засудженого впливають на майнове становище самого засудженого та його родини. Оцінку з цього приводу дали інспектори кримінально-виконавчих інспекцій. Нами отримані такі результати: на думку 32,0 % респондентів, відрахування із заробітку істотно впливають на майнове становище засудженого та його родини; з точки зору 64,0 % – вони хоча й мають вплив на майнове становище останніх, але незначною мірою, і лише 4,0 % опитуваних зауважили, що грошові відрахування взагалі не впливають на їх становище.

Важливим складником порядку виконання покарання у виді виправних робіт є правильне *обчислення строку*, про-

тягом якого особа вважається такою, що відбуває покарання. Початком строку відбування розглядуваного покарання у виді виправних робіт є день, з якого фактично розпочато відрахування із заробітку засудженого. З якого ж саме дня воно розпочинається? На це запитання відповідь міститься у п. 7.1 розд. III Інструкції, де зазначається, що відрахування відповідно до вироку суду із заробітної плати засудженого починається з наступного дня після надходження копії вироку та повідомлення на підприємство, але не раніше, ніж вирок набрав законної сили.

Однак практика свідчить, що початок відбування виправних робіт дуже рідко збігається з моментом вступу вироку в законну силу. Навіть у тих випадках, коли засуджений продовжує після призначення покарання працювати за попереднім місцем роботи і про цей факт відомо на підприємстві, адміністрація не правомочна здійснювати відрахування з його заробітку до отримання копії вироку. Більше того, вона зобов'язана суворо стежити за тим, щоб вони не провадилися за час, відпрацьований до набрання вироком законної сили, що, на жаль, ще має місце. Подібні помилки, як правило, допускаються з вини бухгалтерських працівників. Приміром, вирок щодо Н. було винесено 12 лютого 2004 р., вступив у законну силу 23 лютого 2004 р., а бухгалтерія підприємства, де до цього працював засуджений, під час нарахування заробітку робить відрахування з усієї нарахованої за лютий суми, тобто з 1 лютого 2004 р.¹ У подібних випадках інспекції належить у наступному місяці шляхом недовідрахування привести початок відрахувань відповідно до моменту набрання вироком законної сили. У свою чергу, працівники кримінально-виконавчої інспекції повинні прагнути, щоб цей процес розпочинався якомога скоріше після вступу вироку в законну силу.

Строк покарання у виді виправних робіт обчислюється роками, місяцями і днями, протягом яких засуджена особа працювала і з її заробітку провадилося відрахування. Обчис-

¹ За матеріалами кримінально-виконавчої інспекції Комінтернівського району м. Харкова.

люючи строк відбування виправних робіт, необхідно мати на увазі декілька правил принципового характеру, неухильне дотримання яких забезпечить законність їх виконання.

1. Кількість днів, відпрацьованих засудженим, має бути не менше кількості робочих днів, які припадають на кожен місяць установленого судом строку покарання.

2. У певних випадках до строку відбування виправних робіт зараховується час, протягом якого засуджена особа фактично не працювала. Законодавством про працю до них віднесено: а) простій, але не з вини робітника; б) виконання державних чи громадських повинностей; в) направлення на курси для підвищення кваліфікації працівника; г) медичний огляд; д) звільнення від роботи на певний час донорів, винахідників, раціоналізаторів; е) сплачувані відпустки у зв'язку з навчанням без відриву від виробництва тощо [56]. З нарахованої за цей період заробітної плати провадяться відрахування в загальному порядку, а до строку відбування виправних робіт зараховується час, коли засудженому не надавалося роботи на підприємстві через фактичну відсутність останньої, що, однак, має бути підтверджено, згідно з п. 6.9.2 розд. III Інструкції, наказом по підприємству (чи витягом з нього), засвідченим підписами керівника й бухгалтера і скріпленим печаткою даної установи. У строк відбування виправних робіт зараховується також час, протягом якого особа перебувала під вартою у зв'язку з учиненням злочину, за який відбуває дане покарання.

На практиці вироблено й закріплено в законодавчих положеннях шкалу співвідношення часу знаходження від вартою і часу, протягом якого засуджений має працювати. Так, у цей строк зараховується один день ув'язнення за три дні виправних робіт, що передбачається в ч. 4 ст. 338 КПК України. Соціально-економічні умови, що склалися за останні 15 років в Україні, внесли свої корективи навіть у процес відбування виправних робіт. Маються на увазі ті випадки, коли у строк відбування покарання зараховується час, протягом якого засуджений перебував на обліку в державній службі зайнятості

і йому було надано статус безробітного, що, звичайно, підтверджується відповідною довідкою шоквартально.

3. Виходячи з порядку обчислення строку відбування виправних робіт, зауважимо: якщо особа не відпрацювала необхідної кількості днів і підстав, установлених КВК України для заліку відпрацьованих днів у строк покарання, немає, відбування покарання триває до повного відпрацювання засудженим призначених судом робочих днів. Інколи на практиці трапляється протилежна ситуація, коли кількість днів, які зараховуються у строк виправних робіт у відповідному місяці, перевищує кількість робочих днів за графіком. У подібних випадках, відповідно до п. 6.7 розд. III Інструкції, до цього строку зараховується один календарний місяць, що є свого роду заохочувальною нормою.

4. Нормативними положеннями регулюється й сама процедура обчислення строку відбування покарання, що проводиться на підставі відомостей про роботу засудженої особи на підприємстві, які щомісячно надсилаються його власником до кримінально-виконавчої інспекції. Законодавством регулюється не лише надання такої інформації, а й змістовна частина таких відомостей. Так, у них в обов'язковому порядку зазначаються: а) кількість робочих днів за графіком на підприємстві; б) кількість фактично відпрацьованих засудженою особою робочих днів; в) якщо такий факт існує, вказуються кількість і причини невідпрацьованих засудженим днів згідно з графіком; г) дні тимчасової непрацездатності за листком непрацездатності чи з інших причин; д) розмір заробітної плати особи й утримань за вироком суду. Ці відомості підписуються керівником підприємства й бухгалтерії та скріплюються печаткою.

Дещо відмінний порядок обчислення строків, про які йдеться, передбачено для осіб, котрі працюють у приватного підприємця, у якого немає бухгалтера та печатки. У цьому разі відповідні відомості можуть бути надані тільки за підписом приватного підприємця. Пунктом 6.6 розд. III Інструкції встановлюється, що в таких випадках засуджена особа

після взяття на облік подає до інспекції копію трудового договору. Останній укладається обов'язково в письмовій формі і в тижневий строк з моменту фактичного допущення працівника до роботи реєструється в державній службі зайнятості за місцем проживання роботодавця (статті 24, 24¹ Кодексу законів про працю України) та у відділі реєстрації фізичних осіб державної податкової інспекції.

5. Крім випадків, коли засуджена особа не працювала, але цей час зараховано до строку відбування виправних робіт, кримінально-виконавчим законодавством передбачаються також випадки, що не можуть розцінюватися як поважні причини для зарахування строку, протягом якого засуджений фактично не працював, до загального строку покарання. За ч. 3 ст. 43 КВК України (пп. 6.10.1–6.10.3 розд. III Інструкції) у строк відбування виправних робіт не зараховується час а) хвороби, викликані алкогольним, наркотичним або токсичним сп'янінням або діями, пов'язаними з ними, грубим порушенням правил техніки безпеки, умисним заподіянням собі тілесних ушкоджень; б) відбування адміністративного стягнення у виді арешту або виправних робіт; в) тримання під вартою як запобіжного заходу з іншої кримінальної справи, коли вина особи в учиненні злочину доведена у встановленому законом порядку.

Новелою кримінально-виконавчого законодавства є положення про зарахування часу відбування засудженими покарання у виді виправних робіт у загальний стаж роботи. Донедавна за попереднім ВТК встановлювалося істотне правообмеження для засуджених до цього виду покарання: час відбування виправних робіт не зараховувався до загального і безперервного стажу, а також стажу, який надавав право на відпустку, отримання пільг і надбавок до заробітної плати. Лише за умови сумлінної, добросовісної праці та примірної поведінки цей час міг бути включений до обчислення строку відбування покарання і до загального трудового стажу особи, рішення про що приймалося судом уже після відбуття покарання в порядку, встановленому кримінально-процесуальним законодавством України.

Проте нині до трудової книжки навіть не вноситься запис про відбуття строку покарання. Отже, за особою зберігаються всі соціальні пільги, які надаються їй (наприклад, за вислугою років, звісно, якщо вона відбуває покарання за попереднім місцем роботи). Це свідчить про те, що український законодавець пішов шляхом скорочення обсягу кари, яка міститься в покаранні у виді виправних робіт.

Усі ці процедурні правила обчислення строку відбування покарання у виді виправних робіт спрямовані на суворе дотримання правил виконання-відбування цього покарання, що, без сумніву, на етапі вдосконалення кримінально-виконавчої системи України є позитивним явищем об'єктивної реальності.

Невід'ємною частиною правового статусу засудженого є перелік його прав та обов'язків. Щодо комплексу прав такої особи, то можна стверджувати, що сьогодні вона має достатньо широке коло прав; більше того, законодавець, як уже підкреслювалось, постійно розширює його. Що стосується обов'язків, зауважимо, що вони зводяться до невеликого переліку, який чітко окреслений у нормах права. Зазначимо, що хоча зобов'язання викладено у вигляді переліку без поділу їх на певні групи, але за своїм характером їх можна об'єднати в декілька груп.

Перша група стосується зобов'язань засуджених у сфері трудових відносин. За п. 5.9 розд. III Інструкції до них належать: а) сумлінне ставлення до праці; б) звільнення з роботи за власним бажанням тільки з дозволу кримінально-виконавчої інспекції; в) недопущення прогулів та інших порушень трудової дисципліни; г) зобов'язання не з'являтися на роботу в нетверезому стані або у стані наркотичного чи токсичного сп'яніння.

Друга група зобов'язань осіб, засуджених до виправних робіт, зводиться до необхідності дотримання порядку реєстрації та підтримання зв'язків з органами кримінально-виконавчої інспекції. До них нами віднесено: а) явки за викликом до інспекції; б) повідомлення останньої про зміну місця проживання; в) періодичні явки для реєстрації до інспекції у вста-

новлені постановою дні; г) відмітки в листку реєстрації; д) узгодження з кримінально-виконавчою інспекцією та отримання дозволу про виїзд за межі України.

До третьої групи зобов'язань належать правила загально-го характеру, яких повинні дотримуватися засуджені: а) додержання встановлених порядку та умов відбування покарання, недопущення фактів їх порушення; б) виконання встановлених обов'язків невчинення проступків, за які засуджені можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності. По суті, в останній групі зобов'язання дублюються, бо, зрозуміло, що вчинення проступків, за які особу можна притягнути до адміністративної відповідальності, і є порушенням або недотриманням установлених порядку та умов відбування покарання. Отже, законодавча техніка в цьому разі вбачається недосконалою.

На підставі викладеного пропонуємо змінити редакцію п. 5.9 розд. III Інструкції на таку:

«п. 5.9. Обов'язки осіб, засуджених до покарання у виді виправних робіт

5.9.1. Засуджені особи, які відбувають покарання у виді виправних робіт, у сфері трудових відносин зобов'язані:

- сумлінно ставитися до праці;
- не звільнятися з роботи за власним бажанням без дозволу кримінально-виконавчої інспекції;
- не допускати прогулів, а також інших порушень трудової дисципліни;
- не з'являтися на роботу в нетверезому стані чи у стані наркотичного або токсичного сп'яніння.

5.9.2. У сфері дотримання порядку реєстрації та підтримання зв'язків з органами кримінально-виконавчої інспекції засуджені зобов'язані:

- з'являтися за викликом до кримінально-виконавчої інспекції;
- повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну місця проживання;

- періодично з'являтися на реєстрацію до кримінально-виконавчої інспекції у встановлені постановою цього органу дні;
- відмічатися у листку реєстрації;
- узгоджувати з кримінально-виконавчою інспекцією дозвіл на отримання права виїзду за межі України.

5.9.3. У сфері дотримання правил поведінки загального характеру засуджені зобов'язані:

- додержуватися встановленого порядку та умов відбування покарання;
- не допускати фактів порушення порядку та умов відбування покарання».

Відповідний порядок викладення нормативного матеріалу треба передбачити і в ч. 6 ст. 41 КВК України.

Крім засудженого певні обов'язки, згідно із законодавством, покладаються й на власника підприємства, установи чи організації або на уповноважений ним орган, де працює засуджений до виправних робіт. Це, так би мовити, ще один важливий суб'єкт, задіяний у процесі виконання покарання. У теорії кримінально-виконавчого права вже давно підкреслюється, що поряд з інспекціями у процесі виконання виправних робіт беруть участь також трудові колективи відповідних підприємств, установ чи організацій та їх адміністрація [148, с. 171]. Зараз закон прямо не вказує на безпосередню участь трудового колективу у виконанні покарання, проте окреслює певні обов'язки, що покладаються на власника підприємства або уповноважений ним орган.

Так, у ст. 44 КВК України зазначається, що на власника підприємства, установи чи організації або уповноважений ним орган, де працює засуджений до виправних робіт, покладається щомісячне відрахування визначеної вироком суду частини заробітної плати і перерахування утриманої суми в доход держави; додержання порядку та умов відбування покарання, передбачених цим Кодексом; своєчасне інформування кримінально-виконавчої інспекції про ухилення засудженого від відбування покарання; переведення засудженого на іншу роботу чи посаду, а також його звільнення та ін.

Доречним видається той факт, що в законі встановлюється відповідальність посадових осіб за систематичне неpravильне або несвоєчасне відрахування сум із заробітку засудженої особи, а також невиконання інших вимог, передбачених цією статтею. Положення про відповідальність дублюється в Інструкції, у п. 9.2 розд. III якої докладно регламентуються порядок реагування на подібні факти і процедура подання документів. Указується, що працівник кримінально-виконавчої інспекції надсилає матеріали прокуророві для вирішення питання про притягнення винних осіб до відповідальності згідно із законом. До їх переліку входять: а) подання; б) довідка працівника інспекції про допущені порушення власником підприємства при виконанні покарання у виді виправних робіт і про вжиті ним заходи; в) довідка власника підприємства про причини неперерахування утриманих коштів; г) ксерокопії розрахункових відомостей; д) інші матеріали, що засвідчують допущені порушення. Але, на наш погляд, з метою оперативного вирішення проблем, що виникають під час виконання покарання у виді виправних робіт, і запобігання зволіканню із застосуванням необхідних заходів доцільно було б повноваження щодо притягнення до відповідальності винних осіб покласти саме на посадовців цих інспекцій, звичайно ж, із запровадженням механізму нагляду за законністю з боку прокурора.

У контексті розгляду правообмежень, які виникають у засуджених у зв'язку з відбуттям виправних робіт, докладніше слід зупинитися на групі зобов'язань, пов'язаних із необхідністю дотримання порядку реєстрації та підтримання зв'язків з органами кримінально-виконавчої інспекції. До цих зобов'язальних правил, як уже вказувалося, належать, зокрема, періодичні явки засуджених на реєстрацію до інспекції у встановлені постановою дні та явки за викликом до її працівників. Подібний законодавчий припис має подвійне значення.

З одного боку, він є одним з елементів контролю за поведінкою засудженого до виправних робіт, а з другого – суттєвим обмеженням його правового статусу, в якому, власне,

втілюється й кара за вчинений злочин. Назване зобов'язання є одним з істотних моментів змісту досліджуваного покарання, недотримання якого викликає певну реакцію з боку інспекції. Відповідно до п. 5.12 розд. III Інструкції у разі неявки за викликом до інспекції без поважних причин засуджені особи за її поданням можуть бути піддані приводу через відповідні органи внутрішніх справ. У той же час у кримінально-виконавчому законі та в Інструкції дається приблизний перелік обставин, які можуть розцінюватися як поважні причини неявки засудженого на реєстрацію або за викликом кримінально-виконавчої інспекції у призначений строк. До них належать: несвоєчасне одержання виклику, хвороба особи, інші обставини, які фактично позбавляють її можливості своєчасно прибути за викликом, що обов'язково повинно бути документально підтверджено.

У цій же групі зобов'язань засуджених до виправних робіт, установлених законом з метою контролю за їх поведінкою, а також спрямованих на певне обмеження їх правового статусу як наслідок протиправного діяння – злочину, є дозвіл з боку кримінально-виконавчої інспекції на виїзд засудженого за межі України. Такі випадки теж зазнали чіткої законодавчої регламентації, яка полягає в тому, що працівник інспекції може надавати засудженим особам такий дозвіл, але тільки у випадках направлення їх у відрядження з місця роботи, потреби проходження курсу лікування і в разі смерті близького родича (подружжя, батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені, рідні брати й сестри, дід, баба, онуки), що обов'язково повинно підтверджуватися документально.

Підводячи підсумки викладеному, зазначимо:

1) в історичному аспекті формування виправних робіт як виду кримінального покарання, що передбачає правообмеження у трудовій сфері і правообмеження матеріального характеру, пов'язані з умовами праці, розпочалося ще з перших років радянської влади. У даний час відбуваються трансформаційні процеси цього виду покарання, які полягають у зміні змістовних його елементів;

2) каральний вплив правообмежень на засудженого, які входять до змісту виправних робіт, поступово знижується, що є одним із проявів гуманізації каральної політики держави;

3) у процесі виконання виправних робіт слід виділяти: а) початковий етап виконання покарання, або етап прийняття до виконання вироків суду стосовно засуджених осіб, б) процес безпосереднього виконання покарань, в) етап зняття з обліку осіб, засуджених до покарання. Такий підхід дає можливість чітко визначитися з тими завданнями, які постають перед учасниками зазначеного процесу;

4) урахуовуючи певну умовність виокремлення порядку та умов виконання покарання у виді виправних робіт, вважаємо, що порядок виконання виправних робіт складається з: а) обліку засуджених осіб, б) роз'яснення їм порядку та умов відбування покарання, в) контролю за додержанням останніх з боку власника підприємства за місцем роботи засудженого, г) проведення виховної роботи із засудженими особами, д) внесення подання органу внутрішніх справ щодо здійснення приводу засуджених, які не з'явилися за викликом до інспекції без поважних причин, е) проведення початкових розшукових заходів осіб, місцезнаходження яких невідоме, й передачі матеріалів до органу внутрішніх справ для оголошення розшуку таких засуджених, є) надання дозволу на звільнення з роботи засуджених за власним бажанням протягом строку відбування покарання, ж) проведення інших заходів, передбачених законом;

5) умови виконання виправних робіт складаються з конкретних правообмежень у сфері правового статусу засудженої до такого виду покарання особи, як-от: утримання із заробітної плати; заборона звільнитися з роботи за власним бажанням, обмеження у свободі пересування та ін.

РОЗДІЛ 3 ПРОБЛЕМИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ГРОМАДСЬКИХ РОБІТ

§ 1. Громадські роботи: правова природа та загальна характеристика

Успішне застосування громадських робіт в Україні певною мірою пов'язане, а можливо, й залежить від того, наскільки в законодавстві й на практиці буде враховано вітчизняний історичний досвід кардинальних змін кримінально-правових інститутів у минулому. Зрозуміло, що не варто обмежуватися вітчизняними рамками, ігноруючи позитивний світовий досвід, у першу чергу західноєвропейський, тим більше що засади української державності і права споконвічно розвивалися в руслі європейської континентальної цивілізації, а ті риси чи особливості, що мали «азіатський наліт», ні в якому разі не були визначальними й не змінювали «постійного вектора» [38, с. 85]. Разом із тим історичний досвід свідчить, що механічне запозичення, копіювання зарубіжного досвіду, спроби його запровадження без урахування специфіки національної історії ніколи не були достатньо ефективними, а інколи призводили навіть до протилежного результату. Під час запровадження нового виду покарання необхідно враховувати економічну, соціально-культурну обстановку в країні, історичні традиції, а також менталітет народу.

Громадські роботи, уведені до переліку покарань у чинний КК України 2001 р., не передбачалися в попередньому КК України 1960 р. Отже, цей вид покарання є новим. Однак, як відомо, термін «нове» за своєю сутністю – досить відносне поняття. Порівняльно-правовий аналіз нормативного матеріалу з позицій історичного аспекту говорить про те, що громадські роботи як вид кримінального покарання успішно застосовувалися ще в Російській імперії, а також у перші роки після Жовтневої революції 1917 р. Вони виникли у вітчизня-

ному кримінальному праві з розвитком буржуазних відносин. Унаслідок судової реформи 1864 р. були затверджені Судові статuti, серед яких Статут про покарання, що присуджуються мировими судьями [138, с. 172], у якому містилися норми про випадки призначення покарання, аналогічного сучасним громадським роботам, – «суспільні роботи на публічні цілі». Указані роботи, як і громадські, що передбачаються КК України 2001 р., були безоплатними, виконувалися на потреби суспільства й мали у разі їх призначення обов'язковий характер. Вони призначалися за незначні злочини й виконувалися у відносно короткі строки. Конкретний вид суспільних робіт, які потрібно було виконувати під час відбуття такого покарання, визначався сільською громадою, тобто органом місцевого самоврядування. Проте воно могло призначатися або замість арешту чи грошового стягнення, або додатково до тілесних покарань, оскільки воно не було включено до переліку основних видів останніх.

Для призначення цього виду покарання замість грошового стягнення особам із привілейованих станів (які не належали до селян чи міщан) обов'язково була потрібна їх згода. Статут передбачав звільнення від їх відбуття при внесенні частини грошового стягнення, розмірного строку робіт, що залишився. У виняткових випадках суспільні роботи могли відбуватися не за місцем проживання засудженого, навіть в інших губерніях [114, с. 23]. Зазначені особливості суспільних робіт були зумовлені соціально-економічними й політичними факторами того часу. Їх порівняльний аналіз показує, що вони хоча й передбачалися Статутом про покарання, але накладалися мировими судьями. Значить, їх можна назвати історичним прототипом громадських робіт, уведених у КК України 2001 р. Отже, суспільні роботи (за сучасною термінологією – громадські) як самостійний вид покарання з'явилися у кримінальному законодавстві Російської імперії у XIX ст.

Об'єктивна потреба у принципово нових засобах примусу й покарання вже з перших днів установаження радянської влади була реалізована в процесі стихійної правотворчості

народу, коли стали виникати самодіяльні «тимчасові народні суди», «суди громадської совісті» тощо, які вершили правосуддя, керуючись власною совістю і правосвідомістю. У загальній системі заходів виникли покарання, не передбачувані законом, але сформульовані безпосередньо у процесі такої судової творчості. До таких заходів, зокрема, належали «позбавлення громадської довіри», «догана у присутності суду», «заборона виступати на зборах», «проходження курсу політграмоти» та ін. [50]. Найбільшого розвитку набуло покарання у виді направлення засудженого на громадські роботи. С. П. Мокринський стверджував, що вони не вводилися декретом законодавчої влади, а були засвоєні судовою практикою як щось цілком очевидне, що безпосередньо впливає із суспільної господарської обстановки, яка склалася на той час [102, с. 219].

Уведені Радянською державою громадські роботи були важливим заходом для зміцнення оборони держави, боротьби з розрухою й безробіттям. Суди в якості покарання стали направляти на них правопорушників. Якщо виникала потреба, до них залучалося також усе працездатне населення країни. Це покарання мало назву «обов'язкові або громадські роботи», пізніше – «примусові». На нашу думку, останні роботи історично послужили правовою базою для виникнення як виправних, так і громадських робіт.

Досвід застосування громадських (обов'язкових, примусових, примусових громадських) робіт¹ у виді кримінального покарання отримав закріплення в низці нормативно-правових актів тих років, наприклад в інструкції Народного комісаріату юстиції від 19 грудня 1917 р. [86], у декретах «Про суд» № 3 від 20 липня 1918 р. [111], «Про позбавлення волі та порядок умовно-дострокового звільнення ув'язнених» від 21 березня 1921 р. [108], у Кримінальних кодексах УСРР 1922 р. і 1927 р. тощо.

¹ Тут ми опускаємо спір про термінологічну єдність у назві громадських робіт, визначаючи, що сутність їх узагалі була багато в чому спільною.

Під час реформування системи кримінальних покарань на нинішньому етапі розвитку нашого суспільства (у тому числі при введенні громадських робіт), безумовно, слід урахувати принцип наступності, традиційності, оскільки найстабільнішими, як свідчить світовий досвід, є ті державно-правові інститути, які спираються на національні традиції, практику, правові уявлення. Отже, вважаючи громадські роботи відносно новим видом покарання, все ж таки не можна стверджувати, що вони є одним із новітніх «винаходів» у системі альтернативних покарань та інших заходів кримінально-правового примусу [66, с. 5]. У зв'язку з цим правильніше говорити, що в останні декілька десятиліть громадські роботи виявили нові можливості у практиці їх застосування, унаслідок чого ця практика й надалі буде поширюватися.

В. Г. Павленко називає основні тенденції, що намітилися в процесі призначення громадських робіт, а саме: 1) громадські роботи часто призначаються як більш м'яка міра покарання засудженим за статтями КК, у санкціях яких вони не передбачені; 2) зазначене покарання призначається як за злочини невеликої і середньої тяжкості, так і за тяжкі та особливо тяжкі злочини; 3) поступово розширюється практика застосування громадських робіт щодо неповнолітніх; 4) тенденція до збільшення кількості випадків призначення досліджуваного покарання не є загальноукраїнською, а різниться від регіону до регіону; 5) громадські роботи майже не застосовуються у великих містах [119, с. 9].

Питання змісту громадських робіт ще не були предметом пильної уваги у вітчизняній науці кримінально-правового циклу. Проте без з'ясування змісту та сутності цього виду покарання не є можливою відповідна організація їх застосування на практиці. На відміну від виправних робіт у кримінальному законі наводиться (хоча й у загальних рисах) визначення громадських робіт. У ст. 56 КК України зазначається, що громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи або навчання час безоплатних суспільно

корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Україна, визнавши переваги покарань, альтернативних позбавленню волі, передбачила в санкціях статей Особливої частини КК (у 3 % статей від їх загальної кількості) призначення покарання у виді громадських робіт як основного покарання. Крім того, його застосування можливе також і у випадках, коли воно не передбачається в санкції певної статті. Отже, громадські роботи можуть бути призначені: а) як основне покарання, визначене в санкції статті КК України; б) у разі призначення більш м'якого покарання, ніж те, що передбачено в санкції відповідної статті КК (ч. 1 ст. 69 КК); в) заміни штрафу при неможливості його сплати (ч. 4 ст. 53 КК); г) заміни невідбутої частини покарання у виді обмеження або позбавлення волі більш м'яким покаранням (ст. 82 КК); д) заміни більш м'яким покаранням обмеження або позбавлення волі звільненим від відбування покарання вагітним жінкам і тим, які мають дітей віком до трьох років, після досягнення дитиною трирічного віку або в разі її смерті (ч. 4 ст. 83 КК); е) заміни покарання або невідбутої його частини більш м'яким покаранням на підставі закону України про амністію або акта про помилування (ст. 85 КК).

За даними інспекторів кримінально-виконавчих інспекцій, громадські роботи найчастіше застосовуються до повнолітніх чоловіків (84,2 %). Окрім того, респонденти відзначили, що громадські роботи, як і виправні роботи, призначалися судами в абсолютній більшості випадків за вчинення корисливих злочинів (66,8 %).

З наведеного формулювання громадських робіт, яке міститься у КК України, а також із нормативних положень КВК України й розд. II Інструкції можемо виокремити істотні риси сучасних громадських робіт, сукупність яких є своєрідним еквівалентом обсягу кари, яка, у свою чергу, становить сутність будь-якого покарання. Хоча існує й така думка, що зміст розглядуваного покарання – це сукупність каральних і виховних елементів, яких зазнає засуджений до громадських

робіт, унаслідок чого досягаються його цілі – виправлення злочинця й запобігання вчиненню нових злочинів як ним, так й іншими особами [114, с. 87].

Перш ніж розглянути сутність громадських робіт через розкриття змісту тих чи інших елементів кари, зауважимо, що цей вид покарання не пов'язаний з ізоляцією від суспільства, тому елементи кари не досягають у ньому тієї гостроти прояву, як при засудженні, наприклад, до арешту, обмеження або позбавлення волі, оскільки, з одного боку, громадські роботи не тягнуть за собою будь-якого обмеження засудженого у прояві його особистої волі (за винятком хіба що розпорядження вільним часом), у тому числі й у вільному пересуванні по країні, а з другого – у правовому становищі особи, яка відбуває покарання у виді громадських робіт, не відбувається значної зміни. Проте останні як вид кримінального покарання все ж таки містять елементи кари, що спричиняють засудженому певні обтяження й позбавлення.

Кара при громадських роботах полягає в такому.

1. Як і в будь-якому покаранні, вона існує вже в самому факті засудження особи, тобто у вираженій у вирокі негативній оцінці її поведінки з боку держави. У цьому зв'язку, напевно, мав рацію О. Б. Сахаров, який відмічав, що властивість кримінального покарання – спричиняти засудженому моральні страждання – потрібно всіляко підтримувати і розвивати шляхом виховання відповідної громадської думки [142, с. 250].

2. Робота, яка виконується під час відбування вказаного виду покарання, має примусовий характер, що означає, що засуджений повинен відпрацювати на користь суспільства зазначену у вирокі кількість годин. Сам процес залучення до праці здійснюється у примусовому порядку. Засуджений зобов'язаний виконувати лише ті види робіт, які визначаються йому органом місцевого самоврядування за узгодженням із кримінально-виконавчими інспекціями (під час визначення засудженій особі конкретного виду робіт її бажання, на нашу думку, може враховуватися, але тільки за розсудом інспекції).

Злісне ухилення від громадських робіт тягне за собою застосування закріплених у законі санкцій. При цьому визнання примусового характеру праці одним із каральних елементів не суперечить, як підкреслювалось вище, ні міжнародним документам, ні Конституції України [39; 63; 65; 100].

3. Неабияке навантаження під час відбування цього покарання несе такий каральний елемент, як виконання вказаних робіт безоплатно. Безоплатність праці засудженого – визначальна особливість громадських робіт [107, с. 98]. На відміну від виправних робіт, виконання яких передбачає стягнення частини заробітної плати засудженого, громадські роботи здійснюються без нарахування засудженому заробітної плати. Отже, у наявності ще одне обмеження конституційного права особи за вироком суду – неотримання винагородження за працю. Це обмеження, напевно, може розглядатися і як опосередковане обмеження майнової сфери засудженого з двох причин. По-перше, як зазначено, засуджений не отримує матеріальної компенсації за свою працю, а по-друге, вільний час, якого він позбавляється, може іноді використовуватися на пошуки будь-яких додаткових заробітків. Таким чином, можна стверджувати, що в деяких випадках відбувається опосередковане правообмеження у житті людини.

З аналізу ст. 56 КК України можна зробити припущення, що безоплатність праці при відбуванні даного покарання спрямована на формування в засудженого поважливого ставлення до суспільства й суспільних інтересів. Тому в цій статті йдеться про безоплатну працю не на користь конкретних осіб чи установ, що потерпіли від злочинного діяння, а на користь суспільства.

4. Хоча громадські роботи й мають примусовий характер, засуджений не повинен позбавлятися засобів до існування; крім того, суспільство не зацікавлене в тому, щоб він переривав навчання. Тому цей вид покарання, відповідно до ст. 56 КК України, відбувається у вільний від основної роботи або навчання час. Водночас відпустка за основним місцем роботи не перериває виконання громадських робіт, тобто в цьому разі

безпосередньо відбувається обмеження гарантованого Основним Законом – Конституцією України права на відпочинок. Це пояснюється таким: оскільки особи, які залучаються до громадських робіт на підставі вироку, є засудженими, а не звичайними працівниками, їх обов'язкова праця юридично не породжує права на відпустку, положення про яку регулюються нормами трудового законодавства. Таке становище свідчить про *обмеження вільного часу* особи, тобто обмеження її права на відпочинок, що є безумовним елементом карального впливу.

5. Час відбування розглядуваного виду покарання не зараховується до трудового стажу засудженого, що дає право на пенсію. Слід відмітити, що в більшості випадків подібна проблема й не виникає, тому що останній уже має місце роботи. Проте, чи означає це, що громадські роботи можуть призначатися лише особам, які мають будь-яке постійне місце роботи? Як убачається, позитивне вирішення поставленого питання призвело б до необґрунтованого звуження сфери застосування громадських робіт. Може виникнути й протилежна ситуація, коли засуджений під час відбування громадських робіт із будь-яких причин утратив основну роботу. Тут теж виникає запитання: чи потрібно замінювати громадські роботи на інший вид покарання? На наш погляд, застосування цього виду покарання до осіб, які на момент засудження не мали постійного місця роботи чи навчання або, навпаки, втратили його, є цілком можливим.

Існує й ще одна проблема: зарахування цій категорії засуджених часу відбування громадських робіт до трудового стажу. Як показало опитування працівників кримінально-виконавчих інспекцій, деякі з них пропонують за умови сумлінного ставлення до роботи зараховувати строк покарання до трудового стажу засуджених, які відбувають громадські роботи, але не мають на цей час іншої будь-якої роботи. На користь цього аргументу свідчить нібито той факт, що час відбування засудженими інших видів покарань – виправних робіт, позбавлення волі тощо, згідно з кримінально-виконавчим

законодавством, зараховується до трудового стажу, що дає їм право на соціальне забезпечення в майбутньому. На їх думку, вказівка в законі на виконання засудженим громадських робіт у вільний від роботи або навчання час більшою мірою стосується, власне, порядку виконання-відбування цього виду покарання. Вважаємо, варто заперечити такому підходу, оскільки громадські роботи не породжують трудових правовідносин: засудженому не нараховується і не сплачується заробітна плата, не проводиться відрахування у відповідні фонди – пенсійний, соціального страхування та ін. Таким чином, не можна визнати правильним включення часу відбування досліджуваного покарання до трудового стажу засудженого. У законодавстві буде не зайвим закріплення положення саме про такий підхід до розв'язання даного питання.

6. До опосередкованого карального впливу на засудженого можна віднести й той факт, що громадські роботи відбуваються на підприємствах, які визначаються органами місцевого самоврядування. Засуджений не вправі не погоджуватися на призначену йому роботу. Більше того, доведеться пристосовуватися до нового колективу, налагоджувати стосунки з раніше незнайомими людьми, заслужити їх повагу, що не завжди легко зробити, будучи засудженим за вчинення злочину. Крім того, цій особі фактично прийдеться поєднувати роботу у двох або більше (якщо вона працює за сумісництвом) місцях або ж роботу з навчанням.

7. Елементом кари в громадських роботах виступає й наявність у засудженого судимості, яка разом із правообмеженнями, що випливають із неї, створює, як відомо, певні труднощі для такої особи. Наприклад, судимість негативно впливає на реалізацію особою деяких прав під час працевлаштування, оскільки це може стати перешкодою для зайняття певних посад. Цей факт ураховується також при заповненні офіційних документів, здійсненні виборчих прав та ін.

Перелічені каральні елементи, які становлять зміст громадських робіт, дозволяють зробити висновок, що їх сутність як виду кримінального покарання передбачає наявність

у цьому інституті, в першу чергу, обмежень у сфері дозвілля, відпочинку особи, тому що відбування цього покарання здійснюється у процесі трудової діяльності на користь суспільства у вільний від основної роботи або навчання час. Але разом із тим опосередковано зачіпаються інтереси й у сфері зайнятості особи, тобто у сфері трудових правовідносин, а отже, опосередковано і майнові інтереси, оскільки той час, протягом якого засуджені повинні виконувати громадські роботи, міг би бути використаний ними для продовження, наприклад, часу роботи за основним місцем отримання заробітку або для набуття додатково будь-якої роботи за сумісництвом, підвищення своєї кваліфікації, що давало б їм право на отримання додаткового заробітку, і т. ін.

Як справедливо зауважує В. Д. Філімонов, хоча особі, яка відбуває цей вид покарання, заробітна плата не виплачується, однак його не можна розглядати як майнове, бо майнові покарання передбачають вилучення всього чи частини майна засудженого або певної частини з його заробітку. Під час застосування громадських робіт таке вилучення не здійснюється [107, с. 99]. Дійсно, заробітна плата або стипендія, що отримуються засудженим за основним місцем роботи (навчання), а також заробіток за сумісництвом, премії, будь-які надбавки, матеріальна допомога тощо виплачуються повністю.

У контексті огляду змісту покарання у виді громадських робіт так чи інакше постає питання про роль праці та її призначення і здатність бути каральним елементом у змісті покарання¹. Із цього приводу науковці займають різні позиції, що свідчить про складність і неоднозначність вирішення цього питання². Одні вчені вважають, що праця засуджених не є і не може бути елементом кари, що в ній кара відсутня

¹ Ми не випадково знову зупиняємося на ролі праці у змісті покарання. Адже це найсуттєвіший момент як виправних, так і громадських робіт.

² Слід зазначити, що спочатку спір про призначення праці засуджених розглядався у межах розкриття каральної сторони виправних робіт. Проте й стосовно громадських робіт це питання має неабияке значення, оскільки в основних сутнісних рисах ідеться про каральні можливості праці під час виконання будь-якого покарання, пов'язаного з працею.

[159]. На думку інших, каральні елементи, власне, й сконцентровані саме у праці. Наприклад, М. О. Беляєв пише, що будь-яке покарання повинно бути карою за вчинений злочин, значить, засобом кари може виступати будь-який елемент покарання, який за своїми об'єктивними властивостями спроможний вирішити це завдання. А суспільно корисна праця це завдання якраз і може вирішити [9, с. 86–87]. Цю ж точку зору свого часу відстоював також і А. Є. Наташев [103].

Дехто з учених вважають, що на працю покладено виконання виховних функцій, і вказують, що її використання пов'язане не лише із засудженням чи карою за злочин, а й з її соціальною природою – бути матеріальною підставою виховання особистості. На підтвердження цієї думки наводяться, зокрема, такі аргументи. Діяльність органів, які виконують покарання, показує, що, як правило, не можна виправити особу, не залучивши її до суспільно корисної праці [88, с. 34], за допомогою якої відбувається виховання засудженого в душі поваги до інтересів суспільства, розвиток трудових навичок, а також таких якостей, як дисциплінованість, сумлінність, повага до закону та ін. [114, с. 102].

Утім, з нашого погляду, покладати на працю виховні функції під час виконання громадських робіт – значить перебільшувати її можливості, оскільки за своєю природою вона несе в першу чергу каральне навантаження. Якщо громадські роботи й посприяють прищепленню засудженій особі будь-яких корисних навичок, то подібний «ефект» виходить за межі суто виконання покарання та його завдань. До того ж слід згадати покарання, не пов'язані із залученням засудженого до праці (наприклад, штраф, позбавлення права обіймати певну посаду або займатися певною діяльністю).

З нашої точки зору, більш докладно необхідно зупинитися на визначенні конкретних видів робіт, які мають характер громадських. У законі лише зазначається, що їх вид встановлюється органами місцевого самоврядування, проте не наводиться хоча б приблизного переліку таких робіт, які одночасно були б суспільно корисними і мали б примусову при-

роду, тобто містили б властивості кари. У кінцевому підсумку законодавець повинен знати, які види робіт найдоцільніше використовувати для досягнення мети, тобто кари, яка надасть можливості за допомогою правового регулювання сконцентрувати відповідні якості та властивості у певних їх видах, створити специфічні умови праці для засуджених осіб. Усе це сприятиме тому, що діяльність органів виконання покарання у виді громадських робіт стане більш предметною: вони залучатимуть засуджених не до праці як такої, а до виконання якісно визначених робіт, що мають певні каральні властивості.

У цьому зв'язку вважаємо, що визначити конкретний вид робіт можна за допомогою відповідних критеріїв (принципів), яким повинна відповідати праця. В якості таких доцільно запровадити нижчеописане:

1) громадські роботи, які відбуваються засуджені, – це насамперед покарання, тому у праці, саме її примусовому характері, завжди мають бути в наявності елементи кари. Значний обсяг каральних елементів пов'язаний із непрестижністю тієї чи іншої праці, а також, можливо, з її фізичним характером. Якщо перше висловлювання цілком справедливе в будь-якому випадку застосування до засудженої особи громадських робіт, то щодо значного фізичного навантаження може йтися не у всіх випадках. Зрозуміло, що стосовно неповнолітніх і жінок питання про значне фізичне навантаження знімається само собою. Проте в будь-якому випадку праця повинна відповідати вимозі її суспільної користі [177]. За даними, отриманими нами під час інтерв'ювання інспекторів кримінально-виконавчих інспекцій, 50,2 % опитаних вважають, що це можуть бути роботи з прибирання й облагородження вулиць, приміщень; на думку ж 14,8 % – будь-які вантажно-розвантажувальні роботи; 16,3 % – сільськогосподарські роботи; 10,1 % – будь-які ремонтні або будівельні роботи; 8,6 % громадськими назвали інші види робіт;

2) громадським роботам, як і будь-якій іншій праці, належить бути продуктивними, тобто мати цілком визначені

об'єктивні показники, за якими можна судити про якісну сторону такої праці засудженої особи;

3) зазначена продуктивність, яка є невід'ємною умовою громадських робіт, має доповнюватися обов'язковим нормуванням завдання. Інакше кажучи, необхідно встановити норми виробітку. Напевно, на практиці може викликати труднощі сам процес визначення норм роботи, яку виконує засуджений. Проте ігнорування цього питання неприпустиме. У цій ситуації є правильним такий підхід: норми виробітку треба розраховувати на кожний день (чи тиждень), коли засуджений працює, з урахуванням певної кількості годин на день, протягом яких він відбуває покарання, та вимог, які звичайно висуваються до такого роду праці. Звісно ж, при цьому беруться реальні можливості засудженого залежно від його статі, фізичних даних, стану здоров'я, наявної кваліфікації, підготовки, навичок тощо. Виконуючи громадські роботи, особі належить мати реальну здатність до фізичної праці й можливість займатися нею без погіршення здоров'я [152, с. 69]. Це допоможе встановити медичний огляд. Крім того, при нормуванні необхідно пам'ятати, що ці норми, з одного боку, мають бути реально здійснимими, а з другого – розраховуватися все ж таки на інтенсивну працю без простоїв упродовж усього часу відбування покарання.

Отже, норми виробітку мають загальний характер. Разом із тим їх виконання залежить від відповідної ситуації, особи засудженого, інших обставин. Тому в кожному конкретному випадку до відбування громадських робіт повинно бути індивідуальне ставлення, певний підхід з боку органів виконання цього виду покарання до можливостей засуджених;

4) громадські роботи повинні мати, так би мовити, публічний характер, щоб тримати засудженого до них в полі зору як колективу, в якому він працює під час виконання-відбування покарання, так і під контролем органів виконання даного покарання;

5) особам, засудженим до громадських робіт, надається робота, не пов'язана зі шкідливим виробництвом, ризиком

для життя та здоров'я. Але тільки останній критерій визначення характеру роботи чітко оговорюється в положеннях розд. II Інструкції.

У своєму комплексі перелічені вище вимоги до характеру громадських робіт у цілому дають змогу хоча б у загальних рисах визначитися з їх видом. Як бачимо, майже всі вони мають об'єктивний характер і повинні братися до уваги в кожному випадку призначення засудженому покарання. Виняток становить лише необхідність урахування статево-вікових особливостей засудженого, його стану здоров'я, можливо, якихось професійних якостей і навичок та інших параметрів, які за своєю природою стосовно того чи іншого засудженого, звісно ж, індивідуальні, отже, як правило суб'єктивні.

У цьому плані цікавим є досвід Франції. Засуджена особа зобов'язана перед виконанням роботи проходити медичний огляд для з'ясування, чи немає в неї будь-якої хвороби, небезпечної для інших працівників, і переконання в тому, що з фізичної точки зору вона спроможна виконувати призначену роботу. Цей досвід, на нашу думку, вартий того, щоб його запровадити в українському законодавстві. Із цього погляду ст. 56 КК України слід доповнити ще однією частиною, у якій саме й передбачити *обов'язок* засудженої особи проходити медичний огляд для з'ясування, чи немає в неї хвороби, небезпечної для оточуючих, чи придатна вона взагалі до роботи, до якої планується її залучати. При цьому, очевидно, необхідно вказати і на джерело проведення подібного огляду. Вважаємо, що цей медичний огляд належить проводити за державний рахунок, тобто в державних медичних установах. Відповідну вказівку треба передбачити й у кримінально-виконавчому законодавстві.

Якщо проаналізувати види громадських робіт за законодавством різних країн, стає зрозумілим, що більшість відповідних законодавчих актів узагальнено описує їх природу. Так, за кримінальним законом Іспанії, Франції, США та деяких інших країн називаються лише умови, яким мають відповіда-

ти обов'язкові роботи, але не визначається їх конкретний вид. Це ж зазначається і в кримінальних кодексах країн – членів СНД [69; 70; 167; 168; 171; 172; 173].

На сьогодні в чинному кримінальному законодавстві України в основному вирішені питання, що стосуються характерологічних рис і властивостей покарання у виді громадських робіт: а) визначені мінімальний і максимальний строки їх відбування; б) окреслено коло осіб, на яких цей вид покарання не поширюється; в) встановлено, що вид робіт визначається органами місцевого самоврядування; г) визначено порядок їх відбування – у вільний від роботи або навчання час; д) указано на їх безоплатний характер; е) встановлена кримінальна відповідальність за ухилення від відбування громадських робіт. Усі інші питання щодо порядку та умов виконання відбування досліджуваного покарання регламентуються нормами кримінально-виконавчого права.

Цікавою також видається думка інспекторів кримінально-виконавчих інспекцій щодо ефективності громадських робіт у досягненні цілей покарання. Так, 38,0 % працівників цих органів виконання покарання вважають, що застосування громадських робіт повністю досягає мети кари. На погляд 55,6 %, така мета під час їх реалізації досягається частково. І лише 6,4 % опитуваних відмітили, що цей вид покарання не досягає передбачуваної мети. Такі результати свідчать про достатньо високу оцінку практиками ефективності громадських робіт – нового виду покарання. Що стосується інших цілей покарання, то слід зауважити таке. Мета виправлення засуджених, на думку майже третини опитаних інспекторів кримінально-виконавчих інспекцій (28,0 %), повністю досягається у процесі виконання-відбування громадських робіт. Не повністю, тобто частково, досягається дана мета, з точки зору 58,5 % респондентів. Як вважають 13,5 %, мета виправлення взагалі не досягається. На думку 27,0 % опитаних інспекторів, запобігання новим злочинам стає можливим завдяки застосуванню до винних громадських робіт, часткове досягнення такої мети – можливе, з точки зору 63,0 %. При

цьому кожний десятий опитуваний (10,0 %) вважає, що призначенням і реалізацією громадських робіт неможливо досягти запобігання новим злочинам як з боку самих засуджених, так і з боку інших осіб.

Практика виконання громадських робіт водночас дозволяє виявити і деякі труднощі, які можуть виникнути у процесі реалізації цього виду покарання. *По-перше*, залишається відкритим питання щодо соціального захисту засуджених до цього покарання у разі виробничого травматизму (затрати на лікування, виплату страховок, компенсацій та ін.). Тому, вважаємо, варто приєднатися до думки В. Усачова та О. Уварова, які переконані, що ця проблема може бути вирішена таким чином: або на законодавчому рівні, або в межах чинного законодавства шляхом її врегулювання на договірних началах із роботодавцем чи органами місцевого самоврядування [174, с. 15]. *По-друге*, слід в'яснити, чи можуть під час відбування засудженими громадських робіт з боку роботодавців траплятися випадки присвоєння фінансових коштів, зароблених цими особами. Відповідь на це питання, напевно, є негативною, оскільки такі роботи *не мають* за мету отримання будь-якого прибутку. Вони характеризуються суспільно корисною спрямованістю, яка полягає найчастіше у наданні будь-якому об'єкту естетичного вигляду, приведенні його у відповідний санітарно-гігієнічний стан тощо. Отже, результати праці практично не можна оцінити у грошовій формі. Єдине, про що може йтися в цій ситуації, так це про економію коштів, які були б витрачені роботодавцем на оплату праці особи, з якою вони перебувають у трудових правовідносинах. Щоб уникнути таких ситуацій, пропонуємо виконання виробничих завдань, що постають перед засудженими до громадських робіт, оформлювати персональними нарядами або іншими рівнозначними документами.

Викладене дозволяє зробити висновок, що сутність громадських робіт як виду кримінального покарання полягає в обмеженні перш за все трудових прав засудженої особи, оскільки їх відбування проходить у процесі трудової діяль-

ності на користь суспільства у вільний від основної роботи або навчання час. Критерії, яким повинна відповідати ця трудова діяльність, такі: а) праця повинна бути продуктивною і мати об'єктивні показники, які визначатимуть її якісну сторону; б) перед будь-яким засудженим повинні ставитися конкретні норми виробітку, які повинні відповідати принципу здійсності і передбачати інтенсивну працю без простоїв упродовж усього часу відбування покарання; в) робота має, як правило, непрестижний характер і пов'язана зі значним фізичним навантаженням, хоча й виключає перебування засудженого на шкідливому виробництві або в умовах ризику для його життя та здоров'я; г) громадські роботи мають публічний характер.

§ 2. Особливості виконання громадських робіт

Основними нормативними актами, які дають уявлення про порядок та умови виконання-відбування громадських робіт, є гл. 8 Кримінально-виконавчого кодексу України та розд. II Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань. Аналіз норм КВК України показав, що законодавець намагається провести шляхом окремого постановного викладення матеріалу розмежування між положеннями стосовно порядку та умов виконання-відбування громадських робіт. При цьому порядок виконання покарання у виді громадських робіт викладено в такий спосіб, що в одній статті поєднуються положення щодо власне формулювання цього виду покарання (норма-визначення, норма-дефініція, яка, до речі, ідентична трактуванню, що наводиться у КК України), деяких підстав (принципів) його виконання, процедурних і компетенційних питань органів виконання. Отже, на нашу думку, виконання цього виду покарання в такій редакції, як вона пропонується в законі, не дає чіткого уявлення про категорію «порядок» виконання громадських робіт.

Певне розмежування між зазначеними категоріями можна провести, лише акцентуючи увагу на термінах «виконання» і «відбування». Виконання покарання з огляду на тлумачення цього терміна стосується діяльності органів виконання покарання, а термін «відбування» безпосередньо стосується засуджених осіб, їх прав та обов'язків, у цілому їх правового становища. У цьому, напевно, є логіка, але лише на перший погляд, оскільки не можна змішувати норми-визначення, норми-принципи і правила, які стосуються, так би мовити, процедури, послідовності здійснення певних дій, обов'язків як з боку самого засудженого, так і з боку органів, що виконують те чи інше покарання. Проте шляхом логіко-формального аналізу законодавчого матеріалу можна визначитися з порядком виконання громадських робіт.

Як і стосовно виправних робіт, положеннями Інструкції щодо громадських робіт у п. 1.1 розд. II лише загальним чином вказується на те, що в ній визначається *порядок* виконання покарання у виді громадських робіт і проведення із засудженими індивідуально-профілактичної роботи з метою їх виправлення й недопущення вчинення ними нових злочинів чи інших правопорушень. Це взагалі-то шаблонний підхід, який мало пояснює зміст категорії «порядок виконання покарання». В Інструкції ніде окремо не вирізняються умови відбування громадських робіт, які можна виокремити, лише зробивши аналіз нормативного матеріалу в цілому. Тому, як і під час розгляду особливостей порядку і умов виконання-відбування виправних робіт, слід виходити зі способу закріплення відповідного матеріалу в законі й підзаконних актах стосовно громадських робіт, а також із тих принципових позицій, яких дотримуємося в даному питанні.

За чинним КК України громадські роботи не можуть призначатися абсолютно всім категоріям осіб, засуджених за відповідною статтею КК, що містить розглядуваний вид покарання. Так, це покарання не може призначатися особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військово-

службовцям строкової служби. Іншими словами, у даному разі йдеться про призначення покарання дещо обмеженому колу осіб. У цьому полягає його особливість. У деяких країнах СНД громадські роботи не застосовуються також до жінок, які мають дітей віком до семи (ч. 4 ст. 44 КК Грузії) та до восьми років (ч. 4 ст. 49 КК РФ; ч. 4 ст. 47 КК Азербайджану).

У п. 1.2 розд. II Інструкції зазначається, що виконання покарання у виді громадських робіт покладається на кримінально-виконавчу інспекцію, а проведення індивідуально-профілактичної роботи за місцем проживання засудженої особи з метою її виправлення та недопущення вчинення нею нового злочину – на органи внутрішніх справ. Якщо ж звернутися до положень ст. 36 КВК України, то побачимо, що на кримінально-виконавчу інспекцію покладається лише контроль за виконанням покарання у виді громадських робіт. Проте, уявляється, він є одним із невід’ємних елементів процесу виконання даного покарання, що, до речі, підтверджується п. 1.3 указаної Інструкції. З нашого погляду, у КВК не зовсім чітко визначена термінологічна форма викладення особливостей процесу виконання-відбування покарання, на що нами вже неодноразово зверталася увага. Крім того, не можна стверджувати, що проведення індивідуально-профілактичної роботи із засудженими цілком покладається на органи внутрішніх справ, що впливає з контексту нормативного матеріалу, оскільки аналіз функцій, які здійснюють працівники кримінально-виконавчих інспекцій під час виконання покарання у виді громадських робіт, свідчить про їх значну роль у цьому напрямі роботи з особами, яким призначено даний вид покарання. Отже, на нашу думку, правильніше стверджувати, що на ці інспекції покладається забезпечення ефективності порядку виконання громадських робіт із використанням основного обсягу необхідних для цього повноважень за участю органів внутрішніх справ у реалізації процесу виконання-відбування вказаного покарання.

Кримінально-виконавча інспекція за погодженням з органом місцевого самоврядування заздалегідь визначає перелік

підприємств (об'єктів), на яких засуджені відбувають громадські роботи, а також види робіт, що можуть ними виконуватись. На такий порядок неодноразово вказується в розд. II Інструкції (зокрема, у пп. 2.3 і 5.2). У свою чергу, на власника підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, де засуджені особи відбувають покарання у виді громадських робіт, покладається обов'язок щодо погодження з інспекцією переліку об'єктів, на яких засуджені особи відбувають покарання, та видів певних робіт (п. 6.1).

Іншими словами, це постійний взаємопов'язаний інформаційний та узгоджувальний процес, спрямований на оптимізацію виконання-відбування покарання у виді громадських робіт. Зауважимо, що законодавець в одному випадку, як бачимо, говорить про підприємства, у другому – про підприємства, установи та організації, а в третьому – про об'єкти¹. Не заглиблюючись в особливості застосування тих чи інших термінів, лише відмітимо, що важливим є оперативне та точне визначення підприємства, на якому засуджена особа відбуватиме покарання у виді громадських робіт, а також визначення конкретного виду робіт на ньому.

Ні кримінальним, ні кримінально-виконавчим законом не вказується на форму власності тих підприємств, установ чи організацій, на яких можливе відбування розглядуваного покарання. З нашої точки зору, це не має принципового значення, оскільки законом імперативним шляхом не визначається конкретно форма власності і не оговорюється дане питання окремо, як це має місце стосовно виправних робіт. На думку В. О. Уткіна, організаційно-правові форми підприємств, на які повинні направлятися засуджені особи, можуть бути різноманітними. Головне – зміст громадських робіт (обов'язкових – за термінологією законодавства РФ). Отже, під час визначення конкретного місця відбування даного покарання пріоритет

¹ На наш погляд, під об'єктами розуміються конкретні підприємства, установи, організації, на яких виконуватиметься покарання у виді громадських робіт. Тому достатнім є використання такого загальноживаного терміна, як об'єкт.

треба віддавати муніципальним органам і службам [60, с. 58]. Російський же вчений А. І. Бойко, навпаки, вважає, що відбування вказаного виду покарання повинно здійснюватися на муніципальних підприємствах, оскільки бюджетні труднощі цілком можуть призвести до передачі дешевих робочих рук у розпорядження комерційних структур та індивідуальних підприємств [61, с. 125]. Аналогічної позиції дотримується також І. А. Клепицький, який стверджує, що неприпустимо відбувати покарання у виді громадських робіт на комерційних підприємствах і використовувати працю засуджених до цього покарання в діяльності, спрямованій на отримання прибутку від реалізації продукції (товарів, послуг) [55, с. 74]. Проведене нами опитування працівників кримінально-виконавчої інспекції показало, що лише чверть респондентів переконані в тому, що відбування досліджуваного виду покарання можливе тільки на підприємствах державної форми власності; інші висловилися, що воно можливе на підприємствах будь-якої форми власності.

З нашого погляду, громадські роботи можуть відбуватися на об'єктах *будь-якої* форми власності. Наприклад, комерційна структура, що займається будівельними чи ремонтними роботами, може використовувати працю засуджених до цього виду покарання, наприклад, для прибирання території будівельного майданчика. Єдині вимоги, які ставляться до організації процесу відбування покарання, полягають у тому, що громадські роботи обов'язково мають відбуватися за місцем проживання засудженого, тобто в межах населеного пункту, де він мешкає, і бути спрямованими на виконання робіт, які призначить йому конкретний орган місцевого самоврядування. Із цією метою доцільно розробити та нормативно врегулювати механізм взаємодії кримінально-виконавчих інспекцій з органами місцевого самоврядування. Вважаємо, що обов'язок щодо визначення конкретних об'єктів для відбування громадських робіт доцільно покласти на центри зайнятості населення, оскільки саме ці відділи органів місцевого самоврядування зобов'язані працевлаштувати безробітних грома-

дьян і саме вони мають інформацію про наявність вільних робочих місць.

У російській науковій літературі висловлена думка, що в умовах наявності безробіття у країні до засуджених недоцільно застосовувати громадські роботи внаслідок відсутності робочих місць. Наприклад, К. Р. Самвелян пише: якщо це покарання призначатиметься, то неминуче виникне проблема, де й до якої роботи залучати таких осіб. У ринкових умовах, в умовах відсутності вільних робочих місць знайти види робіт, які могли би виконуватися засудженими, досить складно. А тому, на думку вченого, цей вид покарання не має перспективи [140, с. 163]. Аналогічної позиції дотримується й В. А. Сергієнко [144].

Аргумент на користь наявності високого рівня безробіття, яке нібито заважає використанню покарання у виді громадських робіт, вважаємо таким, що не має вагомих підстав. У жодній країні світу, у тому числі в Україні та інших країнах СНД, наявність безробіття не означає повну відсутність вільних робочих місць. Прикладом може служити широке застосування цього виду покарання в західноєвропейських країнах, до речі, теж із високим рівнем безробіття.

При цьому слід пам'ятати, що в даному разі йдеться не про високооплачувану престижну роботу, що потребує спеціальної кваліфікаційної підготовки, певного рівня знань, навичок, досвіду, урешті-решт, майстерності. Навпаки, громадські роботи найчастіше пов'язані з малокваліфікованою, непрестижною та низькооплачуваною у звичайних умовах роботою, хоча й доцільно враховувати спеціальні навички, які має засуджена особа. Тому потреба у працівниках, які виконуватимуть указані види роботи, буде завжди. Про це, зокрема, свідчить також аналіз періодичної преси м. Харкова і Харківської області, яка інформує про наявність відповідних вакансій. Але варто також мати на увазі, що деякі види покарань до безробітних засуджених фактично не можуть бути застосовані. Однак, на думку російських дослідників, перевага громадських робіт полягає в тому, що зазначене покарання

може призначатися всім категоріям засуджених (за деякими винятками, про які йшлося вище), у тому числі безробітним і малозабезпеченим, а обмеження, викликані додатковим трудовим навантаженням, робитимуть виховний вплив відчутним [114, с. 115].

За аналогією з визначеним нами принципом вивчення порядку виконання покарання у виді виправних робіт ми підходимо й до аналізу порядку та особливостей відбування покарання у виді громадських робіт. У зв'язку з цим розглянемо детальніше положення п. 1.3 розд. II Інструкції та низки статей КВК України. Розділ II Інструкції включає: а) *облік засуджених осіб*; б) *роз'яснення порядку та умов відбування покарання*; в) *погодження з органами місцевого самоврядування переліку об'єктів, на яких засуджені особи відбувають громадські роботи*; г) *здійснення контролю за додержанням умов відбування покарання засудженими особами і власником підприємства за місцем відбування засудженими особами громадських робіт*; д) *облік відпрацьованого засудженими особами часу*; е) *проведення інших заходів, передбачених законом*. Як бачимо, перелік складників порядку виконання покарання у виді громадських робіт дещо менший порівняно з відповідним переліком щодо виправних робіт. У всякому разі серед складників порядку виконання громадських робіт не значиться проведення початкових розшукових заходів щодо засуджених, місцезнаходження яких невідоме, й передача матеріалів до органу внутрішніх справ для оголошення їх розшуку. Проте цілком можливою є ситуація, коли особа може ухилитися від відбування покарання, у зв'язку з чим може виникнути необхідність розпочати вказані заходи.

Крім того, у ст. 36 КВК України («Порядок виконання покарання у виді громадських робіт») вказується ще на низку положень, які, як убачається, охоплюються основними складниками порядку виконання громадських робіт або дублюють їх. Принаймні у статті тричі згадується про контроль за виконанням покарання або поведінкою засудженого, що, зрозуміло, є невід'ємною частиною загального контролю.

Важливе значення в забезпеченні ефективного процесу виконання-відбування покарання у виді громадських робіт має порядок прийняття до виконання вироків суду стосовно осіб, засуджених до нього. Даному етапу кримінально-виконавчим законом відводиться значне місце. Згідно з п. 4.1 розд. II Інструкції вирок суду щодо осіб, засуджених до громадських робіт, приводиться до виконання не пізніше десятиденного строку з дня набрання ним законної сили або звернення його до виконання. На це положення також вказується й у ч. 4 ст. 36 КВК України. Підставою для відбування громадських робіт є: а) копія вироку (постанови, ухвали) суду, який набрав законної сили, та розпорядження про його виконання, завірені підписом судді та печаткою суду; б) копія постанови (ухвали) суду – при заміні вироку; в) копія розпорядження Управління з питань помилування Секретаріату Президента України про виконання Указу Президента України про помилування – при застосуванні акта про помилування в разі заміни покарання або невідбутої його частини громадськими роботами; г) копія постанови (ухвали) суду – при заміні покарання або невідбутої його частини громадськими роботами у зв'язку із законом України про амністію.

У той же день, коли кримінально-виконавчою інспекцією отримано копію вироку (постанови, ухвали) суду щодо особи, засудженої до громадських робіт, відомості про цю особу заносяться до журналу обліку осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт. В аналогічному порядку здійснюється реєстрація й особових справ, що надійшли з іншої кримінально-виконавчої інспекції у зв'язку зі зміною засудженими особами місця постійного проживання. На кожну засуджену особу заводиться особова справа й заповнюється за встановленою формою облікова картка, у якій ведеться сумарний облік відпрацьованих нею годин.

Якщо ж у документах, які надійшли до інспекції, виявлено будь-які неточності, що перешкоджають виконанню покарання (наприклад, містяться неправильні відомості стосовно засудженого, строку відбування громадських робіт тощо),

то про цей факт протягом трьох днів інформуються прокуратура та суд, який виніс це процесуальне рішення, з метою вжиття відповідних заходів з усунення виявлених неточностей. Проте (як і стосовно виправних робіт) в Інструкції нічого не зазначається щодо випадків встановлення будь-яких розбіжностей у копії розпорядження Управління з питань помилування Секретаріату Президента України про виконання Указу Президента України про помилування. Очевидно, у такому разі має також йтися про повідомлення органу, що виніс це рішення. Отже, у цьому плані виявлена прогалина, яка стосується формулювання нормативних положень щодо обох видів покарання, потребує певного врегулювання в Інструкції.

Наступним кроком у порядку прийняття до виконання процесуальних рішень стосовно осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт, є повідомлення у десятиденний строк кримінально-виконавчою інспекцією суду чи іншого органу, який виніс відповідне рішення, про прийняття вироку (постанови, ухвали, розпорядження) до виконання. Разом із тим у цей же строк інспекцією повідомляється й орган внутрішніх справ. Це робиться з метою проведення працівниками міліції із засудженою особою індивідуально-профілактичних заходів.

Крім того, до відділу (відділення) у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб протягом десяти днів надсилається сторожова картка, щоб упередити з боку засудженого можливий виїзд за кордон без дозволу органу, на який покладено виконання громадських робіт. Якщо засуджена особа перебуває на військовому обліку й підлягає призову на строкову військову службу, то в десятиденний строк до військового комісаріату направляється повідомлення. Про взяття засудженої особи на облік, звільнення від відбування покарання, а також після його відбування інспекція надсилає у такий же строк відповідний документ до підрозділів інформаційних технологій головних управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській об-

ласті, управлінь МВС України в областях, місті Севастополі та на транспорті.

Отже, прийняття до виконання процесуальних рішень – це важливий початковий етап в організації виконання громадських робіт, тому закон не випадково відводить стільки місця в регулюванні цієї ділянки роботи. Слід зазначити, що в цьому плані порядок прийняття вироку, іншого рішення до виконання покарання у виді громадських робіт майже ідентичний процедури, яка існує і стосовно виправних робіт.

Після отримання копії вироку суду кожна засуджена особа, згідно з п. 5.1 розд. II Інструкції, викликається до інспекції. Особливістю виклику неповнолітніх є те, що вони запрошуються разом із батьками або особою, яка їх заміняє. На відміну від порядку виклику засуджених до виправних робіт, у нормативному положенні не вказується на негайність виклику засуджених до громадських робіт. Практика виконання покарання показує, що в даному разі потрібен певний час для визначення підприємства, на якому засуджений буде відбувати покарання. Тому й немає необхідності негайного виклику цієї особи до кримінально-виконавчої інспекції. Проте, вважаємо, що для упередження затягування часу, необхідного для організації процесу виконання покарання, законом повинні бути встановлені орієнтовні строки, наприклад до одного місяця. Цього цілком вистачить для отримання інформації про наявність підприємств, на яких можливе відбування засудженими означеного покарання.

З прибулими до інспекції особами проводиться бесіда, метою якої є роз'яснення порядку та умов відбування призначеного їм покарання, а також повідомлення про стягнення, які можуть бути накладені, і про відповідальність за ухилення від відбування громадських робіт. За результатами такої бесіди засуджений дає підписку, в якій власноручно зазначає, що ознайомився з вимогами, які ставляться до осіб, котрі мають відбувати це покарання.

Паралельно з цим працівники кримінально-виконавчої інспекції ведуть роботу з підбору підприємства, де засуджена

особа відбуватиме громадські роботи. Для цього, заздалегідь визначивши з органом місцевого самоврядування перелік підприємств, на яких засуджені відбувають громадські роботи, працівник інспекції не пізніше десятиденного строку з дня отримання копії вироку суду видає особі за встановленою формою направлення на одне з них, де вона повинна відбувати покарання. Отже, текст нормативного положення викладений таким чином, що стає зрозумілим, що в нормі фактично закладено принцип диспозитивності у виборі місця відбування покарання. На наш погляд, такий підхід свідчить про індивідуалізацію покарання вже під час його виконання-відбування, що, без сумніву, дає можливість урахувати всі об'єктивні та суб'єктивні моменти, пов'язані з особою засудженого, зокрема його фізичні дані, стан здоров'я, професійні навички і навіть його бажання.

Але ні в КВК України, ні в Інструкції нічого не сказано щодо строку залучення засудженого до відбування покарання, тобто початку виконання конкретних завдань, які вважаються громадськими роботами. Із цього приводу гадаємо, що засуджені до покарання у виді громадських робіт повинні залучатися до його відбування не пізніше двотижневого строку із дня надходження до інспекції відповідних процесуальних документів із суду або інших органів.

Неабияке значення під час виконання покарання у виді громадських робіт, як і при реалізації виправних робіт, згідно з ч. 5 ст. 36 КВК України, має контроль за додержанням умов відбування покарання засудженою особою і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом за місцем відбування громадських робіт з боку кримінально-виконавчої інспекції.

З метою здійснення контролю за поведінкою засудженої до громадських робіт особи під час відбування нею покарання на кримінально-виконавчу інспекцію покладається обов'язок зі встановлення днів явки особи на реєстрацію до інспекції та перевірки періодичності. Для цього, відповідно до п. 5.4 розд. II Інструкції, працівником інспекції вноситься

постанова, яка затверджується начальником підрозділу інспекції та оголошується засудженій особі під підпис, після чого заводиться листок реєстрації. Нормативними положеннями Інструкції, як і щодо виправних робіт, передбачаються своєрідні критерії встановлення періодичності явки засудженої особи на реєстрацію. До таких належать: а) характер вчиненого злочину, за який особу засуджено, і б) ставлення засудженого до відбування покарання і праці.

Серед критеріїв установаження періодичності явки при відбуванні покарання у виді громадських робіт, на відміну від аналогічних критеріїв щодо виправних робіт, додатково вказується на такий із них, як ставлення до праці. Таке окреме виділення названого критерію, на наш погляд, не випадкове. Якщо при відбуванні виправних робіт місце роботи і її характер для засудженої особи залишаються незмінними, то, вбачається, не має значення її ставлення до цієї роботи як показник досягнення певних цілей покарання. У даному разі сама по собі праця, як відмічалось вище, не розглядається як кара. Що стосується громадських робіт, то тут інша справа. Саме ставлення засудженої особи до праці, яку раніше вона не виконувала і яка, звичайно ж, у такому розумінні все ж таки містить певні каральні елементи за вчинене, характеризує в цілому її ставлення до покарання. Отже, на нашу думку, доцільною є вказівка на зв'язок між періодичністю явки засудженої особи до інспекції та її ставленням до праці.

Періодичність явки засудженого до громадських робіт на реєстрацію до інспекції встановлюється від одного до чотирьох разів на місяць. Для порівняння: періодичність явки засуджених осіб до виправних робіт становить від одного до шести разів на квартал. Це теж не випадково, оскільки відбування покарання за попереднім місцем роботи не створює стільки об'єктивних труднощів, які потребують втручання працівників інспекції, як це може мати місце в людини, котра починає працювати на новому підприємстві в незнайомому колективі.

В Інструкції не врегульовано питання зміни періодичності явки на реєстрацію особи, засудженої до громадських робіт.

Проте не виключено, що таке питання може виникнути. Якщо ні законом, ні підзаконним актом не встановлено заборони на будь-яку зміну цієї процедури, то залежно від поважності причини або, навпаки, у разі нехтування порядком дотримання процедури реєстрації (про що йшлося раніше при висвітленні аналогічних питань щодо виправних робіт) постановою, затвердженою начальником кримінально-виконавчої інспекції, може змінюватися періодичність явок засудженого до громадських робіт. У зв'язку з цим не зайвим було б урегулювати вказане питання в тексті Інструкції.

Слід зазначити, що в ч. 1 ст. 37 КВК України наводиться лише приблизний перелік причин, унаслідок яких засуджений може не з'явитися до кримінально-виконавчої інспекції і які вважаються поважними (несвоєчасне одержання виклику, хвороба, інші обставини). Цілком можливо уявити, що хвороба будь-кого з рідних або близьких засудженого, навантаження за основним місцем його роботи або навчання унеможливлують явки до інспекції з періодичністю один раз на тиждень. Саме в таких ситуаціях і потрібна зміна останньої з огляду на поважність ситуацій.

Низка обов'язків покладається у зв'язку з виконанням покарання у виді громадських робіт на власника підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, де засуджені особи відбувають розглядуване покарання. У КВК України та в Інструкції стосовно цього питання нормативні положення дублюються. Незважаючи на дану техніку викладення, їх змістовна сторона полягає в такому. На власника підприємства за місцем відбування засудженими особами покарання у виді громадських робіт покладається:

по-перше, погодження з інспекцією переліку об'єктів, на яких засуджені особи відбувають громадські роботи, і видів робіт, що можуть ними виконуватися. Проте з боку інспекції перелік таких об'єктів раніше повинен бути погодженим з органом місцевого самоврядування. А безпосередньо із власником такого підприємства обговорюється коло тих конкретних видів робіт, які можуть виконуватися цими особами;

по-друге, контроль за виконанням засудженими визначених для них робіт і дотриманням правил техніки безпеки. Звісно, що забезпечення безпечних умов праці будь-якого робітника досягається шляхом необхідного інструктажу щодо техніки проведення певних видів робіт, допомоги з боку досвідчених фахівців у навчанні певним технологічним операціям тощо. Отже, у цій частині і стосовно засуджених діють нормативи трудового законодавства й законодавства, що регулює створення безпечних умов праці;

по-третє, своєчасне повідомлення інспекції про ухилення засуджених осіб від відбування покарання й переведення їх на інше місце роботи, появу на роботі в нетверезому стані чи в стані наркотичного або токсичного сп'яніння, порушення громадського порядку. Тут виникають запитання: якщо засуджена особа переводиться на інше місце роботи, то що вважати іншим місцем – роботу на тому ж підприємстві чи іншому; чи потрібна попередня згода кримінально-виконавчої інспекції? На жаль, ці питання не врегульовані кримінально-виконавчим законодавством. Також не дається відповіді на це й у спеціальній літературі. На наш погляд, під «іншим місцем роботи» засудженої особи в подібному випадку слід вважати виконання лише іншого виду роботи, але ж у межах *того ж* підприємства, на якому їй призначено відбування покарання. Така зміна виду роботи викликається, як правило, виробничою необхідністю. У такому разі достатньо своєчасного повідомлення інспекції з боку власника підприємства, інакше, якщо виникла необхідність відбування громадських робіт на іншому підприємстві (наприклад, у зв'язку з його ліквідацією), вирішенням питання щодо місця подальшого відбування засудженою особою покарання, про яке йдеться, належить займатися саме кримінально-виконавчій інспекції як органу, що організує виконання громадських робіт, а не власникові підприємства, на якому раніше засуджена особа відбувала покарання. Отже, питання про зміну місця роботи такої особи потрібно вирішувати завчасно;

по-четверте, ведення обліку та щомісячне інформування інспекції про кількість відпрацьованих цими особами годин

та їх ставлення до праці. Кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством установлюються правила щодо обчислення строку відбування покарання у виді громадських робіт, у тому числі регулюються питання про кількість годин, які мають відпрацювати засуджені. Строк громадських робіт за ст. 38 КВК України та п. 7.1 розд. II Інструкції обчислюється в годинах, протягом яких засуджена особа працювала за визначеним місцем роботи. Кількість відпрацьованих нею годин заноситься в картку обліку, яка заповнюється щомісячно (п. 7.5 розд. II Інструкції). До відпрацьованого часу зараховується тільки той строк, який засуджений відпрацював згідно з повідомленням власника підприємства. Отже, весь інший час до строку відбування покарання не зараховується, включаючи й час хвороби. Крім того, не зараховується до часу відбування покарання час, якщо засуджена особа прибула для виконання робіт у стані сп'яніння. Тому власником підприємства щомісячно заповнюються таблиць виходу на роботу і графік відбування покарання, що складається залежно від часу роботи (навчання) засудженого на основній роботі й режиму роботи підприємства за місцем відбування покарання. Після того, як він відпрацює встановлену вироком суду кількість годин, кримінально-виконавча інспекція надсилає власникові підприємства за встановленою формою повідомлення про припинення відбування покарання і знімає цю особу з обліку.

Слід зазначити, що надання засудженій особі щорічної відпустки за основним місцем роботи не зупиняє виконання покарання у виді громадських робіт. Виникає запитання: якщо засуджений під час відбування покарання перебуває у відпустці, чи він може одразу відпрацювати весь час громадських робіт, тобто чи можуть ці роботи перевищувати чотири години на день? Закон також не дає на нього відповіді, обмежившись лише вказівкою, що громадські роботи виконуються не більше чотирьох (двох) годин на день. Такий підхід цілком зрозумілий, якщо засуджена особа працює ще й за своїм основним місцем роботи. Що ж стосується періоду, коли вона

перебуває у відпустці й бажає відпрацювати більше чотирьох годин на день, на наш погляд, все ж таки недоцільно здійснювати довільне сумування часу роботи, оскільки це може призвести до того, що каральний елемент покарання буде дещо нівелюватися. Іншими словами, покарання за часом має бути тривалішим для досягнення певного впливу на засудженого і тих цілей, які пов'язані з його застосуванням. Таким чином, вихід із подібної ситуації не повинен залежати від бажання й розсуду самого засудженого.

Ще один принциповий момент щодо відбування громадських робіт полягає в тому, що особи, засуджені до цього виду покарання, не відбувають його у вихідні та святкові дні через відсутність можливості здійснення контролю за виконаним ними обсягом роботи. А якщо є можливість цей контроль реально здійснити, то чи завжди ця особа має залучатися до праці у вихідні та святкові дні? Вважаємо, що в такому разі, з одного боку, обсяг кари не виправдано збільшується внаслідок ще більшого обмеження конституційного права на відпочинок, а з другого – може виникнути ситуація зловживання контрольними функціями: примушення працювати у вихідні та святкові дні або, навпаки, створення можливості «уникнути» роботи. При цьому нормативні положення чітко не вказують, про чий конкретно контрольні повноваження йдеться – кримінально-виконавчої інспекції або адміністрації підприємства? У зв'язку з викладеним вважаємо, що із закону необхідно виключити норму про можливість відбування покарання у виді громадських робіт у вихідні та святкові дні.

Крім обов'язків власника підприємства законом регулюються питання відповідальності винних осіб із представників адміністрації, які порушили порядок виконання громадських робіт. Так, у випадках систематичного несвоєчасного подання інформації про виконання громадських робіт або нездійснення контролю відповідальною особою за роботою та поведінкою засуджених осіб, а також невиконання інших вищеперелічених обов'язків, що покладаються на власника підприємства ст. 39 КВК України, працівник інспекції над-

силає прокуророві матеріали для вирішення питання про притягнення винних осіб до відповідальності згідно зі ст. 382 КК України. Якщо стосовно виправних робіт у кримінально-виконавчому законодавстві не вказується, до якого саме виду відповідальності притягуються такі особи – кримінальної чи адміністративної, то щодо порушення обов'язків з боку власника підприємств, на яких відбувають покарання у виді громадських робіт засуджені особи, чітко вказується на настання кримінальної відповідальності за певною статтею. До речі, за ст. 382 КК України («Невиконання судового рішення») у 2002 р. порушено 152 кримінальні справи, у 2003 р. – 183, у 2004 р. – 160. При цьому у відомостях кримінально-правової статистики не міститься окремо даних про кількість кримінальних справ, порушених стосовно осіб, які не виконали обов'язки із забезпечення належного процесу виконання покарання у виді громадських робіт.

У разі допущеного під час виконання громадських робіт порушення власником підприємства працівник інспекції направляє прокуророві, відповідно до п. 6.6 розд. II Інструкції, такі матеріали: а) подання; б) довідка працівника інспекції про порушення, допущені власником підприємства при виконанні вказаного покарання, і вжиті у зв'язку з цим заходи; в) пояснення особи, яка здійснювала контроль за роботою засудженої особи, або власника підприємства про причини допущення порушень; г) ксерокопії повідомлень про вихід засудженої особи на роботу у встановлені дні; д) інші матеріали, що засвідчують допущені порушення. На наш погляд, треба глибше вивчити питання доцільності визнання кримінально-виконавчої інспекції органом дізнання по злочинах, передбачених ст. 382 КК України.

Аналіз обов'язків засудженого до громадських робіт дозволяє визначитися з його правовим статусом під час відбування вказаного покарання. При цьому колу його обов'язків у кримінально-виконавчому законодавстві приділяється особлива увага. Такий висновок можна зробити, дослідивши нормативні положення КВК України й Інструкції. Аналогічно

обов'язкам, що виникають у засудженого при відбуванні виправних робіт, обов'язки засуджених до громадських робіт також викладені у вигляді їх переліку без класифікації на відповідні групи. Проте для більш чіткого уявлення про обов'язкові правила поведінки засудженого приписи щодо його певних обов'язків також можна звести до декількох груп.

Перша група зобов'язань засуджених до громадських робіт являє собою правила поведінки загального, так би мовити, директивного характеру, які в цілому свідчать про їх ставлення до покарання, осмислення того становища, у якому вони опинилася. До цієї групи належать приписи стосовно необхідності додержуватися засудженою особою встановлених законодавством порядку й умов відбування покарання, відпрацювання встановленого строку громадських робіт і не порушення громадського порядку. Причому остання вимога, зрозуміло, впливає з вимоги додержуватися порядку та умов відбування покарання.

Друга група зобов'язань засуджених стосується необхідності підтримання під час відбування покарання зв'язків із кримінально-виконавчою інспекцією. Указаний блок зобов'язань представлено обов'язком засуджених періодично з'являтися на реєстрацію до інспекції, окремо з'являтися за викликом до інспекції, повідомляти інспекцію про зміну свого місця проживання тощо.

Третя група зобов'язань засуджених осіб стосується їх ставлення до суспільно корисної праці: сумлінно виконувати призначену роботу, працювати на визначених для них об'єктах та ін.

Спираючись на викладені зауваження, вважаємо за доцільне внести деякі зміни до п. 5.3 розд. II Інструкції:

«п. 5.3. Обов'язки осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт

5.3.1. Засуджені особи, які відбувають покарання у виді громадських робіт, у сфері дотримання правил поведінки загального характеру зобов'язані:

- додержуватися встановлених законодавством порядку та умов відбування покарання;
- відпрацьовувати встановлений строк громадських робіт;
- не порушувати громадського порядку.

5.3.2. У сфері дотримання порядку реєстрації й підтримання зв'язків з органами кримінально-виконавчої інспекції засуджені зобов'язані:

- періодично з'являтися на реєстрацію до кримінально-виконавчої інспекції;
- з'являтися за викликом до кримінально-виконавчої інспекції;
- повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну свого місця проживання.

5.3.3. Засуджені особи, які відбувають покарання у виді громадських робіт, під час виконання суспільно корисної праці зобов'язані:

- працювати на визначених для них об'єктах;
- сумлінно ставитися до виконуваної ними роботи;
- дотримуватися інших правил техніки безпеки під час роботи, що упереджує виробничий травматизм.

Логічним убачається дотримуватися такого порядку викладення нормативного матеріалу і в ч. 1 ст. 37 КВК України.

Стимулюючими до дотримання засудженими особами порядку та умов відбування покарання у виді громадських робіт є законодавчі положення, якими передбачається відповідальність цих осіб за будь-яке недотримання правил відбування вказаного покарання. Так, у ч. 1 ст. 40 КВК України зазначається, що за порушення порядку та умов відбування покарання у виді громадських робіт, а також порушення громадського порядку, за яке засудженого було притягнуто до адміністративної відповідальності, до нього кримінально-виконавчою інспекцією може бути застосоване застереження у виді письмового попередження про кримінальну відповідальність. У зв'язку з цим законодавцем вводиться термін «ухилення від відбування покарання».

При цьому, як показує аналіз законодавчого матеріалу, це поняття поширюється як, власне, на будь-які порушення, пов'язані із залученням засудженого до суспільно корисної праці, так і на порушення правил запобіжного характеру, які однозначно не можуть становити сутність даного покарання, оскільки не можна збільшувати обсяг його карального змісту за рахунок правил, не передбачених кримінальним законом. До них, згідно з положенням кримінально-виконавчого законодавства, віднесено, наприклад, нез'явлення засудженої особи без поважної причини до інспекції. Також не зовсім зрозуміло, що законодавець мав на увазі, визнаючи форми ухилення від відбування покарання як невиконання засудженою особою встановлених обов'язків, і навіть далі фактично дублювати це положення у словосполученні «порушення порядку та умов відбування покарання». З нашої точки зору, каральний зміст покарання встановлюється тільки кримінальним законом. Заходи запобіжного характеру (у даному випадку встановлені КВК України) не можуть відбиватися на обсязі кари, закладеному кримінальним законом. Тому в нормативних положеннях треба чітко й однозначно закріпити, що заходи, про які йдеться, не мають за мету кару, інакше вказівка на них повинна міститися у статтях КК України.

Повертаючись до форм ухилення від відбування засудженою особою громадських робіт, все ж таки відзначимо, що на сьогоднішній день такими за ч. 3 ст. 40 КВК України є: а) невиконання встановлених обов'язків; б) порушення порядку та умов відбування покарання; в) притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, вчинені після письмового попередження; г) невихід більше двох разів протягом місяця на громадські роботи без поважних причин; д) допущення більше двох порушень трудової дисципліни протягом місяця; е) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння. Крім того, у п. 8.3 розд. II Інструкції вказується, що порушником вважається також засуджена особа, яка не з'явилася без поважної причини до інспекції або зникла з метою ухилення від відбування покарання.

Різновидами порушення трудової дисципліни мають визнаватися: а) запізнення на роботу, б) самовільне дострокове залишення громадських робіт, в) поява на роботі в нетверезому стані, г) відмова без повідомлення безпосереднього керівника або представника адміністрації від виконання завдання тощо. Як бачимо, перелік форм прояву ухилення від відбування засудженою особою громадських робіт є на сьогодні вичерпним. Зауважимо, що практично безкарними залишаються випадки порушення засудженою особою порядку й умов відбування покарання, у тому числі порушення трудової дисципліни й невихід на роботу, якщо вони вчинялися хоча і неодноразово, але менше двох разів на місяць. Пропонуємо вважати також ухиленням від відбування засудженим громадських робіт порушення трудової дисципліни і невихід на роботу хоча б й один раз на місяць, але протягом трьох місяців.

Не можна залишити поза увагою правомірність використання у законодавстві словосполучення «трудова дисципліна». Лексичне значення слова «трудоий» полягає в такому: «це те, що пов'язано з трудом, із працею; що виявляється у праці» [164, с. 127]. Але хіба ж можна у випадку відбування покарання у виді громадських робіт вживати поняття «трудова дисципліна»? Вважаємо, що ні, тому що засуджена особа не є учасником трудових правовідносин. Отже, немає і порушення саме трудової дисципліни. На нашу думку, доречно вести мову про порушення дисципліни, принаймні умов відбування цього покарання, а ніяк не про порушення *трудової* дисципліни.

Під зникненням засудженої особи з метою ухилення від відбування покарання у виді громадських робіт, з нашого погляду, слід розуміти: а) залишення нею місця проживання без поважних причин, неповідомлення про своє вибуття кримінально-виконавчої інспекції і, як наслідок, – припинення виходу на громадські роботи; б) виїзд за межі адміністративно-територіального району для постійного або тимчасового проживання з метою ухилення від відбування покарання; в) тривале ухилення засудженої особи від участі у громадських роботах і від контактів із працівниками інспекції;

г) ігнорування пропозицій відвідати інспекцію й дати пояснення про причини ухилення від відбування покарання.

З метою упередження на майбутнє продовження такої поведінки з боку засудженого за кожним фактом допущеного порушення особа повинна давати письмове пояснення, яке долучається до її особової справи. При цьому в Інструкції наводиться примірний перелік поважних причин неявки засудженої особи до кримінально-виконавчої інспекції у призначений строк (маються на увазі випадки несвоєчасної явки особи до інспекції). Такими причинами, що визнаються поважними, є: а) несвоєчасне одержання повістки, в якій міститься виклик з'явитися до вказаного органу; б) хвороба та інші обставини, що фактично позбавляють засуджену особу можливості своєчасно прибути за викликом, але документально підтверджені. Отже, як бачимо, цей перелік не є вичерпним, оскільки не уявляється можливим передбачити всі припустимі обставини, які здатні перешкодити своєчасній явці засудженої особи до кримінально-виконавчої інспекції.

У нормативних положеннях передбачається порядок відповідного реагування на протиправну поведінку засудженого. Так, на підставі п. 8.4 розд. II Інструкції стосовно особи, яка порушує порядок та умови відбування покарання у виді громадських робіт, працівник інспекції направляє прокуророві матеріали для вирішення питання про притягнення її до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 389 КК України. При цьому для всебічного з'ясування обставин учинення засудженим правопорушення надсилаються такі матеріали: а) подання кримінально-виконавчої інспекції; б) копія вироку суду; в) копія облікової картки; г) довідка про відбутий засудженою особою час покарання (у годинах); д) довідка про вчинені ним порушення та вжиті інспекцією заходи впливу; е) пояснення засудженої особи; є) інші дані, що свідчать про ухилення особи від відбування покарання.

Достатньо ґрунтовно в кримінально-виконавчому законодавстві регулюється зміст цього подання прокуророві. Так, у ньому обов'язково необхідно вказати конкретні факти ухи-

лення засудженої особи від відбування покарання, а саме: а) кількість випадків невиходу на роботу; б) порушення трудової дисципліни; в) поява на роботі в нетверезому стані й час, протягом якого ці порушення здійснювалися; г) випадки неявки до інспекції за викликом без поважних причин; д) у чому полягало невиконання обов'язків і допущене порушення порядку й умов відбування покарання; е) який проступок вчинено засудженою особою та чи притягувалася вона за його вчинення до адміністративної відповідальності; є) випадки ухилення від реєстрації. Копії вищезазначених матеріалів в обов'язковому порядку додаються до особової справи засудженого. Доставка такої особи у подібних випадках до прокуратури чи суду здійснюється за участю працівників органів внутрішніх справ.

Підводячи підсумки викладеному, зазначимо, що:

1) у законі доцільно чітко визначити, що покарання у виді громадської роботи може відбуватися на підприємстві, в установі чи організації *будь-якої форми власності*;

2) для забезпечення ефективного процесу виконання-відбування громадських робіт на кримінально-виконавчі інспекції покладається завдання із забезпечення загального порядку виконання зазначеного виду покарання з використанням необхідних для цього повноважень, але за безпосередньою участю органів внутрішніх справ, органів місцевого самоврядування та підприємств, установ чи організацій, на яких, власне, виконуються ці громадські роботи;

3) засуджені до вказаного покарання повинні залучатися до його відбування не пізніше двотижневого строку із дня надходження до інспекції відповідних процесуальних документів із суду або інших органів;

4) періодичність явки засудженої особи до кримінально-виконавчої інспекції на реєстрацію завжди має ставитися в залежність від її ставлення до праці. При цьому нормативними положеннями доцільно врегульовувати питання щодо можливої зміни періодичності явки засудженого до інспекції залежно від поважності причин пропуску реєстрації або, нав-

паки, у разі нехтування порядком дотримання цієї процедури;

5) частину 3 ст. 40 КВК України доцільно викласти в такій редакції:

«Ухиленням від відбування покарання у виді громадських робіт є:

– невиконання встановлених обов'язків, порушення порядку та умов відбування покарання або притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, вчинені після письмового попередження;

– невихід більше двох разів протягом місяця або хоча б один раз на місяць, але протягом трьох місяців на громадські роботи без поважних причин, допущення більше двох порушень трудової дисципліни протягом місяця або хоча б одного порушення на місяць, але протягом трьох місяців і поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння».

РОЗДІЛ 4

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ У ВИДІ ВИПРАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ РОБІТ

§ 1. Специфіка організації виконання покарання у виді виправних робіт

У нормативно-правових актах і спеціальній літературі використовуються такі поняття, як державна кримінально-виконавча служба, кримінально-виконавча система, органи виконання покарань, установи виконання покарань та ін. При цьому не завжди даються їх визначення й чітке розмежування змісту цих понять. На певне усунення зазначених розбіжностей спрямоване, зокрема, прийняття Верховною Радою України 23 червня 2005 р. Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», у ст. 6 якого вказується, що державна кримінально-виконавча служба України складається з центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань зі спеціальним статусом, його територіальних органів управління, кримінально-виконавчої інспекції, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, воєнізованих формувань, навчальних закладів, інших підприємств установ виконання покарань, інших підприємств, установ і організацій, створених для забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби України [41; 129].

Слід зауважити, що в раніше прийнятому постановою Верховної Ради України 29 червня 2004 р. за основу проєкті Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», у ст. 1, йшлося про кримінально-виконавчу систему, під якою розумілися органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, воєнізовані формування, навчальні

заклади, підприємства установ виконання покарань, інші підприємства, установи й організації, які забезпечують виконання завдань, покладених на Державну кримінально-виконавчу службу України. До речі, це положення фактично дублювало ст. 1 Закону України «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України» [131]. У цій же статті проекту Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» також роз'яснювалося, що слід розуміти під органами виконання покарань. Органи виконання покарань – спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань, його територіальні органи управління, кримінально-виконавча інспекція. Але, як бачимо, у подальшому законодавець зупинився на понятті «державна кримінально-виконавча служба України».

Аналіз з позиції логіки доводить, що органи виконання покарань поряд з установами виконання покарань і підприємствами установ виконання покарань створюють структуру кримінально-виконавчої системи. Проте на законодавчому рівні, з нашого погляду, залишається не зовсім з'ясованим питання про співвідношення понять «державна кримінально-виконавча служба» і «кримінально-виконавча система». Тому, як убачається, на розкритті цього аспекту в прийнятому в 2005 р. Законі України потрібно зупинитися докладніше.

Залишивши осторонь питання термінологічної єдності, лише зазначимо, що встановлення змісту вказаних понять, їх тотожності або, навпаки, відмінності важливо в ракурсі з'ясування місця, яке займає кримінально-виконавча інспекція у кримінально-виконавчій системі України. У ст. 10 Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» визначено, що кримінально-виконавча інспекція – орган, який виконує покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт і здійснює контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років. У ч. 1 ст. 11 КВК

України так само визначається, що кримінально-виконавча інспекція є органом виконання покарання.

Із викладеного однозначно випливає, що *кримінально-виконавча інспекція*, на яку, зокрема, покладено завдання виконання покарання у виді виправних робіт, у кримінально-виконавчій системі є *органом виконання певних видів покарань, який має свої компетенцію та повноваження*.

Аналіз формулювання поняття «кримінально-виконавча інспекція» дає змогу вирізнити її основні завдання, до яких слід віднести: 1) організацію роботи, пов'язану із забезпеченням ефективного процесу виконання певних видів покарань; 2) здійснення контролю за поведінкою певних категорій осіб; 3) забезпечення запобігання новим злочинам та іншим правопорушенням. При цьому зауважимо, що перші два завдання прямо впливають із сутності роботи кримінально-виконавчої інспекції як органу виконання покарань. Що стосується останнього, то його реалізація відбувається все ж таки побічно поряд зі здійсненням інших двох основних завдань. Проте внаслідок важливості цієї ділянки роботи в сучасних умовах активної протидії криміногенній ситуації в державі завдання забезпечення запобігання новим злочинам та іншим правопорушенням стоїть поряд із безпосередніми напрямками роботи кримінально-виконавчої інспекції.

Із процесом виконання-відбування будь-якого покарання й діяльністю органів чи установ виконання покарань тісно пов'язані визначення та співвідношення понять і змісту їх компетенції та повноважень.

Вважаємо, що термін «компетенція» треба розглядати з такими поняттями, як «функції», «повноваження», «предмети відання». Хоча перелічені терміни й мають міждисциплінарну природу і відомі будь-якій галузі права, але в контексті даного дослідження ці аспекти, звичайно, розглядатимуться передусім стосовно діяльності кримінально-виконавчої інспекції.

Аналіз чинного законодавства свідчить, що в нормативно-правових актах, які регулюють питання виконання покарань,

терміни «повноваження» й «компетенція» не визначені. Тому виникає потреба встановити їх співвідношення, а також зміст безвідносно до поняття «виконання покарання у виді виправних робіт».

Якщо звернутися до етимології слова «компетенція», можна встановити, що цей термін походить від латинського «competentia», що перекладається як «погодженість частин, розмірність, симетрія» [21, с. 11], «відання, здатність, належність по праву», і має два найбільш поширених значення: а) перелік питань, в яких особа чи декілька осіб мають знання («відають щось»), і б) коло повноважень – прав та обов'язків («відати чимось»). У зв'язку з цим може йтися про фактичну компетентність у тих чи інших питаннях або ж про офіційну компетентність органів і посадових осіб [80, с. 11].

У спеціальній літературі існує чимало визначень терміна «компетенція». Відмінність поглядів правознавців щодо нього зумовлюється тим, що вони поряд із традиційними елементами компетенції – правами й обов'язками – включають до неї й інші складники – предмет відання, функції, завдання, відповідальність. Так, більшість учених трактують компетенцію як сукупність предметів відання і повноважень, якими наділені органи й посадові особи щодо цих предметів відання [77; 78; 149]. Інші автори до компетенції відносять також відповідальність [160], завдання, що вирішуються органом [5, с. 234]. В юридичній енциклопедії читаємо, що компетенція – це сукупність установлених в офіційній – юридичній чи неюридичній – формі прав та обов'язків, тобто повноважень будь-якого органу чи посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організовувати й контролювати їх виконання, вживати в необхідних випадках заходи відповідальності тощо [184, с. 196]. Існують й інші точки зору стосовно визначення складових компетенції, однак найбільш оптимальним вважаємо тлумачення компетенції, яке називає її елементами предмети відання й повноваження.

Отже, перш за все необхідно встановити *предмет відання* кримінально-виконавчої інспекції, який виступає, так би мо-

вити, головним складовим елементом її компетенції. В юридичній літературі під предметом відання розуміються завжди визначені в законодавстві в тій чи іншій формі суспільні відносини, що становлять предмет правового регулювання [81, с. 48] і з приводу яких суб'єкти цих правовідносин мають певні повноваження.

Таким чином, самі суспільні відносини (у даному разі кримінально-виконавчі) не включаються до компетенції кримінально-виконавчої інспекції, оскільки вони залишаються предметом її відання і становлять, по суті, середовище, в якому здійснюється кримінально-виконавча діяльність і діють правомочні й правозобов'язані суб'єкти. Важливість визначення предмета відання полягає в тому, що він дає можливість чітко відмежувати ті суспільні відносини, в яких орган компетентний, від суміжних з ними або подібних їм суспільних відносин, що перебувають за межами цієї компетенції.

Іншим необхідним елементом компетенції є повноваження, які характеризують правовий статус органу чи посадової особи і мають владну природу. У правовій доктрині існує чимало формулювань поняття «повноваження». У російсько-українському словнику термінів з теорії держави і права воно визначається як вид і міра владного впливу посадової особи на учасника правових відносин з метою задоволення його законного інтересу, досягнення певного соціально-корисного результату [146, с. 92]. П. М. Любченко вважає, що владне повноваження – це забезпечена законом вимога уповноваженого суб'єкта певної поведінки й дій, звернена до фізичних і юридичних осіб, вид і міра впливу на учасника правових відносин з метою задоволення його законного інтересу, досягнення певного соціально-корисного результату [81, с. 55]. Ще одна інтерпретація терміна «повноваження» дає уявлення про співвідношення повноваження і функцій органів або їх посадових осіб. Так, під повноваженнями розуміється сукупність прав та обов'язків державних органів, громадських організацій, посадових та інших осіб, закріплених за ними у встановленому законодавством порядку для здійснення по-

кладених на них функцій [185, с. 590]. Що стосується поняття «повноваження кримінально-виконавчої інспекції», то, на нашу думку, *це закріплені нормами кримінально-виконавчого права за вказаними органами виконання покарання права й обов'язки, необхідні для здійснення ними певних завдань та функцій.*

Одним із важливих питань є співвідношення компетенції і повноважень. Із вищевикладеного можна зробити висновок, що поняття «компетенція» є ширшим від поняття «повноваження», оскільки включає в себе повноваження як складову частину. Однак постає питання: чи достатньо наявності владних повноважень у того чи іншого органу або в посадовій особи, щоб їх можна було вважати компетентними вирішувати відповідні проблеми? Тут, вважаємо, знов-таки потрібно зауважити, що компетенція включає в себе поряд із повноваженнями ще й предмет відання. Ці дві категорії, тісно пов'язані між собою, не можуть існувати одна без одної, тому що без предмета відання немає тих суспільних відносин, на які поширюється владний вплив органу або посадової особи; і повноваження виступають тільки інструментом впливу на об'єкт. У разі ж відсутності повноважень існують лише суспільні відносини, а владного впливу немає. Тому ми солідаризуємося з позицією Б. М. Лазарева, що не можна сформулювати саме повноваження, не вказавши, що має робити орган управління у певній сфері життя суспільства, стосовно будь-якої діяльності, а якщо не існує «предметності» у тлумаченні повноваження, то, по суті, немає й самого повноваження [79, с. 241].

Отже, досліджуючи співвідношення компетенції і повноважень, можемо зробити висновок, що компетенція кримінально-виконавчої інспекції становить більш складну правову категорію, визначену Конституцією, законами й підзаконними актами України, яка містить у собі предмет відання, права, обов'язки й характеризується внутрішньою єдністю та узгодженістю.

Під час аналізу Інструкції, у якій міститься по суті перелік повноважень кримінально-виконавчої інспекції стосовно ви-

конання низки покарань, виявилось, що термін «повноваження» не використовується законодавцем, проте йдеться про функції, які здійснюють працівники інспекції під час виконання покарань, зокрема, у виді виправних і громадських робіт. Вважаємо, що варто змістити акцент дещо в іншу площину.

Як відомо, функції – це основні напрями діяльності того чи іншого органу влади. З огляду на текст нормативних положень Інструкції функціями кримінально-виконавчої інспекції в концентрованому вигляді треба назвати такі: 1) виконавчу, яка, зрозуміло, пов'язана з реалізацією правообмежень, що створюють зміст певного виду покарання; 2) профілактичну, спрямовану на запобігання вчиненню нових правопорушень з боку засуджених; 3) контролюючу, сутність якої полягає у здійсненні контролю за дотриманням законності всіма учасниками виконавчого процесу, наприклад власником підприємства, установи чи організації, де працює засуджена особа. До речі, третя з названих функцій за своєю природою, напевно, дуже близька виконавчій і багато в чому перекликається з нею. Викладена точка зору щодо конкретизації функцій є лише орієнтиром у подальшому науковому пошуку шляхів вирішення цього питання. Тут ми проілюстрували лише деякі вади законодавчої техніки, які з часом мають бути усунені.

У прийнятому Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» розд. IV має назву «Права та обов'язки посадових і службових осіб органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів». У ньому викладається нормативний матеріал стосовно функцій цієї служби, а отже, й кримінально-виконавчої інспекції, яка є складовою частиною однойменної системи, і щодо прав зазначеної служби. Таким чином, власне термін «повноваження» в тексті не використовується, крім того, не пояснюється співвідношення термінів, що застосовуються під час викладення норм. Виходячи з цього, вважаємо, що зміст повноважень кримінально-виконавчих інспекцій правильніше встановлювати, спираю-

чись на той матеріал, який в Інструкції законодавцем віднесено до їх функцій.

На кримінально-виконавчу інспекцію під час виконання виправних робіт покладено досить різноманітні специфічні повноваження, які можна поділити на декілька груп залежно від характеру напрямів роботи, що здійснюються інспекцією. Отже, усі повноваження інспекції вбачаємо доцільним звести до таких груп, як-от: 1) організаційні; 2) інформаційно-аналітичні та «представницькі»; 3) розшукові; 4) контролюючі; 5) виховні; 6) інші.

До *організаційних повноважень* належить віднести: а) ведення обліку засуджених; б) роз'яснення цим особам порядку та умов відбування покарання; в) установа періодичності та днів проведення реєстрації засуджених і ресстрування; г) направлення через відповідні центри зайнятості населення на роботу осіб, засуджених до виправних робіт, які на час виконання вироку не працюють або були звільнені з роботи відповідно до законодавства про працю; д) внесення подання до відповідних органів внутрішніх справ щодо здійснення приводу засуджених, які не з'явилися за викликом до інспекції без поважних причин; е) направлення матеріалів прокуророві для вирішення питання про притягнення винних осіб до відповідальності, згідно із законом, у разі систематичного неправильного або несвоєчасного відрахування сум із заробітку засудженої особи, а також невиконання інших вимог КВК України; є) внесення до суду подання про звільнення від виправних робіт осіб, які під час його відбування, відповідно до медичного висновку, захворіли на психічну чи іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню призначеного судом покарання, або про заміну покарання у виді виправних робіт штрафом у тих випадках, коли особа стала непрацездатною під час відбування покарання, або про звільнення від відбування покарання осіб, які після постанови вироку досягли пенсійного віку, а також жінок, які стали вагітними. До цієї ж групи повноважень слід віднести: а) направлення матеріалів прокуророві для вирішення питання про притягнення

засуджених осіб, які ухиляються від відбування виправних робіт, до кримінальної відповідальності за ч. 2 ст. 389 КК України; б) зарахування засудженим особам часу щорічної відпустки у строк відбування покарання за умови зразкової поведінки й сумлінного ставлення їх до праці; в) направлення до суду матеріалів про вирішення питання про умовно-дострокове звільнення від покарання або заміну невідбутої частини покарання штрафом.

Групу *інформаційно-аналітичних повноважень* складають заходи щодо проведення працівниками інспекції аналізу роботи з виконання покарання у виді виправних робіт та щодо внесення в необхідних випадках пропозицій керівництву інспекції з метою вдосконалення її роботи. Разом із повноваженнями інформаційно-аналітичного характеру умовно ми виокремлюємо так звані «представницькі» повноваження, сутність яких полягає у підтриманні постійних контактів з іншими учасниками виконання покарання у виді виправних робіт, зокрема з власниками підприємств і трудовими колективами з метою своєчасного отримання інформації про застосування до засуджених осіб таких заходів, як заохочення, стягнення, звільнення з роботи, а також з кримінальною міліцією у справах неповнолітніх та службою у справах неповнолітніх при органах місцевого самоврядування.

Повноваження розшукового характеру полягають в організації початкових розшукових заходів щодо засуджених осіб, місцезнаходження яких невідоме, та надсиланні матеріалів до органів внутрішніх справ для оголошення їх розшуку.

Контролюючі повноваження кримінально-виконавчої інспекції представлені здійсненням контролю за поведінкою засуджених до виправних робіт, який полягає, зокрема: а) у надсиланні (один раз на три місяці) до органів внутрішніх справ запитів про те, чи притягувалися ці особи до адміністративної відповідальності; б) у запиті (один раз на шість місяців) до підрозділів інформаційних технологій головних управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, місті Києві й Київській області, управлінь МВС України в об-

ластях, місті Севастополі та на транспорті з метою з'ясування випадків учинення засудженими нових злочинів; в) у перевірці обґрунтованості заяв засудженої особи про звільнення з роботи за власним бажанням і наданні дозволу або відмови в цьому; г) у здійсненні контролю за правильністю і своєчасністю відрахувань із заробітку засуджених і перерахувань відрахованих сум у дохід держави; д) у проведенні в разі потреби контрольних перевірок за місцем роботи осіб не менше двох разів протягом строку відбування покарання; е) у наданні дозволу засудженому в разі потреби на виїзд за межі України; є) у здійсненні в цілому контролю за додержанням порядку та умов відбування покарання засудженими особами і власником підприємства за місцем їх роботи.

До виховних повноважень, як впливає з норм законодавства, належить взяття інспекцією участі у виховній роботі із засудженими особами: а) проведенні з ними індивідуальних бесід, б) вжитті заходів щодо організації індивідуального шефства над неповнолітніми за наявності рішення суду з даного питання, в) проведенні роз'яснювальної роботи з батьками засуджених неповнолітніх, г) застосуванні до засуджених осіб установлених законодавством заходів заохочення і стягнення. Так, згідно з ч. 2 ст. 46 КВК України кримінально-виконавча інспекція за зразкову поведінку й сумлінне ставлення до праці щодо засуджених може застосовувати такі заходи заохочення: а) подання до суду матеріалів на засудженого щодо умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини покарання штрафом; б) зарахування часу щорічної відпустки у строк відбування покарання. За порушення порядку та умов відбування покарання у виді виправних робіт до засудженого може застосовуватися застереження у вигляді письмового попередження про притягнення до кримінальної відповідальності¹. Тут проведена класифікація лише тих повноважень кримінально-виконавчої інспекції, які

¹ Аналогічне групування можна проводити й стосовно повноважень кримінально-виконавчої інспекції під час виконання покарання у виді громадських робіт.

викладаються у відповідних підрозділах розділів II та III Інструкції. Однак, на наш погляд, про повноваження йдеться й в інших підрозділах цих розділів, присвячених тим чи іншим аспектам роботи інспекції, які внаслідок особливого призначення певної ділянки роботи у процесі виконання покарання виділені в окремі підрозділи.

Крім того, усі повноваження кримінально-виконавчої інспекції можна поділити, виходячи з того, на якому етапі процесу виконання покарання вони здійснюються принаймні найчастіше. Отже, якщо процес виконання-відбування покарання структурувати на певні стадії, про що вже йшлося раніше, то, виходячи з цієї підстави, можна виокремити повноваження, що реалізуються інспекцією: а) на початковому етапі виконання покарання, б) власне у процесі їх виконання й в) на етапі зняття з обліку осіб, засуджених до покарання. Так, на початковому етапі на кримінально-виконавчу інспекцію покладаються обов'язки з документального оформлення взяття на облік осіб, повідомлення суду у визначений строк про прийняття вироку до виконання та органу внутрішніх справ за місцем проживання засудженого про взяття його на облік та ін. На етапі зняття з обліку особи працівник інспекції в день закінчення строку покарання у виді виправних робіт (тобто в день отримання останніх розрахункових відомостей з підприємства), а при звільненні за іншими підставами – не пізніше наступного робочого дня після одержання відповідних документів направляє повідомлення власникові підприємства про припинення відрахувань із заробітної плати засудженого і знімає його з обліку. Зняття засудженої особи з обліку за іншими підставами провадиться в день надходження відповідних документів до інспекції. У той же час на цьому етапі працівниками кримінально-виконавчої інспекції здійснюється низка інших повноважень, про які йдеться в Інструкції. Проте основний обсяг повноважень припадає саме на етап відбування засудженим покарання, який триває значний час і дорівнює за терміном призначеному покаранню.

Поділ повноважень кримінально-виконавчої інспекції на певні групи із застосуванням тих чи інших класифікаційних критеріїв вважаємо доцільним: 1) для надання більшої чіткості нормативним положенням, які є підставою діяльності кримінально-виконавчої інспекції; 2) для уникнення дублювання деяких приписів, як це має місце, наприклад, у пп. 2.8 і 2.9 розд. III Інструкції; 3) для доступності сприйняття працівниками кримінально-виконавчих інспекцій своїх безпосередніх функцій.

Результатом реалізації повноважень кримінально-виконавчою інспекцією є встановлення, зміна або припинення правових відносин у сфері виконання певних видів покарань, учасниками яких є сама інспекція, засуджені, підприємства, установи, організації, інші юридичні особи та громадяни, пов'язані з процесом відбування покарання.

Важливим учасником виконання покарання у виді виправних робіт, як відомо, є органи внутрішніх справ, на які покладається значна за обсягом ділянка роботи. Про їх основне призначення йдеться в ч. 3 ст. 41 КВК України, де вказано, що на ці органи покладено проведення індивідуально-профілактичної роботи за місцем проживання засудженого. Метою цієї роботи є сприяння виправленню засуджених, запобігання з їх боку порушенням громадського порядку та прав громадян, а також учиненню ними нових злочинів. Підрозділ 3 розд. III Інструкції більш детально розкриває зміст названого повноваження органу внутрішніх справ. Так, працівники служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах неповнолітніх міських і районних органів внутрішніх справ: а) ведуть облік засуджених до покарання у виді виправних робіт; б) щомісячно здійснюють перевірки за місцем їх проживання, про результати яких наприкінці кожного кварталу письмовою довідкою (окремо щодо кожної засудженої особи) інформують інспекцію й обов'язково додають до неї матеріали перевірки (пояснення засудженої особи, рапорти та ін.), які долучають до особової справи засудженого.

Окрім того, повноваження органів внутрішніх справ пов'язані з виконанням також інших заходів, необхідність у провадженні яких може виникнути під час виконання покарання у виді виправних робіт. Це стосується перш за все проведення розшукових заходів щодо тих засуджених до виправних робіт, місцезнаходження яких невідоме, а також заходів з примусового приводу осіб, які не з'явилися за викликом до кримінально-виконавчої інспекції або суду без поважних причин. Підрозділи інформаційних технологій головних управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській області, управлінь МВС України в областях, місті Севастополі та на транспорті за запитами працівників кримінально-виконавчої інспекції безоплатно надають інформацію щодо розшуку й притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності засуджених, які перебувають на обліку в інспекції. У разі встановлення факту притягнення до адміністративної відповідальності засудженого письмово повідомляють про це інспекцію та вносять відповідні записи до алфавітних карток обліку осіб, стосовно яких проводиться профілактична робота. Крім того, органи внутрішніх справ здійснюють затримання й конвоювання в передбаченому кримінально-процесуальним законодавством порядку осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за ухилення від відбування виправних робіт, а також засуджених до цього покарання, розшук яких оголошено у зв'язку з їх ухиленням від відбування останнього.

До недавнього часу однією з найважливіших функцій органів внутрішніх справ була функція забезпечення виконання кримінально-виконавчого законодавства в організації роботи установ виконання покарань. Беручи до уваги значний обсяг повноважень органів внутрішніх справ під час виконання розглядуваного покарання, здійснення якого передбачається протягом усього його строку, і сьогодні на них покладаються важливі завдання із забезпечення ефективності відбування виправних робіт. На підставі цього слід визнати, що зазначені органи є обов'язковими *учасниками* процесу виконання покарання.

Розглядаючи питання змісту повноважень органів внутрішніх справ під час виконання виправних робіт, не можна не зауважити, що законодавцем вживається досить різна термінологія. Так, у тексті підрозд. 3 розд. III Інструкції йдеться про те, що одні повноваження ними «виконуються», а інші – «здійснюються». При цьому хоча й використовується відповідна нумерація повноважень, проте вона, на жаль, не вносить чіткості. Вважаємо, що в цій частині викладення нормативного матеріалу необхідне його певне упорядкування з використанням сучасних прийомів законодавчої техніки.

Що стосується підвищення ефективності реалізації покарання у виді виправних робіт, цікавою видається точка зору практичних працівників системи виконання покарань щодо того органу, на який повинні покладатися основні повноваження щодо застосування правообмежень, пов'язаних із виправними роботами. На кримінально-виконавчу інспекцію як основний орган виконання виправних робіт вказали 70,0 % інспекторів цієї інспекції; органи державної виконавчої служби – 22,4 %; органи внутрішніх справ – 6,6 %; інші органи – 1,0 %. При цьому три чверті практиків (73,3 %) відмітили, що на сьогодні вони мають достатній обсяг повноважень для ефективного здійснення процесу виконання виправних робіт. Також вважаємо достатньо цікавими пропозиції щодо шляхів підвищення ефективності виконання цього виду покарання. На думку 13,5 % респондентів, сприятиме цьому посилення контролю за відбуванням засудженими покарання з боку кримінально-виконавчих інспекцій, наприклад, за рахунок збільшення кількості явок до інспекції на реєстрацію. З точки зору 86,5 % опитаних, сприятиме підвищенню якості виконання виправних робіт реальне використання можливості їх заміни іншими видами покарання.

Підводячи підсумок викладеному, ми погоджуємося з позицією, висловленою Л. Кашеєвою, що розвиток кримінальної політики в напрямі розширення застосування альтернатив позбавленню волі передбачає зміцнення системи виконання покарань без ізоляції від суспільства [54, с. 69]. Вирішення

цього завдання потребує підвищення ефективності діяльності кримінально-виконавчих інспекцій у справі досягнення цілей покарання, у тому числі шляхом більш чіткого окреслення й нормативного закріплення їх повноважень. Вважаємо, що підвищена увага повинна приділятися повноваженням кримінально-виконавчої інспекції, під якими слід розуміти закріплені нормативно-правовими актами права й обов'язки зазначеної інспекції, що визначають межі самостійного вирішення питань, які постають під час виконання певних видів покарань, зокрема виправних і громадських робіт. Ці повноваження залежно від характеру напрямів роботи, що здійснюються інспекцією, поділяються на: 1) організаційні; 2) інформаційно-аналітичні та «представницькі»; 3) розшукові; 4) контролюючі; 5) виховні; 6) інші повноваження.

Обов'язковим учасником процесу виконання як виправних, так і громадських робіт є органи внутрішніх справ, здійснення повноважень яких передбачається протягом усього терміну реалізації зазначених покарань.

§ 2. Компетенція, повноваження та завдання кримінально-виконавчої інспекції при виконанні покарання у виді громадських робіт

На окрему увагу заслуговує аналіз функціональних обов'язків кримінально-виконавчої інспекції при виконанні громадських робіт, іншими словами, повноважень цього органу. Під час розгляду особливостей діяльності кримінально-виконавчої інспекції з виконання покарання у виді виправних робіт уже зазначалося, що в Інструкції йдеться саме про функції інспекції, а термін «повноваження» не використовується. У цьому зв'язку розкривалося співвідношення повноважень і функцій органу виконання покарання.

Дотримуючись викладених у попередньому розділі принципів позицій щодо вирішення даного питання, тут лише зауважимо, що аналіз тексту відповідних нормативних по-

ложень Інструкції дає можливість серед функцій кримінально-виконавчої інспекції з виконання громадських робіт виділити: 1) виконавчу, пов'язану з процесом реалізації щодо засудженої особи тих правообмежень, які містяться в цьому покаранні; 2) профілактичну, сутність якої полягає в запобіганні вчиненню нових правопорушень з боку засуджених осіб, та 3) контролюючу, головним завданням якої є здійснення постійного ефективного контролю за дотриманням законності всіма учасниками виконавчого процесу.

Як бачимо, перелічені функції кримінально-виконавчої інспекції, що реалізуються цим органом під час виконання громадських робіт, у цілому аналогічні тим, які властиві цьому органу і при виконанні покарання у виді виправних робіт. Подібне становище не є випадковим, оскільки, по-перше, в обох випадках ідеться про один і той же орган виконання покарання, а по-друге, громадські та виправні роботи за своєю суттю мають багато спільних моментів.

Функції того чи іншого органу виконання покарання, на нашу думку, розкриваються через категорію повноважень, якими наділено певний орган для реалізації його головних завдань. Усі різноманітні повноваження кримінально-виконавчої інспекції, якими вона наділена для належного виконання досліджуваного покарання, можна класифікувати на декілька груп, спираючись на характер основних напрямів її роботи. Повноваження інспекції при реалізації громадських робіт, як і стосовно виправних робіт (що пояснюється вищенаведеними спільними рисами), доцільно подати у вигляді певних груп: 1) організаційні, 2) контролюючі, в) розшукові та г) інші повноваження.

Групу *організаційних повноважень* кримінально-виконавчої інспекції становлять:

- ведення обліку засуджених до громадських робіт осіб;
- роз'яснення порядку та умов відбування покарання;
- погодження з органами місцевого самоврядування перебіку об'єктів, на яких засуджені відбувають громадські роботи, і видів робіт, що можуть ними виконуватись;

– проведення реєстрації засуджених осіб; направлення до відповідних органів внутрішніх справ подання про здійснення приводу засуджених осіб, які без поважних причин не з'явилися за викликом до інспекції;

– надіслання матеріалів прокуророві в разі систематичного несвоєчасного подання інформації про виконання громадських робіт або нездійснення контролю відповідальною особою за роботою й поведінкою засудженої особи, а також невиконання інших вимог КВК України для вирішення питання про притягнення винних до відповідальності згідно із законом;

– направлення до суду подання про звільнення від покарання осіб, які під час відбування покарання (ст. 84 КК України) або після постановлення вироку суду (ст. 37 КВК України) визнані інвалідами першої чи другої групи або досягли пенсійного віку, а також жінок, які стали вагітними;

– направлення прокуророві матеріалів (ч. 2 ст. 40 КВК України) у разі ухилення засуджених осіб від відбування покарання у виді громадських робіт для вирішення питання про притягнення їх до кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 389 КК України);

– низка повноважень, пов'язаних із зняттям з обліку осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт. Це досить важлива частина організаційних повноважень інспекції. Про значущість процедури зняття з обліку таких осіб свідчить той факт, що даним повноваженням присвячено окремий підрозділ 10 розд. II Інструкції;

– повноваження щодо підтримки постійних контактів кримінально-виконавчої інспекції з власником підприємства для своєчасного отримання інформації про ухилення засуджених осіб від відбування покарання, переведення на інше місце роботи, появу на роботі в стані сп'яніння, порушення громадського порядку;

– підтримання контактів з органами внутрішніх справ, кримінальною міліцією у справах неповнолітніх і службою у справах неповнолітніх при міських та районних державних

адміністраціях, а також з громадськими формуваннями. Реалізація цих повноважень одночасно має і своєрідне представницьке навантаження – слугувати підтриманню зв'язків між суб'єктами, які так чи інакше беруть участь у процесі виконання громадських робіт.

Таким чином, кримінально-виконавча інспекція наділена відповідними повноваженнями у сфері організації процесу виконання громадських робіт за десятьма важливими напрямками роботи. Слід зауважити, що організаційні повноваження кримінально-виконавчої інспекції під час виконання громадських робіт майже ідентичні тим, якими вона наділена і при виконанні виправних робіт.

До групи *повноважень контролюючого характеру* входять:

- здійснення контролю за додержанням умов відбування покарання засудженими і власником підприємства за місцем відбування цими особами громадських робіт;

- ведення сумарного обліку відпрацьованого засудженими особами часу; здійснення в разі потреби контрольних перевірок за місцем роботи засуджених, але не менше одного разу протягом строку відбування ними покарання і надання в разі потреби дозволу цим особам на виїзд за межі України;

- застосування застереження щодо засуджених про недопущення порушення порядку та умов відбування покарання.

Сутність *повноважень розшукового характеру* полягає у:

- здійсненні початкових розшукових заходів щодо осіб, місцезнаходження яких невідоме;

- надісланні зібраних матеріалів до відповідних органів внутрішніх справ для оголошення розшуку таких засуджених. Про важливість даних заходів свідчить той факт, що в Інструкції цілий підрозділ присвячено процедурі організації та проведення розшуку цих осіб, у якому достатньо докладно визначені повноваження кримінально-виконавчої інспекції й органів внутрішніх справ.

На відміну від функціональних обов'язків інспекції з виконання покарання у виді виправних робіт, у переліку її пов-

новажень, якими вона наділена під час виконання громадських робіт, не йдеться про будь-які повноваження виховного характеру стосовно засуджених. Так, кримінально-виконавчим законодавством окремо не передбачається в цьому переліку, наприклад, проведення індивідуальних бесід із цими особами, застосування будь-яких заходів заохочення і стягнення. Очевидно, це пояснюється нетривалістю виконання зазначеного виду покарання. У той же час проведення із засудженими індивідуальних бесід може охоплюватися вказівкою на «інші заходи, передбачені законом», про що йдеться у п. 1.3 розд. II Інструкції.

Обов'язковим учасником виконання покарання у виді громадських робіт закон визначає органи внутрішніх справ, які покликані виконувати низку повноважень, спрямованих на належне забезпечення процесу виконання покарання. На основну функцію названих органів указується в ч. 3 ст. 36 КВК України, де закріплено, що на органи внутрішніх справ покладається проведення індивідуально-профілактичної роботи за місцем проживання засудженого.

Детально зміст повноважень органів внутрішніх справ розкривається в підрозд. 3 розд. II Інструкції («Функції органів внутрішніх справ з проведення індивідуально-профілактичної роботи з особами, засудженими до покарання у виді громадських робіт»). Хоча в його назві йдеться лише про забезпечення індивідуально-профілактичної роботи, проте належить констатувати, що функціональні обов'язки цього органу набагато ширше, ніж це визначається в законодавстві, оскільки ними виконуються, наприклад, і облікові, і контрольні, і розшукові, й інші функції.

Зокрема, під час виконання покарання у виді громадських робіт працівники служби дільничних інспекторів міліції і кримінальної міліції у справах неповнолітніх міських і районних органів внутрішніх справ ведуть облік осіб, засуджених до вказаного покарання; провадять з ними індивідуально-профілактичну роботу, спрямовану на їх виправлення, запобігання порушенням громадського порядку та інших прав

громадян, а також учиненню ними нових злочинів. В Інструкції докладно не розкривається, у чому полягають повноваження органів внутрішніх справ у сфері індивідуально-профілактичної роботи (вказуються лише цілі даної роботи), проте аналіз усієї сукупності повноважень дозволяє дійти висновку про характер роботи, що провадиться в даному напрямі. Це і облік засуджених, і індивідуальні бесіди з ними, і щомісячна перевірка за місцем проживання засуджених осіб, про результати яких у кінці кожного кварталу письмовою довідкою окремо щодо кожної засудженої особи інформація та матеріали здійсненої перевірки (пояснення засудженої особи, рапорти та ін.) подаються кримінально-виконавчій інспекції для долучення до особових справ засуджених осіб, тощо.

Під час виконання покарання у виді громадських робіт може виникнути необхідність у проведенні спеціальних заходів щодо особи, яка ухиляється від відбування покарання, або місцезнаходження якої невідоме, або яка не з'явилася за викликом до кримінально-виконавчої інспекції чи суду без поважних причин. У такому разі підрозділи інформаційних технологій головних управлінь МВС України в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській області, управлінь МВС України в областях, місті Севастополі та на транспорті за запитами працівників кримінально-виконавчої інспекції повинні безоплатно надати інформацію щодо розшуку, притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності засуджених осіб, які перебувають на обліку в інспекції. Разом із тим на органи внутрішніх справ покладається виконання: а) постанов суду й подання інспекції про розшук засудженого, місцезнаходження якого невідоме; б) подання про привід засудженої особи, яка без поважних причин не з'явилася за викликом до інспекції; в) постанови суду про привід засудженого, який ухиляється від явки до нього у зв'язку з розглядом кримінальної справи.

Важливим обов'язком органів внутрішніх справ є затримання й конвоювання у порядку, передбаченому кримінально-процесуальним законодавством, осіб, які притягнуті до кримі-

нальної відповідальності за ухилення від відбування громадських чи виправних робіт, розшук яких оголошено у зв'язку з ухиленням від відбування призначеного покарання.

Після порушення кримінальної справи щодо особи, яка відбуває покарання у виді громадських робіт, слідчий або орган дізнання протягом десяти днів після встановлення факту засудження надсилають до підрозділу кримінально-виконавчої інспекції, у якому засуджена особа перебуває на обліку, копію постанови про порушення кримінальної справи й інформацію про обрання запобіжного заходу щодо цієї особи.

Якщо буде встановлено факт притягнення до адміністративної відповідальності засудженого, органи внутрішніх справ письмово повідомляють про це кримінально-виконавчу інспекцію і вносять відповідні записи до алфавітних карток обліку осіб, стосовно яких провадиться профілактична робота.

Таким чином, виходячи з тієї ролі, яку виконують органи внутрішніх справ під час відбування покарання у виді громадських робіт, можна дійти висновку, що вони є невід'ємним учасником процесу виконання вказаного покарання, як і при реалізації виправних робіт. У цьому полягає спільність функціональних обов'язків органів внутрішніх справ у здійсненні виправних і громадських робіт як видів кримінального покарання.

Розглядаючи питання змісту повноважень органів внутрішніх справ під час виконання громадських робіт, необхідно відмітити, що законодавцем вживається різна термінологія (як і щодо виправних робіт), а саме: «виконання», «здійснення» функцій, хоча системне тлумачення нормативного матеріалу дає можливість установити семантичну рівність використаних понять.

Що стосується розгляду призначення і функціональних обов'язків органів та інших учасників процесу виконання покарання у виді громадських робіт, то слід навести дані, отримані під час опитування працівників кримінально-виконавчих інспекцій, перед якими було поставлено запитання про визначення органу виконання покарання, на який на-

лежить покласти обов'язок з реалізації правообмежень, що містяться в цьому виді покарання. Результати свідчать, що 71,5 % респондентів зазначили, що таким органом є кримінально-виконавчі інспекції. Вважають, що повноваження з виконання громадських робіт повинні покладатися на органи внутрішніх справ – 11,0 % опитаних, на органи державної виконавчої служби – 7,5 %, на інші органи – 10,0 %. Щодо адекватного обсягу повноважень для успішної реалізації громадських робіт 85,0 % практиків переконані, що сьогодні в них є достатній обсяг повноважень. Для підвищення ефективності виконання громадських робіт, на думку 15,0 % інспекторів кримінально-виконавчих інспекцій, є необхідним посилення контролю за поведінкою засуджених, 69,7 % вважають, що в цьому напрямі є ефективним використання можливості заміни громадських робіт іншими видами покарання, ще 30,3 % інспекторів зауважили, що такими шляхами є посилення контролю з боку органів внутрішніх справ, виконання засудженими певних видів робіт на території органів внутрішніх справ та ін.

Наприкінці викладеного зазначимо, що:

1) громадські роботи – це новий вид у системі кримінальних покарань, тому на сьогодні ще не напрацьована практика його застосування, а головне – виконання;

2) громадські роботи – це самостійний вид покарання, який, маючи багато спільного з виправними роботами, відрізняється порядком і умовами його виконання;

3) функціями кримінально-виконавчої інспекції з виконання громадських робіт є: а) виконавча (у власному розумінні цього слова); б) профілактична й в) контролююча;

4) кримінально-виконавчі інспекції під час виконання громадських робіт наділені повноваженнями: а) організаційними, б) контрольними й в) повноваженнями розшукового характеру;

5) обов'язковим учасником виконання покарання у виді громадських робіт є органи внутрішніх справ, на які покладається низка повноважень, спрямованих на належне забезпечення процесу виконання покарання.

§ 3. Відмінності між виконанням покарань у виді виправних і громадських робіт

Повне уявлення про сутність правової природи виправних та громадських робіт як альтернативних позбавленню волі покарань, напевно, неможливе без проведення порівняльного аналізу процесу виконання-відбування цих видів покарань. Їх *спільність* проявляється в такому.

1. В обох видах не існує такого елементу кари, як ізоляція від суспільства; це конститутивна ознака даних видів покарань. Тому правова регламентація виконання-відбування даних покарань спрямована на організацію процесу їх реалізації з урахуванням умов, відмінних від тих, які мають місце під час ізоляції особи від суспільства.

2. Унаслідок обмеження трудової сфери засудженого відбувається обмеження й матеріальної сфери. Однак стосовно громадських робіт не можна не відмітити такого аспекту, що під час їх виконання відбувається все ж таки опосередковане обмеження майнової сфери внаслідок неможливості використання засудженим вільного часу на отримання додаткового заробітку.

Крім того, хоча нині внаслідок певної трансформації кримінально-виконавчої системи й суспільної думки і залишається поза увагою розрахунок на ефективність виховної ролі суспільно корисної праці, але не можна відкидати деякий вплив на юридичне виправлення залучення засудженої особи до праці або продовження її перебування на своєму постійному місці роботи.

3. Обидва види покарання є своєрідним підсумком історичного процесу розвитку єдиного покарання – примусових робіт. Тому навіть їх назви схожі: їх поєднує слово «роботи», чим підкреслюється роль суспільно корисної праці як матеріальної основи відбування покарання.

4. Вони призначаються тільки як основне покарання. Хоча цей аспект покарань здебільшого стосується порядку їх обрання та призначення, але під час їх відбування при певних

умовах вони можуть замінюватися іншими видами покарань, що тягне за собою відповідну «переорієнтацію» в процесі їх виконання-відбування.

5. Обидва види покарання не можуть призначатися непрацездатним громадянам.

6. Виконання як громадських, так і виправних робіт віднесено до компетенції одного органу – кримінально-виконавчих інспекцій за місцем проживання засудженого.

7. Законом передбачаються однакові правові наслідки в разі ухилення від зазначених видів покарань: ухилення засудженою особою від відбування призначеного судом покарання у виді виправних чи громадських робіт тягне за собою, згідно з ч. 2 ст. 389 КК України, кримінальну відповідальність і може каратися арештом або обмеженням волі.

8. Порядок та умови виконання цих покарань містяться в одних і тих же правових актах – КВК України та Інструкції.

Це далеко не повний перелік спільних аспектів у порядку виконання-відбування покарань, про які йдеться. Проте головну увагу, щоб виправдати право на існування обох цих видів покарань у системі покарань, треба приділити саме їх відмінностям. Істотні принципи розходження між громадськими та виправними роботами дозволяють вести мову про їх самостійність, а не про різні варіанти того самого покарання. Ще у 80-х рр. XX ст. ученими була висловлена думка про необхідність запровадження як кримінального покарання робіт на публічні цілі. При цьому передбачалося, що його сутність полягатиме у виконанні засудженою особою безкоштовних робіт на суспільні цілі під наглядом у вільний від роботи час, у вихідні та святкові дні. Подібні роботи пропонувалося закріпити в законодавстві як різновид виправних робіт [163, с. 18]. Однак і український, і російський законодавець вирішили закріпити громадські роботи як самостійний вид покарання.

У цілому слід погодитися з думкою А. І. Бойка, який вважає, що помітна схожість обов'язкових (за термінологією РФ)

і виправних робіт – в обов’язковості праці під час покарання, у матеріальних позбавленнях, у контролі за їх відбуванням одним і тим же органом, у призначенні цих видів покарань тільки як основних. Відмінність же полягає в тому, що виправні роботи відбуваються за попереднім, тобто обраним винним до засудження, його постійним місцем роботи та за них засудженому сплачується заробітна плата, за винятком утримань у дохід держави [61, с. 124].

Розглянемо *відмінні ознаки* порядку виконання-відбування виправних і громадських робіт докладніше.

1. Виправні роботи виконуються за місцем основної роботи засудженого. У новому КК України передбачається лише один різновид цього покарання, оскільки скасовано виправні роботи в місцях, що визначаються органами, які відають виконанням даного виду покарання. Як уже підкреслювалося, це правильне рішення, тому що в умовах безробіття застосування цього різновиду робіт є вкрай нелогічним і проблематичним. Сьогодні подібне покарання доцільніше призначати саме громадянам, які вже мають постійне місце роботи. Разом із тим законодавець допускає можливість направлення на роботи кримінально-виконавчою інспекцією через відповідні центри зайнятості населення осіб, засуджених до виправних робіт, які на час виконання вироку ніде не працюють або були звільнені з роботи відповідно до законодавства про працю (п. 2.12 розд. III Інструкції).

На відміну від виправних робіт, громадські роботи виконуються на об’єктах, визначених органами місцевого самоврядування, у вільний від основної роботи або навчання час. Таким чином, сутність цього покарання пов’язана з виконанням додаткової трудової повинності засудженою особою, що і є одним із головних каральних елементів громадських робіт. Проте застосування праці засуджених відбувається у різних правових формах. Так, якщо під час виконання виправних робіт це покарання реалізується перш за все в рамках трудових правовідносин, то громадські роботи – у рамках кримінально-виконавчих.

2. Виправні та громадські роботи відрізняються за своїм характером. Так, роботи, що виконуються засудженими особами до громадських робіт, повинні мати таку властивість, як суспільна корисність, полягати, як правило, у фізичній праці, бути, з точки зору сучасного пересічного громадянина, непристигними тощо. Що ж стосується особи, засудженої до виправних робіт, то вона залишається працювати на тому ж місці, де працювала й до засудження, продовжуючи виконувати ту ж роботу, якою займалася і до реалізації вироку. Отже, подібній роботі не притаманні які-небудь особливі якості, ознаки, вона не є виправною у власному розумінні цього слова, про що вже йшлося раніше.

3. Виправні роботи більшою мірою можна віднести до майнового покарання. Певні відрахування в дохід держави із заробітку засудженої особи, що є обмеженнями її майнової сфери, стають основним каральним елементом цих робіт. Навпаки, громадські роботи не зачіпають заробітку засудженого за основним місцем працевлаштування або (та) навчання, оскільки вони хоча й виконуються безоплатно, але заробіток особи там, де вона працює в основний час, повністю зберігається. Як бачимо, обмеження майнової сфери засудженого в даному плані відбувається значно рідше (про що йшлося вище), тому що один з основних каральних елементів цього покарання зміщено у сферу обмеження його вільного часу.

4. Строки відбування виправних і громадських робіт, а також порядок їх обчислення істотно відрізняються. Так, строк громадських робіт обчислюється в годинах, протягом яких особа працювала за визначеним місцем роботи, і встановлюється від 60 до 240 годин для повнолітніх засуджених і від 30 до 120 годин – для неповнолітніх. Крім того, у законі зазначено, що виконуються ці роботи не більше 4-х годин на день, а неповнолітніми – 2 годин на день, але не менше 25 годин на місяць. При цьому в законі не вказується, чи повинні засуджені особи відбувати громадські роботи кожен день, а лише оговорюється, що не відбуваються ці роботи у вихідні та святкові дні в разі відсутності можливості здійснення

контролю за виконаним обсягом робіт. У всякому випадку виправні роботи мають у цілому триваліший строк відбуття, якщо виходити навіть із днів, протягом яких засуджений працював, відбуваючи призначене покарання. Відповідно до КК України виправні роботи призначаються строком від 6 місяців до 2 років і відбуваються за місцем роботи засудженої особи.

Отже, каральний елемент, який властивий цьому виду покарання і який втілюється у строках його відбування засудженою особою, є суворішим, ніж при громадських роботах. У той же час у засудженого до виправних робіт залишається більше часу для щоденного відпочинку, ніж у засудженого до громадських робіт, бо в законі особливо підкреслюється той факт, що громадські роботи повинні відбуватися у вільний від основної роботи та навчання час.

5. Різною є правова регламентація отримання відпустки засудженими до виправних і до громадських робіт. Згідно з ч. 2 ст. 42 КВК України особам, засудженим до покарання у виді виправних робіт, надається щорічна відпустка, час якої не зараховується до строку відбування покарання. Що ж стосується осіб, засуджених до громадських робіт, надання їм щорічної відпустки за основним місцем роботи не зупиняє виконання зазначеного виду покарання (ч. 2 ст. 37 КВК України), тобто відпустка при реалізації останнього покарання не надається, громадські роботи тривають.

6. На відміну від виправних робіт, умовно-дострокове звільнення осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт, не застосовується, що впливає з аналізу ч. 1 ст. 81 КК України. Крім того, якщо при призначенні покарання у виді виправних робіт суд, урахуовуючи тяжкість злочину, особу винного та інші обставини справи, дійде висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, він може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням (ч. 1 ст. 75 КК України). Стосовно ж громадських робіт прийняття подібного рішення законом не передбачено. Отже, розглядувані покарання роз-

різняються комплексом стимулів інтенсивного виправлення [114, с. 123].

7. Хоча природа виправних та громадських робіт багато в чому схожа, проте з огляду на період їх виникнення практика застосування цих видів покарань у вітчизняній системі права має далеко не однаковий часовий проміжок. Якщо історія практики застосування виправних робіт нараховує десятки років, то громадські роботи – відносно новий для України та інших колишніх республік СРСР вид покарання, незважаючи на те, що своєрідний прототип цього виду покарання застосовувався ще в XIX – на початку XX ст.

8. Якщо проаналізувати коло осіб, яким не можуть бути призначені виправні або громадські роботи, то виявиться, що більш широким є коло осіб, до яких не застосовуються виправні роботи. Так, виправні роботи не застосовуються, згідно з ч. 2 ст. 57 КК України, до вагітних жінок, жінок, які перебувають у відпустці у зв'язку з доглядом за дитиною, до непрацевдатних, до осіб, які досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування. Що стосується громадських робіт, то цей вид покарання не призначається лише особам, визнаним інвалідами першої чи другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку та військовослужбовцям. Таким чином, виконанню громадських робіт може заважати лише фізичний стан особи або факт знаходження у військовій частині. Проте під час призначення виправних робіт завжди враховується характер роботи, яку раніше виконувала засуджена особа.

9. Стосовно виправних робіт у кримінально-виконавчому законодавстві передбачено застосування заходів заохочення і стягнення до осіб, засуджених до цього покарання. Так, власник підприємства щодо осіб, засуджених до покарання у виді виправних робіт, може застосовувати заходи заохочення і стягнення, передбачені законодавством про працю. У свою чергу, працівники кримінально-виконавчої інспекції за зраз-

кову поведінку й сумлінне ставлення до праці стосовно осіб даної категорії можуть подавати до суду матеріали щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання штрафом на підставі ч. 2 ст. 46 КВК України, зараховування часу щорічної відпустки у строк відбування покарання. Як уже зазначалося, стосовно громадських робіт умовно-дострокове звільнення або заміна невідбутої частини даного покарання штрафом законом не передбачаються.

10. У процесі виконання громадських робіт беруть участь органи місцевого самоврядування, за допомогою яких визначаються перелік об'єктів, на яких засуджені особи відбувають цей вид покарання, і види робіт, які можуть виконуватися цими особами. У процесі ж виконання виправних робіт безумовним учасником є власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, де засуджена до цього виду покарання особа продовжує працювати, водночас відбуваючи покарання.

Виявлені відмінності свідчать, що виправні і громадські роботи – самостійні види кримінальних покарань, які признаються з урахуванням особливостей вчиненого злочину, особи винного та інших обставин кримінальної справи. А якщо вказані покарання мають таку кількість відмінностей, значить, порядок та умови їх відбування потребують самостійної регламентації нормами кримінально-виконавчого законодавства. Тому і практика виконання-відбування цих покарань має свої особливості, що не можна не враховувати при вдосконаленні роботи органів виконання виправних і громадських робіт та внесенні пропозицій до чинного законодавства України.

ВИСНОВКИ

Проведеним дослідженням здійснено різнобічне теоретичне узагальнення багатьох наукових і практичних проблем, що стосуються змісту виконання виправних і громадських робіт як альтернативних позбавленню волі видів покарань, з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду їх призначення й виконання, а також порядку законодавчого регулювання цього кримінально-правового інституту в цілому. За результатами проведеного дослідження були сформульовані висновки і пропозиції.

1. Категорія «альтернатива позбавленню волі» використовується у двох значеннях і має вузьке та широке тлумачення, а саме: а) альтернативні покарання – це покарання, що містяться в санкції кримінально-правової норми й можуть бути застосовані замість позбавлення волі. Інакше кажучи, до них у широкому значенні слова можна віднести всі види відповідної реакції на проступки, заборонені кримінальним законом і не пов'язані з позбавленням волі; б) альтернативи позбавленню волі – це обмежене коло покарань, яке передбачає залишення в засудженого якомога більшого обсягу його прав і свобод, а головне – відсутність ізоляції від суспільства. Отже, це альтернатива позбавленню волі у вузькому значенні слова.

2. Скорочення чисельності осіб, які засуджені за злочини, що не становлять великої суспільної небезпечності, та відбувають покарання у виді позбавлення волі, і більш широке застосування покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспіль-

ства, викликані низкою факторів, або передумов, серед яких перш за все виділяються історичні та соціально-економічні аспекти.

Історичні аспекти практики застосування альтернативних видів покарань полягають: а) у визнанні наявності в Україні об'єктивної перешкоди для застосування альтернативних видів покарань, що обумовлено, з одного боку, тим фактом, що чинний КК України в переважній більшості складів злочинів орієнтований на застосування покарання у виді позбавлення волі, а з другого – інертністю громадської думки, що призводить до незначної практики застосування альтернативних покарань, а також відсутності будь-яких науково обґрунтованих переконливих висновків щодо цього питання; б) у розумінні на сучасному етапі розбудови в Україні правової демократичної держави необхідності переосмислення порядку та умов застосування й відбування, а також критеріїв ефективності тих чи інших видів покарань; в) у переоцінці цих покарань з позиції гуманізму і прогнозу майбутньої поведінки людини, яка вже раніше зазнавала покарання; г) у перейнятті й поширенні передового досвіду зарубіжних країн у справі побудови адекватної «працюючої» кримінально-виконавчої системи як частини процесу інтеграції України до європейського співтовариства.

Соціально-економічні аспекти практики застосування альтернативних видів покарань полягають: а) у розрахунку економічних витрат для суспільства і держави на ці види покарань порівняно з покаранням, пов'язаним із позбавленням волі; б) у визначенні їх соціальних наслідків (значення, виміру) для окремої людини – засудженого, тобто корисності (позитивного аспекту) призначення й відбування розглядуваних видів покарань.

3. В Україні широке застосування багатьох видів альтернативних покарань (особливо громадських робіт) – поки що нове явище. Таке становище пояснюється тим, що, з одного боку, механізм застосування деяких видів покарань (наприклад, громадських робіт) ще недосконалий або ж переосмис-

люються сутність, місце та ефективність інших покарань (наприклад, виправних робіт), а з другого – чимало альтернативних покарань пов'язані із використанням праці засуджених, ідея використання якої значною мірою дискредитувала себе. Сьогодні використання праці засуджених під час відбуття ними альтернативних видів покарання має дещо іншу мету, оскільки її застосування не спрямоване на досягнення виправлення особи в тому розумінні, яке надавалося цьому за радянських часів, й не ставить за мету вирішення будь-яких завдань підняття економіки. У нових історичних і соціально-економічних умовах праця засудженого під час виконання альтернативних видів покарань має своїм призначенням: а) соціальне збереження трудових навичок як елементу нормального процесу життєдіяльності людини та продовження її перебування в тому середовищі, яке для багатьох є звичним, б) бути джерелом існування самих засуджених і членів їх родини (маються на увазі виправні роботи) або ж не заважати мати інше джерело існування (громадські роботи, які виконуються у вільний від основної роботи час), в) зняти необхідність розпочинання процесу працевлаштування звільненого після відбуття покарання.

4. Аналіз зарубіжного законодавства і практики застосування альтернативних видів покарань дозволив виявити низку принципових моментів, які полягають, зокрема, у тому, що: 1) сутність та цілі громадських (обов'язкових) робіт у різних країнах є схожими; 2) вони віднесені до найлегших порівняно з багатьма іншими видами покарань; 3) пов'язані з виконанням суспільно корисних видів робіт на безоплатній основі на користь суспільства, громади тощо; 4) їх застосування значно полегшує процес ресоціалізації (там, де він потрібен); 5) за зарубіжним законодавством обов'язково потрібна згода засудженого на застосування до нього альтернативних видів покарань, пов'язаних із використанням праці; 6) орієнтація цього покарання на реінтеграцію засудженого до суспільства передбачає безпосередню активну участь у їх виконанні місцевих органів самоврядування, територіальних громад тощо;

7) застосування даної альтернативи сприяє реальному втіленню на практиці принципу гуманізму кримінально-виконавчої політики.

5. У процесі виконання виправних та громадських робіт слід вирізняти певні стадії (етапи) реалізації зазначених видів покарань. Такими структурними елементами є: а) початковий етап виконання покарання (або етап прийняття до виконання вироків суду) стосовно засуджених осіб, б) процес безпосереднього виконання покарань, в) етап зняття з обліку осіб, засуджених до покарання.

6. У системі кримінальних покарань виправні роботи належать до основних і мають багаторічну практику застосування ще за радянської доби. Проте у зв'язку з докорінними змінами державно-політичної системи суспільства, перебудовою соціально-економічних, культурних та інших відносин виникла потреба в переосмисленні змісту й сутності покарання у виді виправних робіт.

На сьогоднішній день законодавцем стосовно виправних робіт зроблено все, щоб привести обсяг кари у відповідність до того місця, яке вони посідають у шкалі покарань. Каральну сторону виправних робіт становить комплекс обмежень у сфері трудових правовідносин, через обмеження трудових прав настає ущемлення майнової сфери засудженого. Порівняно з положеннями раніше діючого кримінального та виправно-трудоного законодавства вказані обмеження нині мають менший обсяг, ніж раніше, і полягають лише у стягненні із заробітку певної грошової суми, розмір якої визначається судом, і в забороні звільнення з роботи за власним бажанням без погодження цього питання з органом, який відає виконанням виправних робіт. Ніяких інших матеріальних збитків або трудових обмежень у зарахуванні стажу, вислужі, наданні чергових відпусток тощо засуджений не несе. При цьому важливим принципом реалізації виправних робіт є необхідність збереження еквівалентного обсягу каральних елементів як за кримінальним, так і за кримінально-виконавчим законодавством.

Проведений аналіз змісту виправних робіт дозволив визначити, що *виправні роботи* – це заходи примусового характеру, які застосовуються від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочинного діяння, і полягають в обмеженні трудової та майнової сфери у вигляді стягнення певного відсотка із заробітку й заборони звільнятися за власним бажанням з роботи, а також тягнуть за собою судимість.

7. Новелою у кримінально-виконавчому законодавстві є можливість відбування покарання у виді виправних робіт на підприємстві, в установі, організації будь-якої форми власності, але за місцем роботи засудженого. Подібний підхід, по-перше, фактично зрівняв статус підприємств, установ, організацій усіх форм власності навіть у питанні своєрідної довіри держави й суспільства до них як таких учасників процесу виконання покарання, які можуть забезпечити ефективність указанного процесу. По-друге, у складних соціально-економічних умовах наявності значної маси безробітних відбування засудженим покарання за попереднім місцем роботи знімає завдання за будь-яких умов надавати, а фактично знаходити роботу засудженому. І по-третє, спрощується порядок відбування цього покарання, оскільки засуджений добре відомий колективу, що знімає проблеми психологічної адаптації до нового колективу, навчання та оволодіння новими професійними навичками тощо.

8. Проведеним дослідженням встановлено, що сутність громадських робіт як виду кримінального покарання передбачає наявність у цьому інституті в першу чергу трудових, а не майнових правообмежень, оскільки відбування громадських робіт проходить у процесі трудової діяльності на користь суспільства у вільний від основної роботи або навчання час. При цьому визначити конкретний вид робіт, щоб вони вважалися громадськими, можна за допомогою певних критеріїв (принципів), яким повинна відповідати ця робота: 1) громадські роботи, як і будь-яка інша праця, повинні бути продуктивними, тобто мати цілком визначені об'єктивні показники, за якими

можна судити про якісну сторону праці засудженої особи; 2) перед засудженим повинні ставитися певні норми виробітку, які, з одного боку, мають бути реально здійсними, а з другого – розрахованими все ж таки на інтенсивну працю без простоїв упродовж усього часу відбування покарання; 3) у громадських роботах завжди повинні бути присутніми елементи кари, які полягають, зокрема, у непрестижності праці, значному фізичному навантаженні тощо; 4) громадські роботи мають публічний характер, щоб тримати засуджених до них осіб як у полі зору колективу, в якому вони працюють під час виконання покарання, так і під контролем органів виконання цього покарання; 5) особам, засудженим до громадських робіт, надається робота, не пов'язана зі шкідливим виробництвом, ризиком для життя та здоров'я.

9. Громадські роботи – це новий вид у системі кримінальних покарань України. Недосконалість законодавства щодо виконання громадських робіт потребує ретельного ознайомлення із зарубіжним досвідом у цьому аспекті, а також подальших теоретичних розробок, спрямованих на поліпшення якості нормативних положень, якими регулюються ті чи інші питання їх реалізації на практиці.

10. Кримінально-виконавча інспекція заздалегідь визначає й погоджує разом з органом місцевого самоврядування перелік підприємств (об'єктів), на яких засуджені особи відбувають громадські роботи, а також види робіт, що можуть ними виконуватись. Проте ні кримінальним, ні кримінально-виконавчим законом не вказується на форму власності підприємств, установ чи організацій, на яких можливе відбування цього покарання. Вважаємо, що це не має принципового значення, оскільки законом імперативним шляхом не визначається конкретно форма власності і не оговорюється дане питання окремо, як це має місце стосовно виправних робіт. Отже, громадські роботи можуть відбуватися на об'єкті будь-якої форми власності. При цьому обов'язок визначення конкретних об'єктів для відбування цього виду покарання доцільно покласти на центри зайнятості населення, бо саме на ці відділи органів місцевого само-

врядування покладено обов'язок працевлаштування безробітних громадян і саме вони мають інформацію про наявність вільних робочих місць.

11. У нормативно-правових актах і спеціальній літературі не завжди чітко дається визначення та розмежування змісту таких категорій, як «державна кримінально-виконавча служба», «кримінально-виконавча система», «органи виконання покарань», «установи виконання покарань» тощо. Однак установлення змісту вказаних понять є важливим щодо з'ясування місця, яке посідає саме кримінально-виконавча інспекція у кримінально-виконавчій системі України.

На усунення зазначених розбіжностей спрямоване, зокрема, прийняття Верховною Радою України 23 червня 2005 р. Закону «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», хоча в ньому й залишається нез'ясованим питання про співвідношення понять «державна кримінально-виконавча служба» та «кримінально-виконавча система». Ми вважаємо, що *кримінально-виконавча інспекція*, на яку покладено завдання виконання покарання у виді виправних і громадських робіт, у кримінально-виконавчій системі є *органом виконання певних видів покарань, який має свої компетенцію й повноваження*. До основних завдань цієї інспекції треба віднести: 1) організацію роботи, пов'язану із забезпеченням ефективного процесу виконання певних видів покарань; 2) здійснення контролю за поведінкою засуджених осіб; 3) забезпечення запобігання новим злочинам та іншим правопорушенням.

Як функції кримінально-виконавчої інспекції, під якими розуміються основні напрями її діяльності, слід назвати такі: 1) виконавчу, пов'язану з реалізацією правообмежень, що становлять зміст певного виду покарання; 2) профілактичну, спрямовану на запобігання вчиненню нових правопорушень з боку засуджених; 3) контролюючу, сутність якої полягає у здійсненні контролю за дотриманням законності всіма учасниками виконавчого процесу.

12. Із процесом відбування-виконання виправних та громадських робіт пов'язане визначення повноважень кримінально-виконавчих інспекцій, тобто органів, на які покладені

обов'язки із реалізації цих видів покарань. Аналіз чинного законодавства свідчить, що в нормативно-правових актах, які регулюють питання виконання покарань, термін «повноваження» не визначено. Під *повноваженнями* кримінально-виконавчої інспекції слід розуміти закріплені нормами кримінально-виконавчого права за вказаними органами виконання покарання права й обов'язки, необхідні для здійснення ними певних завдань та функцій.

Залежно від характеру напрямів роботи, що здійснюються кримінально-виконавчою інспекцією під час виконання виправних та громадських робіт, усі її повноваження є доцільним звести до 5-ти груп: 1) організаційні; 2) інформаційно-аналітичні («представницькі»); 3) розшукові; 4) контролюючі; 5) інші повноваження. На відміну від функціональних обов'язків інспекції з виконання покарання у виді громадських робіт у переліку повноважень цього ж органу, якими він наділений під час виконання виправних робіт, також зазначаються повноваження виховного характеру щодо засуджених осіб.

Крім того, залежно від певної стадії, на якій реалізуються певні повноваження кримінально-виконавчої інспекції, є сенс виділити ті, що здійснюються: 1) на початковому етапі виконання виправних чи громадських робіт, тобто на етапі прийняття до виконання вироків суду стосовно засуджених осіб; 2) у процесі їх виконання; 3) наприкінці виконання, тобто на етапі зняття з обліку осіб, засуджених до покарання у виді виправних чи громадських робіт.

Проблема альтернативних видів покарань разом із суто теоретичним значенням має не менш важливий прикладний аспект, оскільки без наукового осмислення й аналізу існуючої практики застосування та виконання цих покарань не можна на дійсно науковому ґрунті визначити шляхи підвищення ефективності реалізації зазначених видів покарань.

13. Вважаємо за доцільне внести зміни до п. 5.3 розд. II Інструкції:

«п. 5.3. *Обов'язки осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт*

5.3.1. Засуджені особи, які відбувають покарання у виді громадських робіт, у сфері дотримання правил поведінки загального характеру зобов'язані:

- додержуватися встановлених законодавством порядку та умов відбування покарання;
- відпрацьовувати встановлений строк громадських робіт;
- не порушувати громадського порядку.

5.3.2. У сфері дотримання порядку реєстрації й підтримання зв'язків з органами кримінально-виконавчої інспекції засуджені зобов'язані:

- періодично з'являтися на реєстрацію до кримінально-виконавчої інспекції;
- з'являтися за викликом до кримінально-виконавчої інспекції;
- повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну свого місця проживання.

5.3.3. Засуджені особи, які відбувають покарання у виді громадських робіт, під час виконання суспільно корисної праці зобов'язані:

- працювати на визначених для них об'єктах;
- сумлінно ставитися до виконуваної ними роботи;
- дотримуватися інших правил техніки безпеки під час роботи, що упереджує виробничий травматизм».

Відповідний порядок викладення нормативного матеріалу необхідно передбачити і в ч. 1 ст. 37 КВК України.

14. Пропонуємо змінити редакцію п. 5.9 розд. III Інструкції на таку:

«п. 5.9. Обов'язки осіб, засуджених до покарання у виді виправних робіт

5.9.1. Засуджені особи, які відбувають покарання у виді виправних робіт, у сфері трудових відносин зобов'язані:

- сумлінно ставитися до праці;
- не звільнятися з роботи за власним бажанням без дозволу кримінально-виконавчої інспекції;
- не допускати прогулів, а також порушень трудової дисципліни;

– не з'являтися на роботу в нетверезому стані чи у стані наркотичного або токсичного сп'яніння.

5.9.2. У сфері дотримання порядку реєстрації та підтримання зв'язків з органами кримінально-виконавчої інспекції засуджені зобов'язані:

– з'являтися за викликом до кримінально-виконавчої інспекції;

– повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну місця проживання;

– періодично з'являтися на реєстрацію до кримінально-виконавчої інспекції у встановлені постановою цього органу дні;

– відмічатися у листку реєстрації;

– узгоджувати з кримінально-виконавчою інспекцією дозвіл на отримання права виїзду за межі України.

5.9.3. У сфері дотримання правил поведінки загального характеру засуджені зобов'язані:

– додержуватися встановленого порядку та умов відбування покарання;

– не допускати фактів порушення порядку та умов відбування покарання».

Відповідний порядок викладення нормативного матеріалу треба передбачити і в ч. 6 ст. 41 КВК України.

15. Викласти ч. 3 ст. 40 КВК України в такій редакції:

«Ухиленням від відбування покарання у виді громадських робіт є:

– невиконання встановлених обов'язків, порушення порядку та умов відбування покарання або притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, вчинені після письмового попередження;

– невихід більше двох разів протягом місяця або хоча б один раз на місяць, але протягом трьох місяців на громадські роботи без поважних причин, допущення більше двох порушень трудової дисципліни протягом місяця або хоча б одного порушення на місяць, але протягом трьох місяців і поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Kalmthout, A. M. Alternative sanction in Europe: their counter – productive effects and their impact on prison conditions [Text] / A. M. Kalmthout // *Tilburg foreign law review*. – 1994. – Vol. 3. – P. 335–344.
2. Алексеева, Г. А. Проблемы совершенствования исправительных работ без лишения свободы [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г. А. Алексеева. – Свердловск, 1977. – 21 с.
3. Альтернативы тюремному заключению и меры по возвращению правонарушителей в общество [Электронный ресурс] : докл. Ген. секретаря ООН на VII Конгр. ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Милан, Италия, 26 авг. – 6 сент. 1985 г.). – Режим доступа: <http://www.asc41.com/undocs.htm>.
4. Альтернативы тюремному заключению [Электронный ресурс] : Резолюция № 8 VI Конгр. ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Каракас, Венесуэла, 25 авг. – 5 сент. 1980 г.). – Режим доступа: <http://www.asc41.com/undocs.htm>.
5. Ананов, И. Н. Министерства в СССР [Текст] / И. Н. Ананов. – М. : Госюриздат, 1960. – 287 с.
6. Андреева, В. Н. Проблемы назначения наказания в виде исправительных работ и судебная практика [Текст] / В. Н. Андреева, Е. Ю. Загудаева // Теория и практика соблюдения законности в России : материалы междууниверситетского научно-практического семинара преподавателей и аспирантов, посвященного 10-летию со дня основания юридического факультета КГАУ. – Краснодар : Изд-во Кубан. гос. аграр. ун-та, 2002. – С. 209–213.
7. Базунов, А. П. Вопросы теории и практики исправительных работ без лишения свободы в советском праве [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. П. Базунов. – М., 1956. – 9 с.
8. Баулін, Ю. В. Виправні роботи у проєкті КК України [Текст] / Ю. В. Баулін // *Пробл. пенітенціар. теорії і практики*. – 2001. – № 6. – С. 199–203.
9. Беляев, Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях [Текст] / Н. А. Беляев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1963. – 186 с.
10. Беца, О. Коментарі до статті «Нетюремні санкції: порівняльна характеристика» [Текст] / О. Беца // *В пошуках альтернатив тюремному покаранню : матеріали міжнар. симп.*, 15–16 січ. 1997 р. – К. : Freedom House, 1997. – С. 112–136.
11. Беца, О. Позбавлення волі: негативні соціальні та психологічні наслідки [Текст] / О. Беца // *В пошуках альтернатив тюремному покаранню : матеріали міжнар. симп.*, 15–16 січ. 1997 р. – К. : Freedom House, 1997. – С. 24–30.
12. Богатирьов, І. Г. Деякі проблемні питання застосування альтернативних видів покарань в Україні (теоретичні аспекти) [Текст] / І. Г. Богатирьов // *Кримінально-виконавче право*. – 2003. – № 6. – С. 84–87.

13. Богатирьов, І. Г. Виправні роботи як вид покарань: кримінальні, кримінологічні та кримінально-виконавчі проблеми [Текст] / І. Г. Богатирьов. – К. : МП «Леся», 2002. – 139 с.
14. Богатирьов, І. Г. Кримінально-виконавча інспекція як суб'єкт запобігання злочинам [Текст] : монографія / І. Г. Богатирьов, С. І. Халимон. – Х. : Харків юрид., 2009. – 320 с.
15. Богатырев, И. Г. О некоторых проблемах воспитательно-профилактического воздействия на осужденных, состоящих на учете инспекций исправительных работ [Текст] / И. Г. Богатырев // Проблемы и пути совершенствования исправительных работ горрайорганов внутренних дел на современном этапе : по материалам Всесоюз. науч.-практ. конф. – Чернигов : Изд-во Черниг. шк. усовершенствования начсостава милиции МВД СССР, 1991. – С. 56–60.
16. Богданов, В. Н. Исправительные работы без лишения свободы: проблемы сущности и эффективности [Текст] / В. Н. Богданов. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1978. – 180 с.
17. Богданов, В. Я. Исправительные работы как вид уголовного наказания [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. Я. Богданов ; МГУ. – М., 1974. – 23 с.
18. Богданов, В. Я. К вопросу о воспитательном значении исправительных работ [Текст] / В. Я. Богданов. – Ульяновск : Знание, 1972. – 25 с.
19. Бойко, І. Ув'язнення і альтернативні міри покарання [Текст] / І. Бойко // Юрид. вісн. України. – 2000. – 21–27 груд. (№ 52). – С. 10–11.
20. Будатаров, С. М. Общественное мнение об альтернативах лишению свободы (результаты социологического исследования) [Текст] / С. М. Будатаров // IV Сибирская школа молодого ученого : материалы VII междунар. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых (17–19 дек. 2001 г.). – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2002. – Т. 4: История и правоведение, ч. 1. – С. 187–192.
21. Бутко, І. П. Місцеві ради і забезпечення законності [Текст] / І. П. Бутко, Ю. С. Шемшученко. – К. : Наук. думка, 1973. – 232 с.
22. Бушуев, И. А. Исправительные работы [Текст] / И. А. Бушуев. – М. : Юрид. лит., 1968. – 200 с.
23. Вартилицька, І. А. Виправні роботи без позбавлення волі в Україні: історичні аспекти та практика застосування на сучасному етапі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. А. Вартилицька ; НУВС. – К., 1998. – 20 с.
24. Вартилицька, І. А. Примусові роботи в системі кримінальних покарань: Історія та сучасність [Текст] / І. А. Вартилицька // Матеріали науково-практичної конференції, Київ, 25–26 трав. 1995 р. – К. : ПБВ КІВС при УАВС, 1996. – С. 124–130.
25. Вербенський, М. Г. Покарання, не пов'язані з позбавленням волі: загальна характеристика і проблеми застосування [Текст] / М. Г. Вербенський // Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25–26 жовт. 2001 р. / В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К. ; Х. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 86–89.

26. Вісн. Верхов. Суду України. – 2009. – № 4 (56). – С. 12.
27. Впровадження альтернативних видів покарань в Україні [Текст] : посібник / за ред. О. В. Беци. – К. : МП «Леся», 2003. – 116 с.
28. Гавелов, Г. С. Проблемы наказания несовершеннолетних преступников [Текст] / Г. С. Гавелов. – Иркутск, 1986. – 160 с.
29. Гуськов, А. И. Назначение и исполнение исправительных работ как меры уголовного наказания [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. И. Гуськов ; ВИИ по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности. – М., 1966. – 18 с.
30. Данелян, Р. С. К вопросу о специфичности труда для осужденных к исправительным работам [Текст] / Р. С. Данелян // Закон и судебная практика : сб. науч. ст. ученых-юристов Краснодар. края и Респ. Адыгея. – Краснодар : Изд-во Краснодар. юрид. ин-та МВД России, 2002. – С. 139–143.
31. До цивілізованих стандартів у пенітенціарній системі: Новини і коментарі [Текст] // Уряд. кур'єр. – 2005. – 2 квіт. (№ 61). – С. 5.
32. Довідка про чисельність осіб, які відбувають покарання в установах кримінально-виконавчої служби, станом на 01.01.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/category.
33. Довідка про чисельність спецконтингенту в установах виконання покарань станом на 01.01.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/category.
34. Доклад одиннадцатого Конгресса ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию [Электронный ресурс] (Бангкок, 18–25 апр. 2005 г.). – Режим доступа: <http://www.asc41.com/undocs.htm>.
35. Дровосеков, Г. В. Основные вопросы применения наказания в виде лишения свободы к несовершеннолетним по советскому уголовному праву [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Г. В. Дровосеков. – Свердловск, 1965. – 18 с.
36. Дрьомін, В. Соціальні та правові підстави застосування в Україні покарань, альтернативних позбавленню волі [Текст] / В. Дрьомін // Право України. – 2000. – № 6. – С. 27–31.
37. Ежедельник сов. юстиции. – 1923. – № 6. – С. 126–130.
38. Ефремова, Н. Н. Судебные реформы в России: традиции, новации, проблемы [Текст] / Н. Н. Ефремова // Государство и право. – 1996. – № 11. – С. 85–91.
39. Європейська конвенція про права людини [Текст] // Права людини : інформ.-аналіт. бюл. Спец. вип. № 30. – Х. : Фоліо, 1997. – 200 с.
40. Журавлев, М. За правильное применение и исполнение исправительных работ [Текст] / М. Журавлев, П. Ильин // Соц. законность. – 1964. – № 5. – С. 43–46.
41. Збірник нормативно-правових актів з питань забезпечення діяльності кримінально-виконавчої системи [Текст] : в 2 т. / за заг. ред. В. А. Львовичкіна. – К. : МП «Леся», 2002. – Т. 2. – 568 с.

42. Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Державного департаменту України з питань виконання покарань станом на 01.01.2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/category.
43. Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Державного департаменту України з питань виконання покарань станом на 1 січня 2005 року [Текст] // За даними, отриманими з Державного департаменту України з питань виконання покарань.
44. Зубков, В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика [Текст] / В. И. Зубков. – М. : Норма, 2002. – 304 с.
45. Ибрагимова, А. М. О применении обязательных работ в отношении несовершеннолетних [Текст] / А. М. Ибрагимова // Рос. следователь. – 2003. – № 6. – С. 35–36.
46. Иванов, В. Д. Правовые основы и порядок исполнения наказания в виде исправительных работ [Текст] / В. Д. Иванов, П. В. Иванов // Учен. зап. ДЮИ. – Ростов н/Д : Изд-во ДЮИ, 2003. – Т. 21. – С. 14–21.
47. Иванова, А. Практика назначения и исполнения наказания в виде исправительных работ без лишения свободы [Текст] / А. Иванова, С. Бондарь // Сов. юстиция. – 1984. – № 22. – С. 13–14.
48. Исаев, М. М. Основы пенитенциарной политики [Текст] / М. М. Исаев. – М. : Юриздат, 1927. – 130 с.
49. Исправительно-трудовой кодекс РСФСР [Текст] // СУ РСФСР. – 1933. – № 48. – Ст. 208.
50. История советского уголовного права (1917–1947) [Текст] / науч. ред. А. А. Герцензон, Ш. С. Грингауз и др. – М. : ВИОН, 1948. – 465 с.
51. Інструкція про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань [Текст] : затв. наказом Держ. департаменту України з питань виконання покарань та МВС України від 19 груд. 2003 р. № 270/1560 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 2. – Ст. 90.
52. Каменская, А. Общественные работы в Латвии (опыт введения общественных работ в стране с практикой суровых наказаний) [Текст] / А. Каменская // Аспект : інформ. бюл. – Донецьк, 2002. – № 3. – С. 32–35.
53. Карпец, И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы [Текст] / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1973. – 287 с.
54. Кашеева, Л. Исправление осужденных без изоляции от общества [Текст] / Л. Кашеева // Рос. юстиция. – 2001. – № 10. – С. 69–70.
55. Клепицкий, И. Преступление, административное правонарушение и наказание в России в свете Европейской конвенции о правах человека [Текст] / И. Клепицкий // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 65–74.
56. Кодекс законів про працю України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.
57. Козлов, П. П. К вопросу об основных средствах и методах обеспечения режима отбывания наказания в виде лишения свободы [Текст] /

- П. П. Козлов // Тр. КВШ МВД СССР. – Киев : Изд-во КВШ МВД СССР, 1977. – Вып. 11. – С. 123–131.
58. Колб, О. Роль і місце альтернативних до позбавлення волі покарань у системі загальної профілактики злочинності в Україні [Текст] / О. Колб, О. Батюк // Юрид. Україна. – 2003. – № 12. – С. 60–64.
59. Комментарий к Исправительно-трудовому кодексу РСФСР [Текст] / авт. кол.: В. П. Артамонов, Е. В. Болдырев, В. Я. Большов и др. ; под ред. Н. П. Мальшакова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрид. лит., 1979. – 264 с.
60. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации [Текст] / под ред. А. И. Зубкова. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1997. – 408 с.
61. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации [Текст] / под ред. П. Г. Мищенко. – М. : Эксперт. бюро, 1997. – 327 с.
62. Конвенция № 29 относительно принудительного или обязательного труда от 28 июня 1930 г. [Текст] // Права человека : основ. междунар. док. – М. : Междунар. отношения, 1989. – С. 5–20.
63. Конвенция об упразднении принудительного труда [Текст] // Международные документы по правам человека. – Краснодар, 1996. – С. 15–32.
64. Кондратьев, Ю. А. Европейские стандарты и их применение к системе наказаний по Уголовному кодексу РФ 1996 г. [Текст] / Ю. А. Кондратьев // Уголов. право. – 2002. – № 2. – С. 36–38.
65. Конституція України [Текст] : від 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
66. Кочерган, П. Громадські роботи як вид покарання [Текст] / П. Кочерган // Аспект : інформ. бюл. – Донецьк, 2003. – № 1. – С. 5–8.
67. Крахмальник, Л. Г. Некоторые вопросы правового регулирования исправительных работ без лишения свободы [Текст] / Л. Г. Крахмальник // Сов. государство и право. – 1965. – № 4. – С. 121–132.
68. Кримінальне право України: Загальна частина [Текст] : підручник / за ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К. ; Х. : Юрінком Інтер : Право, 2001. – 416 с.
69. Кримінальний кодекс України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
70. Кримінальний кодекс України [Текст] : наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Вид. 2-ге, переробл. та допов. – Х. : Одиссей, 2004. – 1152 с.
71. Кримінальні покарання в Україні [Текст] : стат. огляд / уклад.: О. Букалов, М. Мінаєв, І. Яковець. – Донецьк : Донец. меморіал, 2007. – 36 с.
72. Кримінально-виконавче право України [Текст] : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2005. – 255 с.
73. Кримінально-виконавчий кодекс України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 3–4. – Ст. 21.

74. Кримінально-процесуальний кодекс України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1961. – № 2. – Ст. 15.
75. Кукушкина, Н. П. Условия отбывания наказания в виде исправительных работ без лишения свободы [Текст] / Н. П. Кукушкина. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1973. – 40 с.
76. Курганов, С. И. К вопросу о целях наказания [Текст] / С. И. Курганов // Реализация положений нового законодательства в сфере исполнения уголовных наказаний : сб. науч. тр. – М. : ВНИИ МВД России, 1995. – С. 13–22.
77. Кутафин, О. Е. Муниципальное право Российской Федерации [Текст] : учебник / О. Е. Кутафин, В. И. Фадеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2002. – 552 с.
78. Кутафин, О. Е. Компетенция местных советов [Текст] : учеб. пособие / О. Е. Кутафин, К. Ф. Шеремет. – М. : Юрид. лит., 1986. – 224 с.
79. Лазарев, Б. М. Государственное управление на этапе перестройки [Текст] / Б. М. Лазарев. – М. : Юрид. лит., 1988. – 320 с.
80. Лазарев, Б. М. Компетенция органов управления [Текст] / Б. М. Лазарев. – М. : Юрид. лит., 1972. – 280 с.
81. Любченко, П. М. Компетенція суб'єктів місцевого самоврядування [Текст] / П. М. Любченко. – Х. : Модель всесвіту, 2001. – 224 с.
82. Люди щоденного подвигу [Текст]. – Х. : Світлофор, 2003. – 140 с.
83. Львовичкін, В. Гуманність і покарання [Текст] / В. Львовичкін // Юрид. вісн. України. – 2002. – 17–23 серп. (№ 33).
84. Малиновский, А. А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права [Текст] / А. А. Малиновский. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 371 с.
85. Маляренко, В. Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України [Текст] / В. Т. Маляренко. – К. : Прав. ініціатива, 2003. – 156 с.
86. Материалы НКЮ [Текст]. – М., 1918. – Вып. 1. – С. 30.
87. Маті Жутсен. Нетюремні санкції: Порівняльна характеристика [Текст] / Маті Жутсен, Углеша Звехіч // В пошуках альтернатив тюремному покаранню : матеріали міжнар. симп., 15–16 січ. 1997 р. – К. : Freedom House, 1997. – С. 100–112.
88. Мелентьев, М. П. Функции советского исправительно-трудового права и механизм их осуществления [Текст] / М. П. Мелентьев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1980. – 131 с.
89. Мельникова, Ю. Эффективность применения исправительных работ [Текст] / Ю. Мельникова, Т. Устинова // Сов. юстиция. – 1986. – № 21. – С. 19–20.
90. Меньшагин, В. Д. О принудительных работах по месту работы [Текст] / В. Д. Меньшагин // Соц. законность. – 1938. – № 12. – С. 72–73.
91. Милюков, С. Ф. Российское уголовное законодательство: опыт критического анализа [Текст] / С. Ф. Милюков. – СПб. : Знание, 2000. – 280 с.
92. Милюков, С. Ф. Российская система наказаний [Текст] / С. Ф. Милюков, Б. В. Волженкин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. юрид. ин-та Ген. прокуратуры РФ, 1998. – 223 с.

93. Минимальные стандартные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) [Текст] // Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 53–61.
94. Михлин, А. Исполнение наказаний, не связанных с лишением свободы [Текст] / А. Михлин // Рос. юстиция. – 1997. – № 6. – С. 41–43.
95. Михлин, А. Понятие наказания в виде исправительных работ и история его возникновения в российском праве [Текст] / А. Михлин // Уголов. право. – 2001. – № 4. – С. 56.
96. Михлин, А. С. Исправительные работы как альтернатива лишению свободы [Электронный ресурс] / А. С. Михлин. – Режим доступа: <http://www.penalreform.org/russian/altern>.
97. Михлин, А. С. Эффективность исправительных работ как меры наказания [Текст] / А. С. Михлин, В. И. Гуськов // Эффективность уголовно-правовых мер борьбы с преступностью / под ред. В. Н. Никифоровой. – М. : Юрид. лит., 1968. – С. 90–163.
98. Михлин, А. С. Теоретические проблемы правового регулирования исполнения наказания [Текст] / А. С. Михлин, Н. А. Стручков, И. В. Шмаров // Сов. государство и право. – 1988. – № 4. – С. 67–75.
99. Мишунин, П. Г. Очерки по истории советского уголовного права 1917–1918 гг. [Текст] / П. Г. Мишунин. – М. : Госюриздат, 1954. – 231 с.
100. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права [Текст] // Права людини і професійні стандарти працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 13–24.
101. Мойсик, В. Кримінально-виконавча система України – реформувати чи підпорядкувати? [Текст] / В. Мойсик // Голос України. – 2005. – 15 берез. (№ 46). – С. 10–11.
102. Мокринский, С. П. Принудительные работы без содержания под стражей [Текст] / С. П. Мокринский // Проблемы преступности : сб. ст. – М., 1927. – Вып. 2. – С. 219.
103. Наташев, А. Е. Правовое положение осужденных (общие вопросы) [Текст] / А. Е. Наташев // Проблемы исполнения наказаний и перевоспитания осужденных : тр. Акад. МВД СССР. – М., 1984. – С. 26.
104. Наташев, А. Е. Основы теории исправительно-трудового права [Текст] / А. Е. Наташев, Н. А. Стручков. – М. : Юрид. лит., 1967. – 190 с.
105. Наумов, А. В. О проблеме наказания в новом Уголовном кодексе России [Текст] / А. В. Наумов // Человек, преступление и наказание : вестн. Рязан. ВШ МВД РФ. – 1993. – № 1. – С. 7.
106. Никифоров, Б. С. Некоторые проблемы дальнейшего развития советского уголовного права в свете Программы КПСС [Текст] / Б. С. Никифоров, А. С. Шляпочников // Сов. государство и право. – 1962. – № 2. – С. 57–67.
107. Новое Уголовное право России: Общая часть [Текст] : учеб. пособие. – М. : Зерцало : ТЕИС, 1995. – 168 с.

108. О лишении свободы и порядке условно-досрочного освобождения заключенных [Текст] : декрет СНК РСФСР // История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры. 1917–1954 гг. / под ред. С. А. Голунского. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 165.
109. О некоторых мерах наказания, альтернативных лишению свободы [Текст] : Резолюция № 76 (10), принятая Ком. министров СЕ 09.03.1976 г. // Аспект : информ. бюл. – Донецьк, 2003. – № 1. – С. 60.
110. О революционном трибунале, его составе, делах, подлежащих его ведению, налагаемых им наказаниях и о порядке ведения его заседаний [Текст] : инструкция НКЮ // СУ РСФСР. – 1917. – № 12. – Ст. 70.
111. О суде (Декрет № 3) [Текст] : декрет СНК РСФСР // История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры. 1917–1954 гг. / под ред. С. А. Голунского. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 47.
112. Общественное мнение и преступление [Текст] / Г. Х. Ефремова, Г. Ш. Лежава и др. – Тбилиси : Мацниереба, 1984. – 298 с.
113. Осадчая, Н. Г. Обязательные работы как новый вид наказания в Российском уголовном законодательстве [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. Г. Осадчая ; Ростов. юрид. ин-т МВД РФ. – Ростов н/Д, 1999. – 23 с.
114. Осадчая, Т. Г. Обязательные работы как новый вид наказания в российском уголовном законодательстве [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Т. Г. Осадчая ; Ростов. юрид. ин-т МВД РФ. – Ростов н/Д, 1999. – 180 с.
115. Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР [Текст] : затв. постановою КМ України від 11.07.1991 р. № 88 // Уряд. кур'єр. – 1991. – № 23–24.
116. Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик [Текст] // Ведомости Верхов. Совета СССР. – 1959. – № 1. – Ст. 6.
117. Очерк основных начал общей и особенной части науки уголовного права: Общая часть [Текст] : учебник / под ред. С. В. Познышева. – М. : Юриздат. НКЮ, 1923. – 280 с.
118. Павленко, В. Громадські роботи в системі покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: Загальна характеристика та шляхи вдосконалення [Текст] / В. Павленко // Право України. – 2003. – № 11. – С. 97–101.
119. Павленко, В. Г. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика громадських робіт як виду покарання [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. Г. Павленко ; Акад. адвокатури України. – К., 2007. – 20 с.
120. Панасюк, М. Б. Проблеми реабілітації ув'язнених: Західний підхід [Текст] / М. Б. Панасюк // Проблеми пенітенціарної теорії і практики : бюл. Київ. ін-ту внутр. справ. – К., 2001. – № 6. – С. 144–157.
121. Петрашев, В. Н. К вопросу о проблеме наказания в новом УК Российской Федерации [Текст] / В. Н. Петрашев // Северный Кавказ:

- борьба с преступностью : сб. науч. тр. – Ростов н/Д, 1997. – С. 75–77.
122. Поваляев, О. Б. Про існуючу систему пенітенціарних закладів в Україні та шляхи її вдосконалення [Текст] / О. Б. Поваляев // Адвокат. – 1997. – № 9. – С. 22–24.
123. Политика в области уголовного правосудия в связи с проблемами, касающимися тюремного заключения и других уголовно-правовых санкций и альтернативных мер [Электронный ресурс] : докл. Ген. секретаря ООН на VIII Конгр. ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями (Гавана, Куба, 27 авг. – 7 сент. 1990 г.). – Режим доступа: <http://www.asc41.com/undocs.htm>.
124. Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань [Текст] : затв. Указом Президента України від 31 лип. 1998 р. № 827/98 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 31. – Ст. 1162.
125. Полубинская, С. В. Цели уголовного наказания [Текст] / С. В. Полубинская. – М. : Наука, 1990. – 142 с.
126. Посмаков, П. Применение в Казахстане наказаний, альтернативных лишению свободы [Текст] / П. Посмаков // Аспект : информ. бюл. – Донецьк, 2001. – № 3. – С. 33–40.
127. Потемкина, А. Т. Исполнение исправительных работ без лишения свободы [Текст] : учеб. пособие / А. Т. Потемкина. – М. : МССШМ МВД СССР, 1989. – 61 с.
128. Потемкина, А. Т. Проблемы замены исправительных работ и отмены иных мер уголовно-правового воздействия [Текст] / А. Т. Потемкина, А. Н. Ружникова // Реализация положений нового законодательства в сфере исполнения уголовных наказаний : сб. науч. тр. – М. : ВНИИ МВД России, 1995. – С. 99–107.
129. Про Державну кримінально-виконавчу службу України [Текст] : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV // Уряд. кур'єр. – 2005. – 26 лип. (№ 132).
130. Про дотримання законності в установах виконання покарань [Текст] : матеріали виіз. засід. Ком. Верхов. Ради України з питань законодавч. забезп. правоохорон. діяльн. – Х. : Вид-во Харк. обл. ради, 2007. – 345 с.
131. Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України [Текст] : Закон України від 2 берез. 2000 р. № 1526-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 15. – Ст. 108.
132. Рагимов, И. М. Эффективность лишения свободы и пути ее повышения [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / И. М. Рагимов ; Ленингр. гос. ун-т. – Л., 1988. – 32 с.
133. Радов, Г. А. Надзор за осужденными к лишению свободы: понятие и определения [Текст] / Г. А. Радов // Уголовно-правовые и криминологические меры предупреждения преступлений : межвуз. сб. науч. тр. – Омск : ВШ МВД СССР, 1986. – С. 120–130.
134. Разумов, С. А. Практика назначения отдельных видов наказаний за совершенные преступления [Текст] / С. А. Разумов // Комментарий

- судебной практики. – М. : Юстицинформ, 1998. – Вып. 4. – С. 185–196.
135. Ременсон, А. Л. Некоторые вопросы теории советского исправительно-трудового права [Текст] / А. Л. Ременсон // Сов. государство и право. – 1964. – № 1. – С. 93–99.
136. Рогова, Е. В. Проблемы назначения и исполнения исправительных работ в отношении несовершеннолетних [Текст] / Е. В. Рогова // Право: теория и практика. – 2003. – № 9. – С. 55–59.
137. Рогова, Е. В. Специфика исполнения исправительных работ в отношении несовершеннолетних [Текст] / Е. В. Рогова // Деятельность правоохранительных органов и государственной противопожарной службы в современных условиях: проблемы и перспективы развития : тезисы докл. междунар. науч.-практ. конф. – Иркутск : Изд-во Вост.-Сиб. ин-та МВД России, 2003. – С. 72–75.
138. Российское законодательство X–XX вв. [Текст]. – М. : Юрид. лит., 1988. – Т. 6. – 538 с.
139. Ручкин, Ф. Негативные последствия тюремного заключения [Текст] / Ф. Ручкин // Аспект : информ. бюл. – Донецьк, 2003. – № 1. – С. 37–42.
140. Самвелян, К. Р. Уголовно-правовые санкции: проблемы конструирования и применения [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук / К. Р. Самвелян. – Волгоград, 1997. – 185 с.
141. Саркисова, Э. А. Роль наказания в предупреждении преступлений [Текст] / Э. А. Саркисова. – Минск : Навука и техника, 1990. – 160 с.
142. Сахаров, А. Б. О личности преступника и причинах преступности в СССР [Текст] / А. Б. Сахаров. – М. : Госюриздат, 1961. – 279 с.
143. Селиверстов, В. И. Теоретические проблемы правового положения лиц, отбывающих наказания [Текст] / В. И. Селиверстов. – М. : Акад. МВД РФ, 1992. – 150 с.
144. Сергиенко, В. А. Некоторые вопросы применения новых наказаний по УК РФ 1996 г. [Текст] / В. А. Сергиенко // Материалы межвузовской научно-практической конференции. – Краснодар, 1997. – С. 77–81.
145. Системы уголовного правосудия и полиции: управление и совершенствование работы полиции и других правоохранительных органов, прокуратуры, судов, исправительных учреждений и роль юристов [Электронный ресурс] : рабочий док. A/CONF.169/6, подгот. Секретариатом ООН. – Режим доступа: <http://www.asc41.com/undocs.htm>.
146. Словарь терминов по теории государства и права [Текст] : учеб. пособие / под ред. Н. И. Панова. – Харьков : Основа, 1997. – 180 с.
147. Советское исправительно-трудовое право [Текст] : учебник / под общ. ред. Б. С. Утевского. – М. : Юрид. лит., 1960. – 279 с.
148. Советское исправительно-трудовое право [Текст] : учебник / под ред. Н. А. Беляева, В. С. Прохорова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1989. – 296 с.
149. Советское строительство [Текст] : учебник / под ред. В. Г. Барабашева, К. Ф. Шеремета. – М. : Юрид. лит., 1988. – 560 с.

150. Советское уголовное право: Общая часть [Текст] : учебник / под ред. М. Меньшагина, Н. Д. Дурманова, Г. Н. Кригера. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 457 с.
151. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики) [Текст] // Вісн. Верхов. Суду України. – 2007. – № 6 (82). – С. 30–44.
152. Становский, М. Н. Назначение наказания [Текст] / М. Н. Становский. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 1999. – 480 с.
153. Стеничкин, Г. Обязательные работы [Текст] / Г. Стеничкин // Законность. – 2000. – № 9. – С. 8–9.
154. Степанюк, А. Ф. Проблемы правового регулирования применения наказаний, возникшие с принятием нового УК Украины [Текст] / А. Ф. Степанюк // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 52. – С. 117–123.
155. Степанюк, А. Ф. Проблема поиска санкций, альтернативных лишению свободы [Текст] / А. Ф. Степанюк // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – Вип. 45. – С. 191–198.
156. Степанюк, А. Ф. Сущность исполнения наказания [Текст] / А. Ф. Степанюк. – Харьков : Фолио, 1999. – 255 с.
157. Степанюк, А. Х. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого права [Текст] / А. Х. Степанюк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 171–181.
158. Стручков, Н. А. Уголовная ответственность и ее реализация в борьбе с преступностью [Текст] / Н. А. Стручков. – Саратов : Сарат. ун-т, 1978. – 288 с.
159. Стручков, Н. А. Советское исправительно-трудовое право. Исправительно-трудовые работы без лишения свободы [Текст] / Н. А. Стручков, А. А. Беляев. – М. : Учебник, 1957. – 266 с.
160. Студенкин, С. С. Советское административное право [Текст] : учебник / С. С. Студенкин. – М. : Госюриздат, 1962. – 261 с.
161. Сундууров, Ф. Р. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности [Текст] / Ф. Р. Сундууров. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1980. – 216 с.
162. Тадевосян, В. С. Политика и практика применения исправительно-трудовых работ [Текст] / В. С. Тадевосян // Соц. законность. – 1935. – № 3. – С. 17–22.
163. Тимершин, Х. А. Исправительные работы без лишения свободы по советскому уголовному праву [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Х. А. Тимершин. – М., 1988. – 23 с.
164. Тлумачний великий словник української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
165. Трубников, В. М. Уголовно-исполнительное право Украины [Текст] : учебник / В. М. Трубников, В. П. Филонов, А. И. Фролов. – Донецк : ДИВД МВД Украины, 1999. – 640 с.

166. Тюремная реформа. Латвия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.penalreform.org/russian/altern>.
167. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии) [Текст] : сб. законодат. материалов / под ред. И. Д. Козочкина. – М. : Зерцало, 1999. – 352 с.
168. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть [Текст] / под ред. Б. В. Здравомыслова. – М. : Юрист, 1999. – 480 с.
169. Уголовно-исполнительное право [Текст] : учебник / под ред. И. В. Шмарова. – М. : Изд-во БЕК, 1996. – 418 с.
170. Уголовный кодекс Испании [Текст] / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова. – М. : Зерцало, 1998. – 218 с.
171. Уголовный кодекс Республики Беларусь [Электронный ресурс] : от 09.09.1999 г. № 275-З. – Режим доступа: <http://www.levonevski.net/pravo/kodeksy/uk>.
172. Уголовный кодекс Республики Казахстан [Электронный ресурс] : от 19.07.1997 г. № 167-1. – Режим доступа: <http://icpo-vad.tripod.com/crimru.html>.
173. Уголовный кодекс Российской Федерации [Текст]. – М. : Юстиция, 1996. – 198 с.
174. Усачев, В. Опыт исполнения наказания в виде обязательных работ [Текст] / В. Усачев, О. Уваров // Ведомости уголов.-исполн. системы. – 2003. – № 7. – С. 13–15.
175. Философский словарь [Текст] / под ред. И. Т. Фроловой. – М. : Политиздат, 1986. – 588 с.
176. Философский энциклопедический словарь [Текст]. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
177. Хомлюк, В. Обязательные работы и ограничение свободы. Меры по введению в действие наказаний, не связанных с изоляцией от общества [Текст] / В. Хомлюк // Ведомости уголов.-исполн. системы. – 2003. – № 3. – С. 51–52.
178. Черкасов, С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. В. Черкасов ; ОНЮА. – Одеса, 2005. – 19 с.
179. Черненко, М. П. Проблемы теории і практики виконання майнових покарань [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / М. П. Черненко. – Х., 2003. – 203 с.
180. Численность заключенных некоторых стран на 100 тыс. населения по состоянию на январь 2004 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.index.org.ru>.
181. Шаргородский, М. Д. Наказание, его цели и эффективность [Текст] / М. Д. Шаргородский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – 160 с.
182. Ширяев, В. Ф. Обязательные работы, ограничение свободы, арест: необходимость (возможность) введения в действие [Текст] / В. Ф. Ширяев // Пять лет действия УК РФ: итоги и перспективы : материалы 11-й Междунар. науч.-практ. конф., МГУ им. М. В. Ломоносова, 30–31 мая 2002 г. – М. : ЛексЭст, 2003. – С. 308–312.

183. Юрздицкий, А. И. Прокурорский надзор за законностью исполнения наказаний уголовно-исполнительными инспекциями, не связанных с изоляцией от общества [Текст] : пособие / А. И. Юрздицкий. – М., 1999. – С. 23.
184. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т. 3 : К–М. – 792 с.
185. Юридична енциклопедія [Текст] : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2002. – Т. 4 : Н–П. – 720 с.
186. Яковець, І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань [Текст] : монографія / І. С. Яковець. – Х. : Кроссроуд, 2006. – 208 с.
187. Яковлева, Л. В. Изменение условий содержания осужденных в пределах исправительно-трудовой колонии [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Л. В. Яковлева ; ВНИИ МВД России. – М., 1995. – 24 с.

ЗМІСТ

Вступ	3
--------------------	---

Розділ 1

Актуальність застосування альтернативних позбавленню волі видів покарань

§ 1. Історичні й соціально-економічні аспекти практики застосування альтернативних видів покарань.....	7
§ 2. Міжнародний досвід застосування альтернативних видів покарань	28

Розділ 2

Проблеми виконання покарання у виді виправних робіт

§ 1. Зміст і основні риси виправних робіт	41
§ 2. Порядок та умови виконання виправних робіт.....	64

Розділ 3

Проблеми виконання покарання у виді громадських робіт

§ 1. Громадські роботи: правова природа та загальна характеристика	95
§ 2. Особливості виконання громадських робіт.....	111

Розділ 4

Теоретичні і практичні аспекти діяльності органів виконання покарань у виді виправних і громадських робіт

§ 1. Специфіка організації виконання покарання у виді виправних робіт.....	135
--	-----

§ 2. Компетенція, повноваження та завдання кримінально-виконавчої інспекції при виконанні покарання у виді громадських робіт	149
§ 3. Відмінності між виконанням покарань у виді виправних і громадських робіт	157
Висновки	164
Список використаної літератури	174

Наукове видання

ТКАЧОВА Олена Вікторівна

**ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
У ВИДІ ВИПРАВНИХ
І ГРОМАДСЬКИХ РОБІТ**

Монографія

Редактор-коректор *М. М. Поточняк*
Комп'ютерна верстка і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 17.11.2010.
Формат 84×108 $\frac{1}{32}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 10. Обл.-вид. арк. 9,2. Вид. № 538.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
Україна, 61002, м. Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Шевчун О. М.
(057) 719-49-13

Для нотаток

Для нотаток
